

Series II. Sectio II. — «ANALECTA OSBM» — Vol. IV (X) — Fasc. 3-4
Серія II. Секція II. — «ЗАПИСКИ ЧСВВ» — Том IV (X) — Вип. 3-4

ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI

MISCELLANEA IN HONOREM CARDINALIS ISIDORI
(1463 - 1963)

Romae 1963

Sumptibus PP. Basilianorum—Via S. Giosafat 8 (Piazza S. Prisca)

I. ARTICULI

о. М. Ваврик, ЧСВВ

ФЛОРЕНТІЙСЬКІ УНІЙНІ ТРАДИЦІЇ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ 1450—60 РР.

Літургійне поминання патріярха Григорія Мамми і ставлена грамота
митрополита Григорія Болгарина у Ват. Требнику, Ілл. 15

В своєму монументальному творі про українсько-білоруську Церкву від Флорентійського Собору до Берестейської Унії, проф. О. Галецькі присвячує окрему главу пережиткам флорентійської традиції в Україні й на Білорусі впродовж 16-го в. та уважно переглядає тодішні королівські потвердження знаного привілею Володислава Ягайловича (Варненчика) з 1443 р. для з'єдиненої на Флорентійському Соборі київської митрополії. В першій мірі зробив це король Олександр 6. III. 1504 р. так немовби руська Церква його королівства залишалася вірна унії з Римом і тим самим сповняла потрібну умовину, щоб втішатися рівними правами з латинською Церквою. Та коли це було ще на свіжих слідах унійних заходів митроп. Йосифа Болгариновича (1498—1501), то не можна того сказати про потвердження Володиславового привілею Зигмунтом I у 1543 р., коли ця Церква стояла в рівній часовій віддалі від згаданої унійної проби на початку 16-го ст. і від Берестейської Унії при його кінці. В такому випадку — каже Галецькі — воно виглядає дійсною несподіванкою, що флорентійська традиція не лише не була вповні занедбана, але далі жила в пам'яті тодішніх Русинів...¹

¹ О. Halecki, *From Florence to Brest* (1439-1596), Rome, 1958, 138: All this being so, it is surprising that among these Ruthenians the Florentine tradition far from being completely abandoned, still continued to be remembered at the end of the first half of the sixteenth century. Just as it happened soon after the beginning of that period, in 1504, now in 1543, Poland's King, the aging Sigismund I and his Diet... solemnly confirmed the charter of King Ladislaw III which in view of the Union of Florence granted to the Ruthenian Church the same rights which were enjoyed by the Latin.

До цих слідів флорентійської унії на терені київської митрополії 16-го століття можна додати ще інші з богослужбових книг того часу, які прсф. Галецькі поминає хіба тому, що вони не вкладалися у специфічний характер його праці. І як на те, з тих самих 1540-их рр., на яких він спинюється, маємо подібні літургічні сліди тієї традиції в цінному Требнику в невеличкій збірці церковнославянських рукописів Ватиканської Бібліотеки, що носить давню сіглю: *Museo Borgiano Prop. F. — Illirico 15*, зі спадщини відомого кард. Степана Борджі († 1804), до якого він попав з василіянської книгозбірні римських прокураторів Василіянського Чину при церкві св. Сергія і Вакха. Даючи подрібний опис цього замітного пам'ятника для історії нашої богослужби на дальших сторінках *Записок ЧСВВ*, хочемо з огляду на 500-літню річницю смерті кард. Ісидора присвятити ще окрему статтю самим відгукам флорентійської традиції на його пожовклих картках. Відносяться вони до Ісидорових співробітників флорентійської унії в київській митрополії, царгородського патріярха Григорія Мамми (1445—1459) і київського митроп. Григорія Болгарина (1458—1472), бо ім'я цього патріярха приходить тут у чині літургійного поминання для єрархії київської митрополії (к. 166—7) і знову в «ставленій грамоті» (к. 211 об.), яка належить митроп. Григорієві. Ці дві замітні пам'ятки по-флорентійського часу 1450—60 рр. у київській митрополії хочемо тут уважніше проаналізувати, бо вони кидають світло на інші важні питання цього періоду.

* *
*

І. Вже сто літ тому в своєму описі церковнослав'янських рукописів Московської Синодальної Бібліотеки К. Невоструев — А. Горскій звернув увагу на один її збірник, позначений ч. 331/558, українсько-білоруського походження, що в першій частині з 17-го ст. (к. 1—165) містить деякі статті про флорентійську унію (унійну буллю Папи Євгена IV, тощо), а в другій, старшій, з 16-го століття (к. 165—238), архиерейський чиновник із старинними церковними чинами.² До них належить теж чин поминання померлих і живих (т. зв. диптихи) на архиерейській літургії, поміщений на останній картці (к. 237 об.), з якого Нев.-Горський наводить лише імена царгородського патріярха

² А. Горскій - К. Невоструев, *Описание славянских рукописей Моск. Синод. Библиотеки*, Отдѣл II: Писанія св. Отцев, 3: Разныя богосл. сочиненія (привавленіе), М. 1862, 731 нн.

Григорія, олександрійського Доротей, антиохійського Михайла та ерусалимського Якима. До цього він долучує коротеньку завагу, що перший з них то Григорій Мелісенос з часу флорентійського собору, а на томість поминає мовчанкою перевернуто ім'я олександрійського патр. Філотей на Доротей та роки патріархатів Михайла і Якима. А втім це все незначуще навіть тому, що згаданий Архидієрєвський Чиновник по всій правдоподібності походить таки з кінця 15-го ст., тобто з часу, який оставався ще в українській церковній історії під впливом флорентійської унії.

Бо небагато вище (к. 181 об.) у тому самому Чиновнику поміщений текст святительської присяжної грамоти, що починається словами: «Я Й(о)сиф божьею милостью епископъ смоленскій се пишу рукою своею...», і містить присягу послуху «преосвященному господину моему архієпископу Константина града новаго Рима вселенскому патріярху кир Нифонту».³ Та Нев.-Горський приписав ту грамоту митр. Йосифові Солтанові й позначив її 1500-им роком, бо в тих часах ще змішували двох одноіменних митрополитів, що на переломі 15—16 в. зі смоленської катедри перейшли на київський престіл: Йосифа Болгариновича (1498—1501) та Солтана (1507—21).⁴ І саме не Солтан, а Болгаринович удавався до царгородського патр. Ніфонта (1486—9, 1496—8, 1502) після своєї митрополічної номінації (30. V. 1498) за патріяршим благословенням, що наспіло вже від Ніфонтового наслідника Якима І на весну 1500 р.⁵ Поставлений⁶ остаточно митрополитом 10. V. т. р.,

³ НГ, II/3, 768-9.

⁴ Після того, як Ів. Малишевський чітко розділив обох Йосифів — Болгариновича від Солтана — на 3-му Археологічному З'їзді в Москві 1876 р. (гл. протокол, стор. 56-7), ще П. Строев, *Списки ієрархов и настоятелей монастырей Росс. Церкви*, СПб 1877, 39, знає тільки Солтана, а вже Макарій, *Історія руской Церкви*, IX (М. 1879), 89 нн. говорить про Йосифа Болгариновича і по ньому ставить митр. Йону II, якого давніші історики (І. Дубович, І. Кульчинський, І. Стебельський, Ю. Пелеш) клали аж на 1520-ті рр., та Йосифа Солтана. Основною розвідкою про Й. Б-ча остається досі студія Б. Бучинського, *Змагання до уній руской Церкви з Римом в рр. 1498-1506*: Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, кн. IV (1909), 100-36, V, 61-87, VI, 1-53.

⁵ Бучинський (ЗУНТ, V, 70) ставить вищезгадане віроісповідання Б-ча на час між 1. V. 1497 (дата смерті митр. Макарія) і 30. V. 1498 (дата Олександрової грамоти для нього на митрополію). Та воно радше написане аж по цій номінації, коли Йосиф звернувся до патр. Ніфонта по благословення на митрополію і зложив присягу вірності на його ім'я. Патріярше потвердження прийшло вже від Якима І, що його видав: С. Gianelli, *A propos de la confirmation du metropolite de Kiev J. Bolharynovyč, par le patr. oecumenique Joachim I*, „Or. Christ Per.“, IX (1943), 3-4, 450-58.

⁶ Досить нестисло говорити про «висвяту» Б-ча на митрополію, як це робить Бучинський (ЗУНТ, IV, 115), Грушевський, *Історія України-Руси*, V, (Львів 1905), 414, К. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warsz. 1934, 71, і навіть А. Амманн, *Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950, 189, бо Йосиф був уже смоленським владикою, висвячений митр. Йоною І ще перед смер-

він уже недовго пожив, але зазначився на сторінках нашої церковної історії тим, що придбав potwierдження вел. кн. Олександра Казимировича для церковних прав у т. зв. *Свитку кн. Ярослава 1499 р.*⁷ і започаткував взаємини з Папою Олександром VI. І якраз ця спроба митр. Йосифа Болгариновича ожити флорентійську унію в нашій Церкві зовсім добре сходиться з її далеким відгомоном — літургійним поминанням одного з її визначних подвижників, патр. Григорія Мамми, що збереглося у правдоподібно його Архиєрейському Чиновнику.

Та поминувши це помішання обох митрополитів Йосифів, самий текст поминання згаданого патріярха звернув на себе лиш побіжну увагу істориків флорентійської унії на наших землях,⁸ наскільки дозволяло на це уривкове його видання в Нев.-Горського. Ось чому хочемо подати тут повний його текст з Ват. Требника Ілл. 15, що виглядає вправді молодший від попереднього пам'ятника (МСБ 331/558), але не уступає йому стариною своїх богослужб. Вистарчить лише згадати, що в його чині єпископського посвячення приписується ще старинне визначування трьох кандидатів на нараді зібраних єпископів, з яких опісля митрополит має вибрати властивого номіната (гл. к. 201 об-3). Подібно і згаданий Архиєрейський Чиновник його не опускає, хоч на переломі 15—16 століття світська влада польсько-литовської держави вже вповні присвоїла собі право назначувати владик і митрополитів нашої Церкви.⁹ Та в відміну від МСБ 331/558, що подає згадане поминання аж при кінці рукопису, наш Требник присвячує йому окремий уступ (53) зараз після опису архиєрейської литії (51—2), що започатковує в цьому монументальному літургійному кодексі довжелезний ряд святительських відправ (к. 164—337).

ттю короля Казимира (1492; гл. ЗУНТ, V, 63) і сам у згаданім віровизнанні зветься смоленським єпископом без додатку «наречений», як це звичайно стоїть тут в єпископських присяжних грамотах. Тому, що він залишив собі смоленське владичтво, Йосиф Солтан не міг хіба зараз тут по ньому наступити, як то каже Амманн, але аж по його смерті 1502 р. Гл. *Супрасльська рукопись*, изд. кн. М. Оболенским, Спб 1838, 147.

⁷ Бучинський, ЗУНТ, V, 79 нн.; Ходиніцкі, 108-9, 146, 623; О. Лотоцький, *Укр. джерела церковного права*, Варш. 1931, 234-7.

⁸ Б. Бучинський, *Студії з історії церковної унії*, II: Митр. Григорій (Записки НТШ, 88, 1909, 12 завв. I). Зогляду на посмертне видання невикінченого рукопису тієї праці Б-го цитата з МСБ, 331/558, є тут неповна в порівнанні з ЗУНТ, V, 69. Теж Амманн, *Abriss*, 144-5.

⁹ Крім вище наведеної літератури гл. ще А. Амманн, *Zur Gesch. der Geltung der Florentiner Konzilentscheidungen in Polen-Litauen*, ОСР VIII (1942), 3-4, 305 ss. Після розвідки Владимирського-Буданова у вступі до 4-го тому 8-ої частини Архиву Юго-Зап. Росії (К. 1907) справу «подання духовних хлібів» найліпше висвітлює Ходиніцкі, 109 нн. Гл. ще Грушевський, V, 415, 461-2. В. Заикин, *Участь свѣтскаго елемента в церковном правленіи, выборное начало и соборность в кievской митрополіи в XVI и XVII в.*, Варш. 1930, 27, виводить його вже від вел. кн. Витовта на переломі 14-15 вв.

(К. 166) Коли служить митрополить опослѣ достойна протодіаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣть о сѣгрѣшеніихъ своихъ (к. 166 об), о всѣхъ и за вся. пѣвци поют о всѣхъ и за вся, таже стѣль възглас. Въ прѣвыхъ помяни ги архієпповѣ. імрк. послѣдже єписѣ или старѣйшій попѣ възглаш(аеть). Въ прѣвыхъ помяни ги архієспса нашего. імрк. послѣдже паки възглашает протодіаконъ сѣе.¹⁰ Григорію всестѣйшому и вселенському патріарху. дороѣю александрійскому. михайлоу антиохійскому. ѱоакиму іерсалимському. и о приносящему чстныя дары гсви и бгу нашему. Імрк. преосвященному митрополиту кіевському и всея руси. чстному пресвѣтерствоу. еже о хѣ діаконствоу. и всемоу сщенническому чину. о дрѣжавѣ. и побѣде и пребываніи. мирѣ. здравіи спснїи. блговѣрному великому князю. імрк. и всѣм блговѣрнымъ (МСБ 331/558: вѣрнымъ) князем. о мирѣ всего мира блгоустроєнїи стыхъ бжїихъ црквахъ(!). о избавленїи братїи нашея плѣненныхъ. и о поспѣшенїи хрстолюбиваго воїнства. и спсєнїи предстоящихъ людїи. о всѣхъ и за вся. Єгда митрополить служить. протодіаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣет о сѣгрѣшеніихъ своихъ. о всѣхъ и за вся. пѣвци поют овсѣхъ и за вся. Імрк. преосвященному митрополиту кіевському и всея руси. приносящему чстныя дары гсви богу нашему. чстному пресвѣтерству еже о Хѣ діаконству. и всемоу сщенническому чину. о дрѣжавѣ и побѣде и пребыванїи мирѣ здравїи великому королю імрк. и всѣм блговѣрнымъ князем. о мирѣ і т. д. якъ вище (навіть: црквахъ!). Єгда служитъ влдка (к. 167) діаконъ речеть. Єгоже каждый помышленіе имѣет о сѣгрѣшеніихъ своихъ. о всѣхъ и за вся. пѣвци поют о всѣхъ и за вся. Імрк. преосвященному митрополиту кіевському и всея руси. бголюбивому єписѣ. імрк. бгоспасаемаго града. імрк. приносящему чстныя дары гсви бу нашему. чстному пресвѣтерству і еже о хѣ діаконству. и всемоу сщенническому чиноу. о дрѣжавѣ. и побѣде. пребыванїи. о мирѣ здравїи. спснїи. блговѣрному великому князю. імрк. и всѣм блговѣрнымъ князем. о мирѣ і т. д. якъ вище до: всѣхъ и за вся.

Вже на самому початку наведеного тексту звертає на себе увагу народне слово: коли і то зі зазначкою на о́, як воно стрічається в Пересопницькій Євангелії (1556—61),¹¹ замість церковного: єгда, що опісля двічі приходить. Це наче свіжий слід практичного вжитку тієї формули поминання церковної та державної влади на митрополичій і владичій літургії київської митрополії. На митрополичій відправі відбувалося воно в той спосіб, що святитель перший поминав архієписко-

¹⁰ НГ, 771, досі парафразує текст, а далі наводить його аж до: «о мирѣ всего мира».

¹¹ П. Житецький, *Описание Пересопницкой рукописи XVI ст.*, К. 1876, додаток Єв. Луки (гл. 7, 2): А коли доконьчаль вѣсѣхъ словъ своихъ...

пів-патріархів, а після того співслужачий єпископ чи в браку його старший священник поминав самого митрополита і вслід за тим йшло дяконське поминання і патріархів і митрополита і всього духовного чина та державної влади. Це в першій мірі поминання великого князя в т. зв. литовських єпархіях, у границях вел. князівства литовського, але й на випадок, як митрополит правив у галицьких дієцезіях (галицькій, перемиській і холмській), знову повторене все те поминання з кінцевою згадкою польського короля. Зате в поминанні «Єгда служит владика» вистарчило навести поминання одного лише вел. князя з огляду на перевагу литовських дієцезій над коронними... Та як би воно не було, перед нами не що інше, як репродукція літургійного поминання східних патріархів у київській митрополії в половині 15-го в. і доказ признавання царгородського унійного патр. Григорія Мамми в тому часі.

Воно зіграється з іншими фактами Григорієвого впливу на Русі після його вступу на патріарший престіл у літі 1445 р.¹² Перш усього відомий його лист з 26 червня 1447 в обороні флорентійської унії та її подвижника на наших землях кард. Ісидора, що тоді перебував у Царгороді, у відповідь на посольство київського кн. Олелька Володимировича.¹³ Вслід за тим він поставив враз з Ісидором єп. Данила для Володимира Волинського, що й зложив перед ними присягу вірності на

¹² V. Laurent, *Gregoire III Melissenos*, „Catholicisme hier aujourd'hui demain“, Encyclopedie V (Paris 1957), 274. Він теж доводить, що патр. Григорій мав призвище «ге Мамме» не «го Маммас», як досі писали (*Le vrai surnom du patr. Cple Gregoire III*, „Études Byz.“ XIV, Paris 1956, 201-5). З противника унії стався її ревним оборонцем головню проти Марка Єфеського (гл. твори: Migne, *Patr. gr.*, 160, 13-248; Graffin-Nau, *Patr. Orientalis* XVII, 1923, 322-5, з біографією пера: L. Petit'a). Був духовником цісаря Івана VIII (гл.: L. Mohler, *Kard. Bessarion*, I, Paderborn, 1923, 188 nn.). Його вступ на патріарший престіл свого часу датував: P. Pierling, *La Russie et le S. Siege*, I (1896), 64, аж 1446-им р., а Laurent за Petit-ом ставить на літо 1444 р. (гл. G. Mercati, *Scritti d'Isidoro il Card. Ruteno*, R. 1926, 73, п. 2, 123). Інші кладуть його на літо 1445: Mohler — на 7 липня, а J. Gill, *The Council of Florence*, Camb., 1959, 366 — між 17. VII. і 15. VIII.

¹³ Видав його А. Попов, *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI-XV в.)*, М. 1875, 332-4. Голубинський, *Ист. р. Ц.*, II/I (М. 1900), 479, наводить його текст із Збірника Моск. Дух. Академії, 81, без ближчого означення. Щойно від архим. Леоніда (*Сѣдѣніе о слав. рукописях...* в Б-къ МДА, вып. II (М. 1881), ст. 167, під ч. 5/80 і 6/81) довідуємося, що то збірник протилатинських статей з 17-го в. у двох списках. Лист датований тільки 26. VI., без року. Гл. ще *Акты Историческіе*, I, 1841, прим. 40, ст. 9, на основі збірника П. Строева з 15-го ст. Голубинський і за ним: A. Ziegler, *Die Union des Konzils v. Florenz in der Russ. K.*, Würzb. 1938, 116, ставить його на рр. 1447-8 (до смерті Івана VIII, 31, X). Бучинський, *Студії*, I: *Ісидорова унія* (ЗНТШ, 86, 1908, 11) пересуває його навіть на 1446-7 рр. (гл. ЗУНТ V, 1446-51!), бо там мова про кард. Ісидора, що був тоді в Царгороді (бодай від кількох тижнів перед травнем 1446 — каже Mercati, 74, гл. ще 38), а знову Амманн, *Abriss*, 145, датує його 26. VI. 1447.

флорентійську унію та опісля свідчив, що Григорій у всьому годився з Ісидором.¹⁴ Вкінці по смерті сучавського мит. Доситея 1447 р., що вірно тримався флорентійського собору, патр. Григорій назначив його наслідником агатопольського еп. Якима, що в 1449 р. був приневолений противниками унії втікати до Галичини і тут навіть виступав з титулом галицького митрополита.¹⁵ Теж Григорій під напором протиунійної партії виїхав з Константинополя в серпні 1450 р.¹⁶ спершу на Пелопонез і згодом до Риму, але безогляду на те до смерти (на початку 1459 р.) вживав патріяршого титулу і після упадку Царгорода виконував свою судовласть над грецькими епархіями під венецьким правлінням.¹⁷

Відповідно до цих даних про патріярхат Григорія Мамми нема взагалі труднощі прийняти за Бучинським¹⁸ та Амманном,¹⁹ що його в нас поминали навіть по 1450 р., коли київська митрополія переходить в руки самозванного московського митр. Йони. Але вони не стараються по змозі це ближче уточнити на підставі хронологічних даних, що їх насувають імена трьох інших патріархів, які вже Нев.-Горський був навів з їхнього поминання в Збірнику МСБ 331/558. Правда, тут чомусь олександрійський патріярх зветься Доротей і так само повторяється він у Ват. Требнику Ілл. 15, дарма що властиво він звався Філотей I (1435?—59?) і так згадується двічі під декретом флорентійської унії, де його підписав іраклійський митр. Антін та, як патріярший протосинкел, Григорій, пізніший царгородський патріярх.²⁰ Та коли це можна пояснити звичайним перекинуванням, то вже

¹⁴ «Рукописаніе» еп. Данила для московського митр. Йони (гл. наша завв. 33), вид. в Макарія, VI (1887), 373 і в А. Павлова-В. Бенешевича, *Памятники древняго русскаго каноническаго права*. Ч. I (Русская Ист. Б-ка, VI, Спб. 1908, ч. 72, 586). Амманн, *Zur Geschichte*: ОСП, VIII, 293, зве його помилково холмським владикою.

¹⁵ Бучинський, ЗНТШ 86, 22 нн., С. Auner, *La Moldavie au Concile de Florence*: „Echos d'Orient“ VIII (1905), 534 ss., M. Lascaris, *Joachim, Metrop. de Moldavie*, „Bull. de la Section Hist. de l'Ac. Romaine“, XIII (1927), 129-34. Cf. Ammann, 145; Gill, 394.

¹⁶ Гл. Laurent, пор. вище, і G. Hofmann, *Papst Kalixt III und die Frage der Kircheneinheit im Osten* „Miscellanea G. Mercati“, III (Vat. 1946), 214; Ammann, 146, Halecki... 78. Рік 1451-ий приймає вже: L. Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis et Orientalis perpetua consensione*, Colon. Agr. 1648, 953; Gill, 376; Mohler, 190 (235, 270 ss. — 1450). Mercati, 134, n. 3, аналізує обі дати і схиляється до 1450-го р.

¹⁷ Mercati, 134 (проти Mohler'a, I, 190, 235, 270); Gill, 391; Halecki, 81.

¹⁸ ЗНТШ, 86, 10; 88, 12.

¹⁹ Ст. 144-5.

²⁰ Гл. A. Theiner-Fr. Miclosich, *Monumenta spectantia ad Unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae*, Vindob. 1872, 52; A. G. Welykyj, *Documenta Pontificum Rom. historiam Ucrainae illustrantia*, I (R. 1953), 118; Gill, 295. Гл. листи Івана VIII і Григорія Мамми до Філотея про заключену унію з 1439-40 рр. і головню лист самого Філотея до Євгена IV з І. IX. 1440 в сучаснім латинським перекладі про його синодальне рішення поминати папу перед іншими патріярхами: G. Hofmann, *Orientalium documenta minora-Concilium Florentinum*, Series A, vol. III, fasc. 3, Roma, 1953, n. 33, 34, 38. Cf. Gill, 323.

тяжче вибирати між датами Філотеевої смерті, бо одні ставлять її на 1450-ий рік, другі — аж на рік 1459-ий.²¹ Перша дата робить тут трудність, бо другий по ньому в нашому поминанні антіохійський патр. Михайло III щойно 14. IX. 1451 вступив на престіл після Доротея (1434 — 5-8. IX. 1451), якого на унійному декреті підписав наш митр. Исидор.²² Отже виходить, що наше поминання було уложене аж після тієї дати, а якщо Філотей мав уже рік передтим умерти, то невиключене, що вістка про це ще не була тоді продісталася на Русь з далекої Олександрії під мамелюцьким пануванням. Зрештою не виключене, що патріярші імена були в наше поминання вписані в різних часах і з тим помінанням перейшли в пізніші відписи.²³ Що ж до єрусалимського патр. Якіма, якого ім'я підписав на унійному декреті монемвасійський митр. Доситей, то він мав вступити на трон ще перед 1437-им і померти може навіть аж по 1464-ім р.²⁴ Що правда вже під 1450-им р. фігурує якийсь єрусалимський патр. Теофан в актах протиунійного синоду в К-полі поруч згаданого патр. Філотей і незнаного Ананії з Антіохії. Але вже перший їхній видавець Лев Алляцій зве його псевдосинодом і загал істориків, так католицьких як і православних, вважає його фальсифікатом пізніших часів.²⁵

Дещо інакше мається справа з подібним протифлорентійським синодом в Єрусалимі в квітні 1443 р., що його декрет з осудом тодішнього

²¹ J. Faivre, *Alexandrie*, „Dict. d'Hist. et de Geogr. Eccles.“, II (1914), 365-6, ставить патріярхат Філотей на рр. 1437-50, а на 1435-59 Порфирій, Успенський, *Александрійская патріархія*, I, Спб 1898 (під редакцією Хр. Лопарева) ст. XLVIII-IX, і архиеп. Хризостом Пападопулос, *Історія тес Екклезіяс Александрейас*, Олекс. 1935, 581, та інші православні історики. Тим самим слід вважати некритичним каталог олександрійських патріярхів архидіакона Діонісія з 1845 р., виданий в Порфирія (стор. 9), що кладе на р. 1435 патр. Теофана, а щойно по нім Філотей (без дат).

²² С. Karalevskij, *Antioche*, DHGE III (1924), 632.

²³ Це помітне змішання покійних патріярхів з живими є в поминанні, яке з париського рукопису XV ст. видав J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, 1730, 81 (cf. 77), бо тут поминяється вищезгаданий Філотей (найскорше від 1435 р.) і єрусалимський патр. Теофіл, що помер перед 1431-им р., бо на той рік уже подає його наслідника Теофана (і Якіма); Хр. Пападопулос, *Історія тес Екклесіяс тон Іерозолімон*, Єрус. 1910, 439. А ще скоріше на 1430 р., подає Теофана M. Le Quien, *Oriens Christianus*, 1740, III, 513, та V. Grumel, *La Chronologie-Traité d'études byz.*, I (Paris 1958), 452.

²⁴ Grumel, 452.

²⁵ Allatius, o. c., *Addenda ad librum III*, c. IV, 1380-95. За ним іде також J. Häfele, *Konziliengeschichte*, VIII (1887), 58 ss. (cf. „Tübingen Quartalschrift“, XXX, 1948, 217). Та зокрема доказав це пофальшовання на початку 17-го в. (Ю. Корезія?) Х. Папа Йоанну, *Акти послѣдняго Софійскаго собора 1450 г. и их ист. достоинство*, «Виз. Временник», II, 1895, 394-415 (гл. „Echos d'Orient“, IV, 1900-1, 127-8). Хоч цей автор помістив свою розвідку теж в «екклесіастике Алетеія», XV, 1895-6 (і окремо: К-піль 1896), то Хр. Пападопулос цей псевдосинод приймає без застереження в своїх *Історіях єрусалимської* (ст. 443) і *олександрійської* (ст. 581) Церкви та інші православні, а то й католицькі (н. пр. J. Faivre, DHGE, II, 360) автори.

царгородського унійного патр. Митрофана та його проунійних єрархів мали підписати патр. Філотей з Олександрії, Доротей з Антіохії та Яким з Єрусалиму. Бо після Алляція, що перший його опублікував окремо від згаданого вище царгородського псевдосиноду 1450 р.,²⁶ навіть ще тепер приймають його поважні історики флорентійської унії як А. Молер²⁷ і Ю. Гофман,²⁸ і ін. Та вже в 1931 р. православний атенський архієп. Хризостом заявився проти автентичности цього декрету, хоч приймає сам факт згаданого єрусалимського синоду з 1443 р.²⁹ А оце знову Й. Гіль в найновішій своїй вичерпній студії про флорентійський собор навіть цього не приймає головно на тій підставі, що його найгарячіші противники як Геннадій Схоларій, зовсім того синоду не згадують.³⁰ Якщо отже він виглядає незнаний в найбільш невральгічному тодішньому центрі протифлорентійської полеміки — в Константинополі, то хіба не міг мати будь-якого відношення до поминання східних патріархів на терені київської митрополії. На нашу думку воно навіть свідчило б проти цього синоду, бо годі собі уявити, щоб ім'я проунійного Григорія Мамми поминалося поруч протиунійних патріархів...

Тому зряду головна наша увага звертається саме до патр. Григорія, тобто хто його властиво в нас поминав у 1451—2 рр., коли київською митрополією правив уже його непримиримий противник, московський митр. Йона? Він то зараз таки від свого поставлення у грудні 1448 р.

²⁶ Allatius, o. c., L. III, c. IV, 939-47: Орос тон гаріон патріархон ен те Сирія (відай з Barb gr. 493, f. 312-22) з долученим листом до Івана VIII з грудня (без року). Гл. Mansi, *S. Conciliorum nova collectio*, 35, 55-64. Ліпний текст з Ottob. gr. 418, XV B., 55-7 видав G. Hofmann, *Orientalium documenta minora — Concilium Florentinum*, S. A., vol. III/3, R. 1953, 68-72. З 15-го ст. є теж текст б-ки Іверону на Атосі, 382 (S. Lampros, *Catalogue of the greek MSS on M-Athos*, II, Cambr. 1900, 116, N. 4502) та пізніші в б-ках Синаю й Атен тощо. Церковнословянський переклад з молдавських рукописів 16-17 вв., з ім'ям монаха Гавриїла видав А. Яцимирській, *Григорій Цамвлак*, Спб. 1904, 274-8 та: *Из истории слав. проповѣди в Молдавіи* (Неизвѣстныя произведенія Гр. Цамвлака, подражанія ему и переводы м. Гавриїла) — «Пам. древн. письменности и искусства, CLXIII (1906), LXVII-VIII і 73-83. Гл. ще його: *Из слав. рукописей* 69-91 та: *Слав. и русск. рукописи румунских б-тек*, Сб. ОРЯС, 79 (1905), 795 (у змісті ст. 942 помилково подана ст. 745). Проти Яцимирського, що за румунським істориком Мелхіседеком утожнює Цамвлака з Гавриїлом, застерігається Грун. V, 403-4 (гл. ще 655) і з новіших E. Turdeanu, *Gregoire Cambak: faux arguments d'une biographie* („Rev. Et. Slav.“, 22, 1946, 16 ss).

²⁷ Kard. Bessarion, I, 188-9.

²⁸ *Orientalium documenta minora*, p. VIII.

²⁹ *Ге катастазіс тес ортодоксу Екклезіяс Антіохейяс ката тон 14 каі 15 аїона*: Епітеріс Ет. Биз. Спудон, XI, (1937), 149, з. 2.

³⁰ Ст. 353-4. Гл. його окрему розправу на цю важну тему в „Journal of Eccl. History“, (1958), 30-7. У світлі всього дотепер сказаного виглядає необосноване твердження Бучинського, що патріярша грамота з 1443 р. була того самого року переложена в Молдавії (ЗНТШ, 86-7, завв. і 88, 16 завв. I з покликом на Яцимирського).

і ще більше від грамоти вел. кн. Казимира з 31. I. 1451 р.,³¹ що віддав йому в управу київську митрополію, старався тут звести нанівець Григорієві впливи. В листі до київського кн. Олелька, що недавно дістав від Григорія довгого листа в обороні флорентійської унії та кард. Ісидора, Йона так виправдує своє самозванне поставлення: «И самъ, сыну, вѣси, чтожъ тѣхъ ради великихъ церковныхъ неустрое- ній (тобто в К-полі) ... въ святѣйшей рустѣй митрополіи не было митрополита: не къ кому было посылати, царь не таковъ, а ни патрі- архъ не таковъ, иномудрствующе, къ латыномъ приближающихся, а не тако, яко же православному нашему христіанству изначала преда- но».³² А згодом Йона наложив володимирському владиці Данилові від- ректися свого святителя Ісидора «съ тогда бывшимъ въ Цариградѣ Григоріемъ патріархомъ» окремою присяжною грамотою 28. I. 1452.³³ То й само собою найскорше насувається питання, чи це поминання не було впроваджене таки з відома Ісидора, що навіть всеціло зайнятий царгородськими справами напередодні упадку Константинополя, не залишав без уваги свою далеку митрополію.³⁴ В першій мірі він був

³¹ РИБ, VI, 67, 563-6.

³² РИБ, 66, 559. А. Шпаков, *Государство и Церковь в их взаимных отношениях в моск. государствах от Флорент. унии до учреждения патриаршества*: «Унив. Извѣстія», Київ 1904, ч. 5 235 думає, що в листі до Олелька патр. Григорій має саме на думці Йону, пишучи: «А иніи же глаголаху вамъ лживо и неподобно, ти суть отлучени отъ насъ, ... аще бы которіи митрополиты и владыки или которіи иноци, не принимайте ихъ въ ваше православіе» (А. Попов, як вище, ст. 333).

³³ Макарій, VI (1887), 28, ставить її на 1451 р., а Павлов (РИБ, VI, 72, 585) — на 1452-ий. За ним йдуть Бучинський (ЗНТШ, 86, 27), Ходиніцкі, 58 (слід поправити 1425 на 1452), Ziegler 125, Ammann, 147. Данило присягає Йоні: «не хотѣти ми... митрополита, развѣ тебе, своего господина, митрополита кievскаго и всея Руси Юны или кого поставятъ отъ истиннаго право- славія»; РИБ, 587-8.

³⁴ Про цю kwestію, що належить до темних місць української церковної істо- рії, говорять Ходиніцкі, 53, нн. і Галецкі, 76, нн. на тлі московсько- польських відносин 1450-их рр. і драматичного кінця Константинополя. Про самого Ісидора як київського митрополита дещо говорить булля Папи Миколая V з 8. II. 1451 (замість 1450, як вона датована в *Documenta Pontificum*, I, 128-30). В ній Папа надає Кард. Ісидорові підримську, сабінську дієпрезію, звільнивши його від зв'язі (a vinculo) київської митрополії, що остається йому до кінця життя in commendam. З тим зовсім можна погодити те, що 8 літ пізніше писав Ісидор до ко- роля Казимира 31. I. 1459: „Licet ob varia Christianorum necessaria istinc (з Руси) abivi- mus et hactenus reverti non potuimus, tamen nunquam defecimus, quin non mitteremus aliquem virum probum et idoneum de correptione et emendatione rerum ipsius nostrae Ecclesiae et populi Christiani nobis commissi. Nec enim Ecclesia unquam praedictum nostrum archiepiscopatum Chievensen et totius Russiae et possessionem a nobis abstulit neque nos aliam usquemodo alacri animo ipsam resignavimus, sperantes semper ad ovile nobis commissum ac- cessuros fore. Quod quidem factum esset nisi propter varia necessaria in Romana Curia pro Christianorum reparatione tanquam notitiam habentes rerum Asianarum essemus praepediti“. T. Wierzbowski, *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, I (1905), 25, N. 479, і A. Prochaska, *Nieznane dokumenty do unji florenckiej w Polsce*, „Ateneum Wilenskie“, I (1923), N. IV, 66-7, датують цей лист 1458-им роком, що фігурує при його кінці.

оскаржив перед Папою Миколою V виленського латинського еп. Матея за те, що цей підписав Казимирову грамоту для Йони з іншими князями-панами литовської великокняжої ради.³⁵ А відтак це він ударемнив заходи московського кн. Василя — якщо такі були — дістати для Йони признання з Царгороду (гл. далі). Невжеж не мав він протиставитися встряванню московського митрополита в його київській митрополії після Казимирової інвеститури для нього саме отакою формулою поминання, як її маємо в архиєрейському Чиновнику МСБ 331/558 і в Ват. Требнику Ілл. 15?

На жаль, у славянському Служебнику, що мав би належати кард. Ісидорові і зберігається в Ват. Б-ці (Vat. Slav. 14 — з кінця 14-го і поч. 15-го в.),³⁶ маємо лише загальникове поминання живих і в літургії св. І. Золотоустого і Василя Вел. та в долученому при кінці уставі літургійної відправи.* Тому ми здані тільки на відповідні порівняння з іншими грецькими і славянськими текстами з 14—15-го ст., що в літургійних поминаннях наводять імена патріархів та володарів. І так літургійний устав п. т. «Божественная служба святыхъ литургіа, діаконскаа квр ѿвѣуміа патріарха тръновскаго» у зографському списку з його часів (1375—93),³⁷ приписує: «по другом же възглашени еже

Тому однак, що тут далі мова про вибір і посвячення його наслідника на київський престіл, митр. Григорія, які відбулися 21. VII. і 15. X. 1458 (гл. далі), то слід прийняти, що Ісидор ужив тут т. зв. флорентійського календаря, що продовжав рік аж до 25. III. (тобто рахував його від Благовіщення). Гл. Н. Grotfend, *Handb. der hist. Chronologie*,² 1912, 27-8; A. Carrelli, *Chronologia*, Milano, 1930, 9-10. Ще виразніше це видно в згаданій буллі Миколая V, бо вона видана в 4-му році його понтифікату (від вибору 6. III. 1447) по смерті Євгена IV, який завів цей календар для папських буль в р. 1445. N. del Re, *Anno*, „Enciclopedia Cattolica“, I, Vat. 1949, 1376.

³⁵ Гл. лист кард. Збігнєва Олесницького в обороні Матея до Миколая V в *Codex Epistolaris saeculi XV*, ed. A. Sokolowski, P. II, Kr. 1876, 121-3, N. 113; 15. VI, 1451. Бучинський: ЗНТШ, 86, 24-5 і головню ЗУНТ, IV, 103 нн. та Ziegler, 127-31: „Rom u. Isidor — пише він про Казимирове підчинення Йоні київської митрополії — mußten die Tat... wie einen Dolchstoß für die Unionssache empfinden“.

³⁶ Н. Красносельцев, *Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ литург. рукописяхъ Ват. Б-ки, Казань 1885*, 162, нн; Mercati, додаток, ст. 3-4, „Isidoro probabilmente si sarà servito nella sacra liturgia di questo libro“.

* На Літургії св. І. Золотоустого є щоправда після вступних слів молитви по Во первых: «Помяни ги градъ... і вѣрою живоущихъ в нихъ» (к. 28 об) пів сторінки незаписаної, можливо призначеної на впис імен живих єрархів тощо. Зате поданий при кінці рукопису устав літургійної відправи каже виразно поминати тут «блженныхъ патриархъ и весь стльскый съборъ» (к. 180 об). Тим чином він далеко докладніший від уставу т. зв. Кипріянового Служебника МСБ 344/601, що тут подає тільки загальникове поминання (гл. його текст у Красносельцева, *Матеріали для исторіи чинопоствѣдованія литургіи св. І. Золотоустого*, вып. I, Казань 1889, 69; Нев.-Горскій, *Описание...* Отд. III: Книги богослужебныя Ч. I, М. 1869, 13-6). На тому тлі виглядає на наклеп, що Йона закидав, немовби Ісидор «вмѣсто святыхъ патріархъ вселенскихъ поминаеть и блажить Євгена папу римскаго» (РИБ, 87, 652).

³⁷ И. Мансветов, *Митр. Кипріан в его литург. дѣятельности*, М. 1882 (відбитка з *Прибавлений к твореніямъ св. Отцев*, 29, 1882, п. т.: *О трудахъ митр.*

ес(ть) въ прѣвѣхъ помѣни ги. паки възглашаетъ діако́н (тут пропущені 2-3 стрічки) Євфуміоу прѣосщенному архієпископу великаго града трънова и вѣсѣмъ блъгаромъ патріархоу. и о приносящомъ стѣя дары гви боу нашему. и о вѣсѣмъ сщенничьскомъ чинѣ. и спсени. о дрѣжавѣ. о побѣдѣ. о пребывани блгочъстивому и хрстолюбивому црю нашему іоанноу шишману и блгочъстивѣй црици его маріи. о поспѣшени и оукрѣплени хрстолюбивымъ воем. о избавлени плѣнныхъ. о спсени предѣстоящихъ людей. о вѣсѣхъ и за вся. Аще ли нѣс(ть) патріарха, стоить на мѣстѣ идеже прѣвѣе рѣхом, и поминаетъ игоумена и вѣся братія и иныхъ живыхъ ихже самъ хошетъ».³⁸ Як бачимо, цей устав пропускає поминання іншихъ патріархів, але це не значить, що так загально було в болгарській Церкві. Бо їх поминає «Оуставъ божествныхъ службы стѣхъ литургіи. въ немъ же діако́нскаа. фѣлотея патріарха константиграда твореніе», у софійському списку 15-го в.³⁹: «діако́нъ . . . поминаетъ въ себѣ ктитори храм. и иныхъ умершихъ ихже хошет. и по семъ възглашаетъ аще служитъ патріархъ, глетъ сиче. Слико кѣждо имать въ помышленіихъ, о вѣсѣхъ и за вѣся. по другомъ же възглашеніи еже е(сть)въ прѣвѣхъ помѣни ги. паки възглашаетъ діако́нъ имяр. прѣосщенному и вѣселенскому патріарху имяр. прѣосщенному патріарху тръновському и вѣсѣмъ блъгаромъ имяр. александрійскому имяр. антїохійскому имяр. іерусалимскому. и о приносящомъ стѣя дары» і т. д., як вище.⁴⁰ Коли отже порівняти наше поминання з цими текстами, то — за виїмкомъ непотрібного переіначення в діако́нському диптиху покійнихъ: «егоже каждый помышленіе имѣетъ о сѣгрѣшеніихъ своихъ» — воно далеко краще зредаговане, бо на всі випадки митрополичої та владичої відправи в київській митрополії в половині 15-го ст. з поминаннямъ вел. князя в литовській і короля в коронній її частині. Однак імена патріархів наведені тільки раз у початковому повному формулярі поминання церковнихъ чинів та вел. князя, щоб не повторяти їх наново, «егда служитъ митрополитъ» у галицькихъ епархіяхъ, підлеглихъ польській короні. Бо годі допустити, щоб поминання патріархів, приписане в литовськихъ дієцезіяхъ нашої митрополії, зовсімъ пропускатися на архиєрейськихъ відправахъ в коронній її частині . . .

Кипріяна по части богослуженія), 22, завв. 2, вважає його творомъ Євтимія. Широко про нього розправляє П. Сырку, *К исторіи исправленія книгъ в Болгаріи*, вып. II: Литург. труды патр. Евѣимія, Спб. 1890, ст. I-XII (відбитка з «Записокъ Ист.-Филол. Факультета», Часть XXV, вып. 2, з 1894). Гл. Хр. Ив. Поповъ, *Євтимій послѣднѣй тръновски и трапезицки патриархъ*, Пловдив 1901, 211.

³⁸ Сырку, 22-3; Мансветов, 22, завв. 2. Можливо цей пропускъ стоїть у зв'язку зі споромъ міжъ царгородськимъ і тирновськимъ патріархомъ в справі поминання першого за к-польського патр. Каліста в 1355 р. (гл. П. Соколов, *Русскій архисрей изъ Византіи*, Київ 1913, 433 завв.).

³⁹ Сырку, XII-XIII.

⁴⁰ Сырку, 22-3.

Подібно хіба мало бути і на єпископській літургії, дарма, що тут нема згадки патріяршого поминання, а відразу наводиться поминання митрополита, як це вже видимо в попередній формулі при митрополічій відправі з поминанням короля.

Що правда не брак тут і там навіть грецьких давніх текстів без сліду патріяршого поминання, як н. пр. Філотеевий Устав в Ватопецькому Требнику 133/744 XIV в.,⁴¹ що приписує лише поминати архієпископа Єрісса і Св. Гори.⁴² Але з другої сторони гр. Типик МСБ 381/369 XIII—XIV ст. навіть на звичайній літургії поминає патріярха Атанасія I (1289—93, 1303—11 pp.),⁴³ а знову всіх 4-ох патріярхів приписує поминати літургійний устав Vat. gr. 573 XIV—XV в.⁴⁴ і зокрема літургія св. І. Золотоустого, видана Гоаром з париських кодексів (ex B-sa Regis) поминає царгородського патр. Йосифа (1416—39), олександрійського Філотей, антиохійського Марка (1426/7—34?) і єрусалимського Теофіля (1419—30?).⁴⁵ Тому слід прийняти, що і в київській митрополії патріярхи поминалися теж на владичих літургіях перед митрополитом, бо цього домагалася загальноцерковне праводавство візантійської Церкви.⁴⁶ А вже тільки як чистий здогад висловлюємо думку, що в першій мірі весь цей формуляр виглядає уложений для підлитовських дієцезій київської митрополії, тому що нема в ньому при єпископській відправі виразної згадки поминання короля. Бо хіба митр. Ісидорові було відоме, що саме на їхньому терені самозваний московський митрополит повів нагінку проти нього і патр. Григорія...

⁴¹ Красносельцев, *Матеріали*, 34, вважає його сучасним патр. Філотей не пізніше 1360-их pp. Гл. Сырку, LXVI.

⁴² Красносельцев, 66-8.

⁴³ Мансветов, *Митр. Кипріяни*, дод., ст. V, *О трудах*, 200, *Церковный устав*, М. 1885, 405-6; Красносельцев, *Мат.*, 27.

⁴⁴ Красносельцев датує його радше вже 15-им ст. (*Мат.* 94-5), хоч сам збірник є зложений з різних частин 14-17 вв. (гл. *Свѣдѣнія*, 64, нн.), та завважає, що в ньому нема впливу філотейського уставу. Поминання 4-ох патріярхів є безіменне і після них згадує лиш єрея (*Мат.* 111).

⁴⁵ J. Goar, 81. — cf. H. A. Daniel, *Codex liturgicus Ecclesiae universae*, IV (1813), 327; C. A. Swainson, *The Greek Liturgies*, Cambridge 1884, XXV, 132, ставить цей текст на pp. 1426-43, a F. E. Brightman, *Liturgies Eastern a. Western*, I: *Eastern Liturgies*, Oxford 1896, XXIX, 552 на pp. 1427-39. Однак оба вони хіба не звертають уваги, що патр. Філотей настав найскорше 1435 р. (гл. наша завв. 21), a Swainson чомусь не узглядає смерті патр. Йосифа 1439 р., так що це поминання слідби звизити до pp. 1435-9, якщо не брати до рахуни давно померлого єрусалимського патр. Теофіля (гл. наша завв. 23).

⁴⁶ Т. зв. двократний синод у Царгороді 861 р. кидає клятву на священника, що не поминав би свого єпископа (прав. 13), та на єпископа, що проти звичаю не поминав би свого митрополита (прав. 14), і в прав. 15-му виклинає священника, єпископа чи митрополита, що не поминали б патріярха за уставом та практикою: («Πιδάλιον», 1886⁴, 281-2). Гл. J. B. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II (1886), 138-40 та Еп. Никодим (Милаш), *Правила правосл. Церкви с толкованієм*, II (Спб. 1912), 305-8.

Хоч Йона дістав їх на початку 1451 р. під свою управу і поспішив-ся настановити своїх намісників у Києві та Новгородку на Литві для обох митрополичих дієцезій, то на думку всіх найповажніших істориків ні зараз ні згодом не здобув на Русі загального признання. Його юрисдикція хіба натрапляла тут на таку саму трудність, що й в Московщині, де йому відмовляли признання зза браку патріяршої санкції, якої Йоні не вдалося отримати в Царгороді навіть по виїзді Григорія Мамми.⁴⁷ І ось уже на самій Казимировій грамоті для нього з 31. 1. 1451 між підписами членів великокняжої ради Бучинський завважує брак представників Володимирщини і Турово-Пинщини.⁴⁸ До того ще слід додати, що Йоні ледви чи були підчинені галицькі епархії, де в тому часі титул митрополита носить вищезгаданий Яким зі Сучави.⁴⁹ Якже ж іде про ближчу локалізацію поминання патр. Григорія, то Бучинський обмежується коротеньким твердженням, що то мало місце в Смоленську.⁵⁰ Це хіба на тій підставі, що воно збереглося в згаданому Арх. Чиновнику Йосифа Болгариновича, смоленського єпископа і київського митрополита. Коли ж тепер ми стрічаємо його теж в митрополичому Требнику Ватиканської Б-ки Ілл. 15, то це підказує шукати його й поза Смоленськом і в злучі з браком підпису володимирського представника на Казимировій грамоті для Йони наводить на думку, чи не поминав патр. Григорія (і митр. Ісидора) саме володимирський еп. Данило, заки підчинився московському Йоні? Бо ось що читаємо при кінці його покайної грамоти з 28 жовтня 1452 р., що її він дав Йоні, відрікаючись митр. Ісидора: «Аще ли чрезъ се свое исповѣданіе и чрезъ выше реченныя своя глаголы вчемъ преступлю или инако мудрствовать буду, или онъ латинскій съборъ похваляти въ моихъ рѣчахъ буду или папу римскаго или того Исидора мене поставльшаго въ воспоминаеніи и въ добрословіи и въ похваленіи имамъ имѣти, і безъ всякого извѣта чюжь буду

⁴⁷ Грамота московського кн. Василя Василевича до цісаря Константина IX з 1451-2 р. позначена заввагою, що вона «не пошла» (гл. *Акты Исторические*, I, Спб. 1841, ч. 41. 83-5, та знову з ліпшого списку в ч. 262, 492-5 і РИБ, VI, 71, 575-86). Проте Макарій, VI, 19 думає, що це таки сталося згодом (гл. ще Haleski, 74). Проти того Голубинскій, II/1, 486-8 і Ziegler, 102-8 основно виказують її неавтентичність. Подібно слід сказати й про аналогічне звернення Йони (АИ, 263, 495-6). Гл. наша завв. 103.

⁴⁸ ЗНТШ, 86, 19.

⁴⁹ Не допускають того загалом: Мак., VI, 27; Голуб., II/1, 493; Груш., V, 406; Бучинський: ЗНТШ, 86, 24; Ходиніцкі, 57-61 і найновіше: М. Стасів, *Metropolia Haliciensis*, Рим 1960, 43. Менше аподиктично висловлюється Галецкі, 77, і дещо неправильно твердить Ammann: „Jona ernannte... für den litauischen u. den polnischen (?) Anteil je einen Stellvertreter“, бо то мова про обі митр. дієцезії, що належали до Литви (до 1569 р.). Тому виглядає нестисло його припущення: Die Union von Florenz schien also in Polen-Litauen de facto u. de jure erloschen zu sein (*Zur Geschichte*: ОСР, 1942, 293).

⁵⁰ ЗНТШ, 86, 10, завв. 2.

святительства и святых соборных апостольских церкви и сослужения своего господина Ионы».⁵¹ Владика Володимирський зарікається «въ воспомяновеніи имѣти» Папу Римського і митр. Ісидора, що найскорше означало б літургійне поминання, інше від «добрословія» та «похваленія», бо виразно згадує «Исидора мене поставльшаго». Отже це не що інше, як тільки побічне ствердження традиційного обов'язку єпископа поминати на літургії свого святителя і митрополита. Якже ж Данило поминав досі Ісидора, то хіба «съ тогда бывшимъ въ Цариградѣ Григоріємъ патріархомъ, единомудрѣствующимъ о всемъ Исидору», але окремо його не зарікається поминати, бо він і так уже не вважався патріархом... З другої сторони Данило міг ще побіч Григорія Мамми поминати навіть наймолодшого з 4-ох тодішніх патріархів, — Михайла з Антіохії, бо від його поставлення до Данилової покайної грамоти був спорий рік часу, щоб і його впровадити в диптихи київської митрополії — деє на початку 1452 р.

Та як би там й не було, факт що згадане поминання крім Архирейського Чиновника МСБ 331/558 знаходиться ще в Требнику Ват. Б-ки Ілл. 15, що приналежав київським митрополитам, дозволяє припускати, що воно не було відокремленим випадком в нашій Церкві 1450-их рр. Незалежно від того, чи впровадив його сам митр. Ісидор, перебуваючи в Константинополі в 1452—3-го р., чи лиш посередно міг на це вплинути, воно дозволяє допустити, що ще на початку 1450-их рр. бодай в деяких кругах київської митрополії флорентійська традиція таки продовжувалася без огляду на заїлий тиск зажерливої Москви з жалюгідним співділанням католицької польсько-литовської держави.⁵²

II.

Крім цієї важної подробиці з нашого церковного життя 1450-их рр. Ват. Требник Ілл. 15 подає на дальших кк. 211 об-2 ще цінніший причинок до історії живучости флорентійської унії в київській митрополії на переломі наступних 1450—60 рр. То — «Грамота ставлення епспом млстію бжією митрополитом остейшее митрополии кїевской и всея Руси», що її він давав новопосвяченому єпископові, стверджуючи його поставлення на дану катедру з усіма властивими правами.⁵³ Її взі-

⁵¹ Мак., VI, 375-6; РИБ, VI, 72, 588.

⁵² Гл. Ziegler, 122-5.

⁵³ Грецькі взірці грамот для новопоставлених єрархів гл.: Miklosich F.-Müller J., *Acta Patriarchatus C-politani*, I (Vindob. 1860), 69 ss.; II (1862), 25 ss.; MPG, 152, 1130 ss.; Rhalli G.-Potli M., *Syntagma ton theion kai hieron kanonon*, V 544 ss.; Сырку, I, ст. XLIX-L. Гл. N. Milasch, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, Mostar² 1905, 367-8.

рець відомий вже з початку 15-го в. у грамоті неозначеного ближче митрополита (правдоподібно Фотія з 1420 рр.) для володимирського єпископа на Волині.⁵⁴ Після неї znana ще грамота Йони для вищезгаданого Данила 1452 р.⁵⁵ з деякими змінами в тексті відповідно до його справи і для тверського єп. Геннадія з 22. 3. 1461⁵⁶ коротко перед смертю московського митрополита (31. 3. т. р.) без закінчення, питомого нашої грамоті (гл. далі). Текст її, почавши від наголовку, майже дослівно знаходиться в т. зв. «Освященнику святительському» 16-го в. з рукописної збірки Волинської Дух. Семінарії в Житомирі, Ч. 62 (к. 86 об-8 об), що у святительських богослужбах виказує дуже помітну схожість з нашим Ват. Требником.⁵⁷ Проте в цьому тексті, виданому А. Неселовським,⁵⁸ бракує на початку якраз того, що нас найбільше вдарило в тексті Ват. Требника — згадки патр. Григорія, в ім'я якого

⁵⁴ Вперше видана вона в АИ, I, 18-27 і відтак в РИБ, 49, 419-22 із Збірника митрополитичих грамот з поч. 16-го в. МСБ, 562 (гл. Л. Черепнин. *Русские феодальные архивы XIV-XV вв.*, II, М. 1951, 20). Тому, що вона тут позначена р. 6922 (1414), в обох виданнях приписується митр. Фотієві, що мав її дати єп. Герасимові з Володимира Вел. Притому Павлов пересуває її аж по 1420-му р., коли Фотій дістав назад українсько-білоруські єпархії після митр. Григорія Цамвлака. Але в додаткових завагах (ст. 71) висуває припущення, чи не приписати її митр. Кипріянові, що мав її дати єп. Іванові Гоголеві 1404-5 р. Та Голубинський, II, 1, 883-4, завв. 3, тримається 1420-их рр., бо в грамоті мова про об'єднану київську митрополію (після автокефалії Цамвлака). З ім'ям Фотія злучена грамота, дана йому на київську митрополію патр. Антоном II, 1393 р. (гл. АИ, I, 254, 482-4). Голуб., 359-60, завв. 5, вважає її підробкою, але чомусь її без розбору приймає Ammann, *Untersuchungen zur Gesch. der kirchl. Kultur. und religiösen Lebens bei den Ostslawen*, Würzb. 1955, 221.

⁵⁵ РИБ, Ч. 72/II, 588-90.

⁵⁶ АИ, I, 68, 120-123; МСБ, 562, к. 36-7, і РИБ, 91, 679-82, з поправками (гл. 911, завв. 1).

⁵⁷ Перший описав його А. Хойнацький, *Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах*, Київ 1871, 133, завв. На жаль без початку, має цей пам'ятник 221 кк. бомбицинових ін 8^о, записаних злитим письмом (scriptura cop-tinua) середисболгарської редакції, з сильними українськими примітками. Відай від першого свого Чина основання церкви дістав пізніший титул: «Освященникъ святительскій на всяку потребу церковную, содержащий въ себѣ чинопослѣдованіи свойственная архіереямъ», і має на полях кк. 89-92 записку: «Отъ созданія міра 7129, р. В. 1621, мѣсяца мая дня 21 купилъ сію книгу зовемую Освященникъ святительскій на всяку потребу церковную рабъ Божій священный іерей Іаковъ... за злотихъ 9... в селѣ Угольскомъ». Після Хойнацького, що згадує і деколи ширше описує ряд його богослужб (ст. 154, 159, 163, 195-202, 204), знов використав «Освященникъ» А. Неселовскій, *Чинъ хиротесій и хиротоній*, Камянець Под. 1906, звертаючи пильну увагу на його відміни від московських рукоположень (гл. опис ст. XIV, завв. 23 і головню виймки в додатках). Лиш занотував його Н. Тихомиров, *Системат. каталог книг на цслав. и русск. языкат фундаментальной Б-ки Волинской Дух. Семинари*, Почаїв 1888, 629, ч. 1570, і А. Требин, *Опис старопечатных книг 1581-800 г. Б-ки Вол. Дух. Сем.*, «Київ. Унив. Изв.», 1911, ч. 12, 139.

⁵⁸ *Чинъ хиротесій и хиротоній*, дод. ч. 26 Є ст. XLVI-VII. Перед тим подає він історію ставлених грамот у византійській та російській Церкві (ст. XXXV-VII).

ця митрополіча грамота видається. Ось чому наводимо тут ватиканський текст з деякими замітними варіантами з житомирського Освященника (О) та подаємо побіч початок вищезгаданої московської грамоти Йони з 1461 р.

(К. 211 об). По блгдти даннѣй ми от прстаго и живоначалнаго дха. от стыя руки положенія, патріарха вселеньскаго, чюд(о)творца григоріа (іпр.-О) и вселеньскаго събора, еж(е) ми ставити архієпспы и епспы, въ моей митрополіи по обычаю, якож(е) то изначала стаа и събрънаа апсльскаа црковъ предада, потомууже смѣреніе наше, еж(е) о стѣм дсѣ, съ возлюбленными сны и съслужебники нашего смиренія, съ бголюбивыми епспы градовъ которых імрк. епсповъ которых, імрк. и такожъ і с повольными грамотами, о стом дсѣ възлюбленныхъ снѣвъ, и съслужебниковъ нашего смиренія епспов. імрк. града котораго, імрк. имѣюще съ собою на се волю и хотѣніе, и по избранію же блгдти стго дха, избрахомъ въ стѣйшую епспію, бгоспасаемаго града, імрк. сна нашего смиренія, сщенноинока, імрк. и поставихомъ епспомъ.

сего ради длѣжни сут блгородніи кнзи. и чстнаявленніи сановіи (сановити-О) людіе и великосщенническое и хрстоименитое все исполненіе стго людства, по ншемоу блгсвенію чсть въздаяти имут (!) (ему-О). по превъышшему хсвоу еугльскому завѣщанію, къ стымъ своимъ учникомъ и апсломъ, глущему, слоушаай реч(е) вас. мене слоушаетъ, а отмѣтайс(я) вас. мене отмещетс(я), и пославшаго мя, и пріємляй пророка, въ имя пророче, мѣзду чаати строицею, вы же блгородніи (к. 212) князи, и архимадрити и сщенноиноци, и иноци, и вес(ь)хрстоименитый народъ, блгоповыноутіе (блгоповиненіе-О) и покореніе, и послоушаніе имѣйте кнемоу, яко прсному своему епспоу, съ всяцѣмъ блгопокореніемъ, и любовію, аотноудоуже оубо длѣженъ ес(ть)о стмъ дсѣ, възлюбленный снѣ и съслужебникъ нашего смиренія, бголюбивый епспъ града котораго, імрк. епсп(і)а, імрк. от евагльскихъ и апсльскихъ и отчьскихъ прѣданій правильныхъ блюсти елика (о-О) сила, и въ всемъ своемъ предѣлѣ по правилному всяко извѣщанію, цркви сщати и в четцы и в поддѣаконы, и въ дѣаконы ставити, и в попы съврѣшати, и сщенноиноки и съ испытъствомъ (испытаніемъ-О), всяко доволно дховнымъ въ настоятельство дховное оуставляти, и всяко црковное дѣло по правилному преданію исправляти, яко прснѣй епспъ своя епспіа, не имѣя

По благодати даннѣй намъ отъ пресвятаго и живоначалнаго Духа, еже ставити архієпископы и епископы по обычаю у реченныхъ градовъ въ епископіяхъ якоже то изначала божественнаа съборная святаа апостольскаа црковь предада; потомууже и смиреніе наше съ сущими боголюбивыми архієпископомъ и епископы, і самобывшихъ на томъ святомъ избраніи и поставленіи архієпископа и епископовъ: Іоны архієпископа Великого Новгорода и Пскова, Ѳеодосія архієпископа ростовскаго и ярославскаго, его поволною грамотою... и по избранію же благодати Святаго Духа, избрахомъ въ святѣйшую епископію богоспасаемаго града Тѣри священноинока архимадрита Генадія, и поставихомъ епископомъ...

забавленїа никакова ни от когож(е). и⁵⁹ також поминати емоу. о всѣм свое исповѣданїе. якоже ся исповѣдалъ пред бгом. и пред избранными его агглы. и прѣд ншим смѣренїем. а также ничего црковнаго дѣла не оучинити. ни въ моей митрополїи. ани въ иных епспїахъ. кромѣ данное емоу епспїи от ба. и от нашего смѣренїа. на утверженїе сего бголюбиваго епспа. імрк. а дана где прилоучитс(я). в лѣт(о) индикта. а мсца котораго коли дня. а котораго стго. а подписует. сам стль рукою: Млстїю бжїею імрк. митрополит остѣйшее митрополїи. кїевской и всея руси.

Отже з усіх варіантів нашого Ват. Требника в порівнанні з Освященником найважливіше ім'я Григорія, яке там заступлене загальниковим ім'яреком, що позбавляє значіння попередні слова «патріарха вселенського чудотворца». Це слід поставити на карб переписувача, бо годі припускати, щоб таке зробив сам Неселовський, що ледви чи уявляв собі, яка тут криється похвала для царгородського унійного патр. Григорія Мамми. Що так колись практикувалося, вистачить згадати тільки два сучасні нашій грамоті послання московського Йони до Вятчан 1452 р. і до литовських боярів 1458 р. та присягу тверського еп. Геннадія з 22. 3. 1461 р., що вписані у звісну збірку митрополичих грамот з часів моск. митр. Симеона (1495—1511) в МСБ-ці 562 кк. 56-9, 93 об та 97-8 з ім'яреками на місці особових імен⁶⁰ ... В тому й заслуга Ват. Требника, що зберіг нам повний текст ставленої владичої грамоти того кїївського митрополита, що прийняв рукоположення «патріарха вселенського чудотворца Григорїа» — Григорія II Болгарина 1458 р.⁶¹

⁵⁹ Слова: «також поминати... до: бголюбиваго епспа імрк». — знаходяться лиш у кїївській ставленій грамоті. Цю вставку, від слів: «якож ся исповѣдалъ», завважив Павлов (РИБ, VI, 911, завв. 1) у грамоті Архирейського Чинovníка МСБ 331/558, к. 193 об, з подібним до нашого титулом: «Грамота ставленая епсском» (НГ, II, 3, 769). Позатим найбільше до кїївської подібні грамоти: ніби-Фотїєва з 1393 р. і Генадїєва з 1461, а грамота Фотїя з 1420 рр. і Йони для еп. Данила 1452 р. містять спершу дозвіл новопоставленому єпископові рукополагати і щойно потім завзивають клир та нарід до канонїчного послу́ху своєму пасти́реві.

⁶⁰ Послання до Вятчан — АИ, I, 97, 141-3 (з ім'ям митр. Геронтія з 1486-9 рр.) і РИБ, VI, 73, 591-6 (гл. дод. завв. ст. 71). Послання до литовських боярів — АИ, I, 45, 92 і РИБ, 80, 615-8. Присяга Генадїєва в *Дополн. к Акт. Ист.*, I, ч. 12, приписана одному з литовських єпископів, а в серпневій мінеї митр. Макарія переписана під ім'ям тверського еп. Васїяна з 1488 р. (з додатковою клятвою на Спиридона Сатану); гл. РИБ, 92, 681-2. Гл. ще Черепнин, II, 20, і зокрема ст. 118-9 про уставну грамоту про церковні суди з датою 6900/1392 р.: «Се язъ князь великий имрек. сѣдъ съ своимъ отцемъ имрек митрополитомъ кїевскимъ...», яку зі 36. МСБ 562 видали *Акты собранные Археографическою Экспедицією*, I (1836), ч. 9, 4-6, і т. д. р. 1389 або 1404 (28. VI) і під іменами кн. Васи́ля Дми́трієвича і митр. Кипрія́на. Гл. наша завв. 54 про грамоту ніби-Фотїєву з 6922 р.

⁶¹ Нов.-Горскій, II/3, 769, не подають вступних слів ставленої грамоти в МСБ 331/558 (гл. наша завв. 59), але з титулу, тотожного з Ілл. 15, можна вносити, що й вона мала виразну згадку патр. Григорія Мамми.

Був він за одними грецького,⁶² за іншими болгарського роду⁶³ та з ігумена святодимитріївського монастиря в Царгороді став протодіяконом і невідступним товаришем митр. Ісидора в усіх його подорожах, а то й у московській тюрмі 1441 р. То й природно, що Ісидор, зрікаючись остаточно київської митрополії, запропонував його Папі Калістові III на свого наслідника, в порозумінні з патр. Григорієм, що мав нашого Григорія за свого сповідника.⁶⁴ Вибір цей відбувся 21. VII. 1458 — на два тижні перед Калістовою смертю, так що його проголосив уже наступний Папа Пій II буллею з дня 3 вересня⁶⁵ і рівночасно сповістив про це польського короля⁶⁶ та владик і вірних київської митрополії.⁶⁷ Хіба з огляду на кардинальську гідність Ісидора, за словами Пія II, Каліст сам приступив *ad provisionem ipsius Ecclesiae Chievensis ... de qua nullus praeter ipsum ... ea vice se intromittere poterat*, та й патріарх і кард. Ісидор однозгідно свідчать, що це діло Папи. Ось як пише про те патр. Григорій до Казимира в листі з 20. XI. 1458 р.: «*Ea propter curavimus, ut deligeretur decernereturque qui posset sufficienter praeesse illi Ecclesiae ... Nostra igitur et Sacri Collegii electione in conspectu Summi Pontificis*

⁶² Груш., V, 406; Prochaska, „At. Wil.“, I, 60; Gill, 361; Halecki, 85 (most probably).

⁶³ I. Kulczyński, *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, Paris³ 1859, 123; I. Stebelski, *Przydatek do Chronologii*, Lwów² 1867, 119; J. Pelesch, *Gesch. der Union*, I (Wien 1878), 471.

⁶⁴ Груш., V, 406-9; Бучинський, *Студії: Митр. Григорій* (ЗНТШ, 88, 5-22); O. Halecki, *The Ecclesiastical separation of Kiev from Moscow 1458*, „Studien zur älteren Geschichte Osteuropas“, I (Graz-Köln 1956), 19-32; *Rome, Kiev et Moscou apres la prise de Cple par les Turcs*, „Comptes-rendus de l'Acad. des Inscriptions et Belles Lettres“, 1956, avril-juin, 236-43; *From Florence to Brest*, 83 ss.; Horst Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau*, Leiden 1955, 95 ss; G. Hofmann, *Papst Kalixt III und die Frage der Kircheneinheit im Osten*; „Miscellanea G. Mercati“, III (Vat. 1946), 227-9; *Papst Pius II und die Kircheneinheit des Ostens*, OCP, XII (1946), 3-4, 229-32; Ziegler, 131 ss.

⁶⁵ A. Welykyj, *Documenta*, I, N. 82, 145-7; I. Turgenev, *Historica Russiae Monumenta*, I, Spb. 1841, p. 121-2; ПСРЛ, VI (СПб. 1853), 319-20 з василіянської колекції: *Bullae et Brevia Summorum Pontificum*, Почаїв 1767; Pelesch, I, 471-3; G. Hofmann, OCP, XII (1946), 230-2; Бучинський (ЗНТШ, 88, 6); Прохаска („At. Wil.“, I, 60); J. Fijalek, *Los Unji Florenckiej we W. Ksiestwie Lit. za Kazimierza Jag.*; „Bull. de l'Ac. polon. Classe de philol.“, 1934, n. 1-3, 15, ставлять зречення Ісидора ще на 1457-ий р. змилени датою його листа, що про це реферує королеві Казимиrowi: 31. I. 1458. Та вона тут стоїть за т. зв. флорентійським стилем і відповідає нашому 1459-му рокові (гл. вище, завв. 34). Докладну хронологічну перевірку листів Пія II, патр. Григорія та Ісидора до Казимира в справі митр. Григорія Болгарина переводимо в окремій латинській статті: *Quaedam nova de provisione Metropolitae Kiev. et Moscov. ann. 1458-9*, (ЗЧСВВ, X, 9-26).

⁶⁶ З датою 3. IX. 1458 знані два брєве Пія II до короля: „*Inter alias*“ і „*Gratae divinae*“ (Welykyj, *Documenta*, I, n. 83-4). В нашій латинській статті виказуємо, що перше брєве далеко пізніше, може навіть з початку 1459 р. Макарій, VI, 37, і хіба за ним Pierling, I, 88, Голубинський, II, 1, 504, завв. I, покликується на якесь брєве з 11. IX. т. р. в справі митр. Григорія до Казимира, але під тією датою знане лише брєве про реституцію дібр галицької єпархії новоіменованому єп. Макарієві (Welykyj, N. 89, 153-4).

⁶⁷ Welykyj, NN. 85-6, 149-51.

cooperanteque praefato Rev. mo Domino Isidoro Cardinali, neque enim de-
cuisset nos secus facere dum essemus Romae nisi eorum consilio et consensu,
electus est Rev.mus... Gregorius, pater spiritualis parvitatі nostrae...
Quamobrem consecravimus eum legitimum et canonicum metropolitam Chieven-
sem Litvaniaque scilicet quanta ab antiquo erat sub dictione Graecorum
Ecclesiae et inferioris Russiae in Spiritu Sancto carissimum fratrem et commi-
nistrum paternitalis nostrae XV die mensis octobris indictione 7-a in magno et
illustri templo...»⁶⁸ А знову Ісидор пише про те до короля в листі 31. І.
1459, якого першу частину ми вже навели (гл. завв. 33): «Per nostram
liberam resignationem primum quidem archiepiscopatum Chievensē (!) et,
totius Russiae inferioris, postmodo vero universaliter et Moschivensis et totius
Maioris et Superioris Russiae prout in nostris patentibus litteris dilucidius
constat, in conspectu SSmi et Bsmi D. N. Papae et S. Collegii, nec non Rev.
mi in Xto P. et D. D. Gregorii Patriarchae Cpltni fuit electus archiepiscopus
et metropolita legitimus et canonicus Chiewensis et totius Russiae tam Infe-
rioris quam Superioris Rndus Frater noster Gregorius... qui quidem et omnes
suscepit ordinationes a Rev. mo in Xto P. et D. D. Gregorio patriarcha
Срно...»⁶⁹ Вистарчить згадати, що подібно було при виборі митропо-
лита Ніла для Родосу в р. 1455-му, бо в буллі Каліста III для нього
маємо таке самісіньке застереження,⁷⁰ хоч і рівночасно знаємо став-
лену грамоту патр. Григорія для цього єрарха.⁷¹ В нашому випадку
важне, що митр. Григорій отримав так як Ніл єпископське посвячення
15. X.⁷² в прияві його патріяршого собору — митрополитів Атен (Ахаї)
та Косу і єпископів Фокиди, Сугдаї, Картагїни і Галліполя. Що біль-
ше, в другому своєму листі до Казимира з 27. І. 1459 р. патр. Григорій
повідомляє короля, що кард. Ісидор зрієка теж московської частини

⁶⁸ Prochaska: „At. Wil.“, I, N. VII, 71. Щодо византійської рахуби „indictione 7-a“, гл. нашу латинську статтю, де цей лист знову перевидасмо з копії з *Коронної Метрики*, присланої нам п. д-ром Зеноном Новаком за братньою допо-
могою о. Арсена Кулибаби, ЧСВВ.

⁶⁹ Prochaska, Ч. IV, 66-7.

⁷⁰ Частинно видав цю буллу 23. VII. 1455 з ват. реєстрів Ів. Меркаті в окре-
мому екскурсі: *Un atto patriarcale di Gregorio Mamma dell'a 1455* (Scritti, 137). Він не
закриває, що тут завважається деяка ривалізація між авторитетом папи і патрі-
ярха (ст. 138). Та в буллі для митр. Григорія слід інакше оцінювати ці слова того
папи-каноніста, якщо вони не є лише «стилем Курії»...

⁷¹ Знайшов її — без імені патріярха — в 6-ці м-ря св. Івана на Патмосі та
видав С. Саккеліон в *Evangelicos Kerix*, XI, (1367), 563, нн. п. т. *Praxis tou Rodou*,
(гл. теж його *Patm. Bibliotiki*, Ат. 1890, 201 і 168, завв. 5). Меркаті присвячує їй
окреми́й уступ (ст. 132-8) та подрібно розповідає, як цілий ряд византиністів при-
писував її мильно... патр. Геннадієві (1454-7), дарма що тут виразно зазначений
вибір Ніла з волі Каліста III та приявність при його свяченнях численних єрар-
хів римської Церкви і навіть кардинала (Ісидора або Виссаріона). Після Пап. Ке-
рамева (*Nea Himera*, N. 1830-1) Меркаті приписує її патр. Григорієві, бо на нього
натякає згадана Калістова булла (ст. 137 і дод. ст. 6).

⁷² Прохаска, Ч. VIII, 71. На цю подробицю не звернув уваги Галецкі
(*From Florence to Brest*, 86.).

київської митрополії, так як це він сам пише в наведеному листі з 31. I. (гл. вище), і що він підчиняє її митр. Григорієві.⁷³ «Ex post autem — каже патріярх — Rev. mus D. Isidorus Cardinalis... sponte et libere Moschoviensis Ecclesiae totique Russiae Superiori prout dictae Ecclesiae Chievensi et partibus inferioris Russiae cessit et renuntiavit et quia dum in mente... revoluerimus de persona utili Ecclesiae Moschoviensi, non reperimus plus utilem et idoneum quam Dominum Gregorium archiepiscopum... qui dictam Ecclesiam Moschoviensem... gubernaret populoque christiano eiusdem praeesset. Ideo nos ut idem D. Gregorius archiepiscopus praeficeretur sibi cura et administratio... Ecclesiae Moschoviensis et Superioris Russiae una cum dicta Chievensi Ecclesia et Russiae Inferioris committerentur praebuimus assensum atque nobis ita fieri placuit...» Був то чи не останній життєвий акт Григорія Мамми, бо десь незадовго він упокоївся⁷⁴ — як свідчить сам Пій II — non sine sanctitatis odore.⁷⁵ Ось чому митр. Григорій у своїй ставленій грамоті відкликатися до «святых руки положенія патріярха вселеньскаго чюдотворца Григорія и (його) вселеньскаго събора» у своїх змаганнях за київську митрополію з Москвою.

Виїхавши з Риму десь найскорше в лютому 1459 р.⁷⁶ до своєї далекої митрополії, обняв він під свою владу галицькі єпархії без сліду якоїсь опозиції,⁷⁷ а зате в литовській частині своїх дієцезій стрівувався з важкими інвективами свого суперника з Москви.⁷⁸ Замітне тут, що в

⁷³ Цей вельми інтересний лист, зокрема для зрозуміння поділу давньої київської митрополії 1458 р. на київську й московську, друкуємо вперше в латинській нашій статті.

⁷⁴ Кард. Ісидор у листі до Казимира 31. I. 1459 говорить іще про живого патріярха, а вже 20. IV. дістає номінацію на царгородський патріярший престіл, опорожнений по смерті Григорія Мамми (*Reg. Vat.*, 470, f. 963-4).

⁷⁵ Pii PP. II, *Commentarii rerum memorabilium*, Francoforti, 1614, lib. XI, p. 300; Allatius L., *De Ecclesiae Occ. et Or. perpetua consensione*, 954: „(Gregorius) dicitur post mortem miraculis corruscasse“.

⁷⁶ Поручальне письмо Пія II для митр. Григорія і паспорт для папського посла (Zaguriti v. Jakubi) до Казимира, 17. I. 1459, гл. *Documenta*, I, N. 93-4. Але з огляду на згадані листи патр. Григорія і кард. Ісидора з 27. і 31. I. від'їзд митрополичий найскорше наступив у лютому. Гл. ще Prochaska, 61; Halecki, 87-8; Ammann, *Abriss*, 185: „im Frühsommer“.

⁷⁷ Про це так висловлюється Бучинський: «Признання Григорія в галицьких єпархіях... виводжу з того, що не маємо найменших слідів акції проти віддання йому галицьких єпархій з боку Іони. Правда, вони не підлягали йому, але існування митрополита в Галичині, признаного вірними й правительством, ставало зовсім реальною погрозою для юрисдикції Іони. І коли б був бодай слід опозиції проти Григорія в галицьких єпархіях, Іона чи його прихильники у вел. князівстві литовським старали би ся її використати», (ЗНТШ, 88, 7, завв. 1).

⁷⁸ Головним і майже виключним джерелом наших відомостей про перебіг змагання за київську митрополію між Григорієм і Йоною є переписка московського митрополита та його єпископів, яку перший спробував уложити й навітлити Макарій, VI, 36-45, і знову перевірів Голубинський, II/1, 503-6. Для повности слід навести влучний осуд Амманна: „Es ist nicht ganz leicht, sich ein klares Bild über die zeitliche Abfolge dieser Ereignisse zu machen. Sie kann vielleicht in anderer Weise richtiggestellt werden“ (*Abriss*, 158, n. 4). (Гл. ще Ходиніцкі, 60-3).

цій протигригорієвій кампанії Йона та московські владики беруть спершу на приціл кард. Ісидора, а зойно згодом виступають проти патр. Мамми і то лише у зверненнях до нашої єрархії.⁷⁹ І так, як тільки дійшли до Москви слухи, що на Литву приходить Ісидоровий учень, Йона поспішає остерегти перед ним тамошніх владик своїм першим посланням з серпня 1459 р.⁸⁰ Було то, як каже, у зв'язку з посольством короля Казимира до московського кн. Василя Василевича, що через свого писаря Якова запропонував йому підчинити також московські єпархії новоіменованому з Риму митрополитові. В цьому листі Йона переповідає Ісидорове «відступство» і в ясных красках змальовує своє митрополиче поставлення (1448 р.) кн. Василем «правити великую церковь рускаго православія». Також московські владики в першому своєму соборному зверненні (до литовських єпископів) з того самого часу виступають проти Ісидора «преже бывшего митрополита русскаго и его ученика и единомысленника... пришедшаго отъ Рима Григорія... иже именуєть себя митрополитомъ кievскимъ: и намъ архиепископомъ и епископомъ русскія митрополіи къ тому Григорью не приступати, ни грамотъ намъ отъ него не пріймати никакихъ, ни совѣта съ нимъ не имѣти ни о чемъ же».⁸¹ Цікаво, що—в обох цих листах нема найменшого натяку на те, чи Казимир робив цю свою пропозицію московському князеві під впливом другого листа патр. Мамми до нього з 27. I. 1459, що саме трактував про підчинення московської частини київської митрополії під владу новопоставленого митр. Григорія. В деякій мірі за тим промовляло б те, що кажуть московські єпископи: «намъ архиепископомъ и епископомъ русскія митрополіи къ тому Григорью не приступати», але воно дуже загальникове і відноситься радше до всіх без розбору владик київської митрополії так в Московщині як і в литовській державі. Так підказував би розуміти це місце лист московського кн. Івана III Василевича до новгородського архиеп. Йони, що хоч писаний чи не десять літ пізніше (найдалі в 1470 р.), повертається до подій з 1458—9 рр.⁸² Їх Іван добре знав, бо був при своєму осліпленому батькові Василеві від 1451 р. співволодітелем, і напевно враз з митр. Йоною їх вирішував, хоч сам про це не каже. За

⁷⁹ Так слід скорегувати твердження В. Малинина, *Старец Елеазарова м-ря Филотей и его посланія*, К. 1901, 475, що Йона був найбільш ворожо наставлений проти Ісидора.

⁸⁰ Видав його Макарій, VI, 365-72 і позначив р. 1460-им (гл. ще ст. 44, завв. 66) і за ним Павлов-Бенешевич в РИБ, 87, 646-58. Однак Голубинський, II/1, 505, завв. 3, слушно думає, що воно скоріше від того послання Йони, що в АИ, I, 63, 112-4 і в РИБ, 81, 619-26, позначене рр. 1458-9, бо тут Йона вже покликуються на інше своє письмо в справі Григорія: «якоже преже писахомъ». Тому Бучинський (ЗНТШ, 88, 10) переставляє його з 1460-го на 1459 р.

⁸¹ АИ, I, 61, 109 і РИБ, 83, 630.

⁸² ААЭ, I, 80, 58-9, РИБ, 100, 707-12.

його словами «Григорей патріархъ ... не держа за собою стола царградскаго, будучи ... въ чужей области, въ Римѣ, да поставилъ того Григорія, Сидорова ученика, въ митрополиты на всю Русь». З того недвозначно виходить, що в Москві дещо тоді знали про те, що митр. Григорій дістав від патр. Мамми не лише дієцезії київської митрополії в границях польсько-литовської держави, але й усі інші на схід від неї. Відповідно до того й слід розуміти те, що тоді писав московський князь до короля Казимира: «Чтобы еси, брате, того Григорія отъ Рима къ себѣ не пріймалъ на нашего отца на общаго, на Іону митрополита, а новины бы еси не чинилъ, а наше бы еси старины не рушилъ: занеже, брате, старина наша отъ нашего прародителя, великого князя Володимера; избраніе Іоны взысканіе митропольское нашихъ прародителей, великихъ князей русскихъ и наше і до сихъ мѣстъ, а не великихъ князей литовскихъ: кто будетъ намъ любъ, тотъ будетъ у нас на всей Руси, а отъ Рима митрополиту у насъ не быти».

Взагалішому Грушевський (ст. 407) стверджує «історичну нестійкість» тих претенсій, бо «выбраніе и взысканіе митропольское» в самій Москві було дуже новою практикою. Зате годі приймати його припущення, що Казимир мав намовляти московського князя, щоб прийняв Григорія «мабуть на випадок смерти Йони» (ст. 408). Бо зі слів Івана Василевича виходило б, що його батько заманіфестував Казимирові виключне право Москви до київської митрополії «до королевѣ обсылки еще зарано, слышавъ толко о томъ Григоріѣ, что идетъ отъ Рима». І тієї максимальної лінії Москва постійно тримається впродовж усієї кампанії проти Григорія не лише до смерти Йони (31. III. 1461), але теж за його наступників Теодосія та Филипа — аж до смерти нашого митрополита (гл. далі). Що в перших своїх тирадах проти Григорія Йона і його владики беруть на приціл його попередника на київській митрополії Ісидора, то зовсім природне: навіть якщо вже тоді було відоме, що Григорій приходить з митрополічною номінацією від патр. Мамми і до Києва і до Москви, то хіба не менше було знане, що за патріархом стоїть у тій справі сам Ісидор, зненавиджений протагоніст флорентійської унії та суперник Йони на київській митрополічій столиці від 1436 р.

Проте ці виступи Москви проти митр. Григорія не принесли серед наших ерархів бажаного висліді, бо в противному разі Йона цього не був би замовчав у завзятій кампанії проти «богомерзкаго черньца, проклятаго розвратника» і — як тільки він не прозивав нашого Григорія. Прецінь Йона не переставав хвалитися, що київські князі Олельковичі з матір'ю Анастасією, до речі з московського роду, у відповідь на його осторогу проти Григорія заявили: «Мы же и о своемъ православьи смотримъ и на своего господина въ благочестьи цвѣту-

щого православного великого князя Василья Васильевича, и отцемъ собѣ и учителемъ держимъ господина нашего Іону, митрополита (кієвського и всея Руси)». ⁸³ Протівно до Йони наспіли вістки, що деякі литовські єпископи вже перейшли до Григорія, а від інших — відписи грамот, якими він виказувався перед своїми владиками, від Пія II, Ісидора і патр. Мамми. ⁸⁴ І ось Йона звертається до литовських єпископів з другим посланням, а в ньому вже наводить деякі вислови патріярших грамот, залишаючи без уваги паралельні письма папи й кардинала. «Нынѣ же слышимъ, яко злаго того учителя Сидора злѣйшій ученикъ Григорій пришелъ на Литву отъ Рима и нарицаетъ себе митрополитомъ кієвскимъ и всея Руси, поставленіе имѣя отъ нечестиваго отступника православья Григорія, преже бывшаго патріярха въ Константиноградѣ, иже той начатъ поминати впервыхъ папу римскаго, таже по сихъ всю свою ересь обнажилъ естъ, якоже свидѣтельствуютъ нынѣшня самая его писанія, еже пишетъ сице: Григорій, милостию Божією архієпискупъ константиноградскій... Да еще и о насъ пишетъ, называя «отступники». Язъ паки... поставленъ на той степень не отъ трехъ, ни отъ пятій, но отъ всихъ архієпископовъ и єпископовъ здѣшняго... самодержьства господина и сына моего великаго князя: и что тотъ отступникъ тѣмже своимъ именемъ намѣняетъ и пишетъ, и то писаніе да будетъ съ нимъ въ пагубу и съ нынѣшнімъ пришедшимъ развратникомъ». ⁸⁵

В цьому листі, як бачимо, вилив Йона більше своєї жовчі на патр. Григорія ніж на Ісидора, що в усій його переписці з нашими єрархами та князями є головним прицілом його випадів проти флорентійської унії. В першій мірі Йона закидає Григорієві, що то він перший завів літургійне поминання папи, хоч іще недавно писав до тих самих владик, що це Ісидор після повороту з Флоренції до Москви зачав поминати Євгена IV «вмѣсто святыхъ патріярхъ вселенскихъ» ⁸⁶ і знову в листі до литовських князів з 20. XII. 1458 аподиктично твердив, що Ісидор «папежево имя началъ былъ поминати въ святѣй нашей съборнѣй и апостольской церкви» ⁸⁷ Можливо, що приписуючи тепер

⁸³ РИБ, 88, I-II, 659 і 665.

⁸⁴ Макарій, VI, 39: «А литовскія єпископы хотя прислали оны свои отвѣты до нас впрочемъ недошедши... но вмѣстѣ прислали и копіи грамот... Исидора, Гр. Маммы и папы». Споміж них одиноко в московських джерелах наводиться лист Пія II до Казимира з 3. IX. 1458 (гл. *Documenta*, I, Ч. 84; в Пелеша його нема) в «західноруській» перекладі в 2. Софійській Літописі та ін. (ПСРЛ, VI, 167-9; гл. наша завв. 94). Подібного змісту мало бути теж поручення Ісидора для митр. Григорія, бо в листі до короля 31. I. 1459 на нього натякує: „prout in nostris patentibus litteris... constat“ (Prochaska, N. IV, 67).

⁸⁵ АИ, I, 63, 113; РИБ, 81, 621-2.

⁸⁶ РИБ, 87, 652 (гл. наша завв. 32) і 88, I-II, 660 і 668.

⁸⁷ АИ, I, 66, 118 (гл. додаток ст. 18) і РИБ, 85, 637 — з датою 20. XII. 1459. Голубинскій, II/1, 505, завв. 2, пересуває його на 20. XII. 1458, бо він пи-

те саме Григорієві, мав Йона на увазі буллю Каліста III з 3. IX. 1457 з дорученням поминати папське ім'я в грецькій літургії: «Auctoritate apostolica tenore praesentium — пише папа — statuimus et ordinamus, quod ex nunc in antea omnes et singuli Presbyteri et Sacerdotes graeci ubilibet existentes intra Missarum sollemnia nomen R. Pontificis in loco deputato alta et intelligibili voce exprimere ac pro ipsius et S. R. Ecclesiae incolumitate, statuque pacifico orare teneantur ac debeant».⁸⁸ З дальшої мови Йони виходило б, що й митр. Григорій мав робити поминання папи, бо після цього випадку проти патр. Мамми він теж на його адресу завважує саркастично: «Что бо можетъ быти благое, идѣже папино имя нарицається въ церквахъ».

А вже на кпини сходить він, закидаючи патріярхові, що титулується «Григорій милостію божією арцибіскупъ константиноградскій», бо де чувано, питається, щоб так коли називалися царгородські патріярхи? .. Видно мав Йона на руках якийсь переклад з латинського оригіналу патріяршого листа до Казимира з 20. XI. 1458 чи 27. I. 1459, де він титулується: «Gregorius miseratione divina archiepiscopus C-politanus novae Romae et universalis patriarcha».⁸⁹ І хіба він мав таку саму домішку польських слів, як це бачимо в «західноруському» перекладі листа Пія II до Казимира «Gratiae divinae» з 3. IX. 1459 в московських літописах.⁹⁰ А що Йона вчитав у патріяршому листі, що він і його владики — «отступники», то це хіба відноситься до слів Григорія Мамми в першому його посланні до короля: «Eum qui se metropolitam Chievenssem nominat vel omnino praeter canones audet vindicare ipsam metropolim, eiectum atque exclusum censemus ab Ecclesia Christi, nisi se penituerit et a titulo praedictae Ecclesiae abstinerit, quam ut mercenarius et non verus pastor invasisit. Similiter et omnes, qui cum eo communicent... decrevimus incurrisse... excommunicationem tamquam communicantes cum excommunicato». Зрештою не виключене, що могло бути й інше патріярше письмо з того рода осудженням Йони в роді ставленої грамоти для митр. Григорія, подібної до тієї, що її патр. Григорій дав 1455 р. родоському митр. Нілеві,⁹¹ чи яке інше затрачене звернення до українського єпископату тощо.

саний, заки ще митр. Григорій прибув на Литву. Гл. ще РИБ, 88 (I-2), 660 і 666. А втім подібно було з поминанням папи в Олександрії після флорентійської унії, як пише патр. Філотей до Євгена IV, 1. IX. 1440: „Una cum nostris Egyptiis Pontificibus et ceteris clericis nostris statuimus, ut inter missarum sollemnia prae ceteris patriarchis memoriam tuae beatitudinis faciamus, sicut in ss. canonibus cautum est“. (Гл. наша завв. 20).

⁸⁸ *Documenta R. Pontif.*, I, Ч. 77, 137.

⁸⁹ Прохаска. Ч. VIII, 72. На оригіналі патріярх підписався був по грецьки, як виходить з завваги Кор. *Метрики* (XI, 115) „Similis subscriptio fuit in graeco“. Подібно теж підписався Григорій на другім листі до короля з 27. I. 1459 (гл. наша лат. стаття).

⁹⁰ ПСРЛ, VI, 167-9, з Архангельського і Воскресенського списку.

⁹¹ Взірець патріяршої ставленої грамоти для митрополита згл. єпископа дає I Habertus, *Archieratikon seu Liber Pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris, 1643, 558-9.

Спершу писав про такі патріярші грамоти сам Йона досить загальноково до новгородського архиеп. Йони: «Надѣмся, вамъ давно свѣдомо, чтоже пришелъ нѣкто Григоріе именемъ отъ римскихъ странъ на кievскую митрополию... поставленъ, кажутъ отъ такова же злаго и богомерзкаго челоуѣка, нѣкоего патріарха нарицаемаго Григорія же, имѣа съ собою на злое подкрѣпленіе тамошніе же проклятыи грамоти папѣжскіе и окаяннаго отступника отъ благочестивыа христіянскыа вѣры злаго Исидора и того поставльшего его на митрополию патріарха нечестиваго Григорія».⁹² Вже подрібніше висловлюється він про це в подібному листі до смоленського еп. Мисаїла: «Нынѣ пакы, какъ слышимъ, пришолъ туто къ вамъ въ литовское осподарство отъ римскіе церкви ученикъ и единомысленикъ того отступника, Исидоровъ, Григорей, и именуетъ себя митрополитомъ кievскимъ и всеа Руси, съ папѣжскими листы, да и съ первоначалнаго отступника патріаршими Григорьевыми грамотами и съ Сидоровыми, и пишется въ нихъ Сидоръ легатосомъ и (к)гардиналомъ, а мене пишутъ отступникомъ».⁹³

Вслід за Йоною теж його владики вже в соборному листі до литовських єпископів з 13. XII. 1459 головне вістря звертають проти патр. Мамми: «Слышаніе наше таково, что дей пришелъ къ вамъ, Григорьемъ зовутъ, Исидоровъ ученикъ въ литовскую землю, и глаголетъ себе быти митрополитомъ кievскимъ и всеа Руси, отъ Рима приходящи, и извѣщаетъ себѣ самъ поставленіе и рукоположеніе отъ римскихъ церкви нѣкоего патріарха Григорья, преже бывшего въ Цариградѣ въ латынской ереси обличеннаго отъ тамо сущихъ митрополитовъ и епископовъ православныхъ. И тотъ Григорей не истинный митрополитъ, но ложный, носитъ съ собою листы папины и того патріарха ложнаго, а въ тѣхъ листѣхъ пишетъ на господина нашего Іону, митрополита кievскаго и всеа Руси, а именуетъ его отщепинцемъ и отступникомъ».⁹⁴ На першому місці між цими владиками фігурує ростовський та ярославський Теодосій, що після вибору на московського митрополита по смерті Йони не залишив у спокою вже тоді покійного патр. Григорія. Ось що пише він до новгородського архиеп. Йони у листі 8. VII. 1461 р., насторожуючи його проти митр. Григорія Болгарина:

⁹² АИ, I, 65, 116-7 і РИБ, 86, 641-2.

⁹³ РИБ, 88/1, 662 з к. 1460 або поч. 1461 і таксамо до чернігівського еп. Євтимія (РИБ, 88/2, 668).

⁹⁴ АИ, I, 272, 503 і РИБ, 84, 633 (тут є ще Никифор, еп. Володимира Вол. та Яків Турівський, вилишений в АИ). Цікаво, що для Григорія Мамми Йона тут не лиш «отступникъ», як у попередних цитатах, але й «отщепенець», що приходить лиш у цім тексті (гл. И. Срезневскій, *Материалы для словаря древнерусск. языка*, II, Спб. 1895, 82) і в перекладі листа Пія II до Казимира 3. IX. 1458, в ПСРЛ, VI, 168.

«Вѣдомо тебѣ, моему сыну, что пришелъ въ литовскую землю Сидора отступника отъ православія ученикъ и единомисленникъ Григорей, а именуетъ себе кievьскимъ и всея Руси митрополитомъ: слышаніе таково полное, чтоже король его принялъ и столецъ ему кievьскій далъ и въ всей своей державѣ святыя божія церкви и вся церковныя оправданія вѣдати... Занеже, сыну, съ которыми грамотами папѣжскими того изболеченнаго въ ересѣхъ и изгнана отъ царствующаго града патріарха Григорія пришлоу (митр. Григорій), и съ тѣхъ грамотъ намъ полныи списки пришли, и мы въ ты списки вѣзрѣли зборнѣ, и онѣ тѣми своими грамотами самъ свою ересь изъявилъ: первое, что поставленъ въ Риму и въ римской церкви отъ латиньского зборища, а не по изначальству отъ православнаго патріарха, ни по божественнымъ и священнымъ правиломъ. Занеже... вѣси, какъ стало великое наше православіе, отъ Риму въ наше православіе митрополитъ не прихаживалъ».⁹⁵

З того на перший погляд виходило б, що «полныи списки» папських, Ісидорових і патріарших грамот у справі митр. Григорія прийшли до Москви аж за нового митр. Теодосія, який їх осудив «зборнѣ» зі своїми владиками. Бо у своєму листі до новгородського архієпископа Теодосій наводить уже новий факт, що його досі ще не згадував ні Йона в своїх численних листах ні послання його владик: королівське признання для митр. Григорія на всьому обширі київської митрополії у звязку⁹⁶ з соймом в Бересті у квітні 1460 р.⁹⁷ Та зовсім добре можна цю Теодосієву мову відносити теж до московського собору, який при кінці 1459 р. Йона скликав для проклямації московської автокефалії, бо в ньому Теодосій займав перше місце між приявними владиками, що фігурують на початку звернення до литовських єпископів з 13 грудня. Так то з усього досі сказаного можна заключити, що вже тоді Москва знала про зміст грамот патр. Мамми не з самого слуху, а таки з автопсії, коли Йона сам і через своїх владик так нагально на них реагував. То й не виключене, що сюди входило теж патріярше розтягнення юрисдикції митр. Григорія Болгарина на московські єпархії.

Отак усі московські оскарження відвернулися від Ісидора на патр. Григорія, бо якраз його осудження неканонічного положення Йони найбільше заважило на переході литовської частини київської митрополії до митр. Григорія. А цьому не могла Москва протиставити нічого такого, що виглядало б на санацію з патріярхату самозванного

⁹⁵ АИ, I, 275, 506-7 і РИБ, 95, 691-2.

⁹⁶ Гл. *Воскресенський Літопис*, II (ПСРЛ, VIII, 1859, 149): «Прииде бо изъ Риму Григорей митрополитъ и сѣде на Кіевѣ, и пріять его король и съ нимъ 8 епископовъ литовскихъ».

⁹⁷ Бучинський: ЗНТШ, 88, 11; Ammann, 159; Halecki, 93.

вибору Йони з 1448 р., бо в противному разі він був би на неї покликувався на оборону свого стану посідання на Литві. Натомість Йона став пригадувати єпископам на початку свого спору з Григорієм проблематичну обітницю, яку ніби царгородський патр. Йосиф II мав йому дати в далекому 1436 р., в часі його подорожі до К-поля в посольстві кн. Василя Василевича по інвеституру на київську митрополію, що її дістане... у випадку смерті Ісидора, бо Йона прибув уже по його номінації на київського митрополита. І тому його митрополиче поставлення в 1448 р. за його словами було «по прежнему благословенію царя же и святѣйшаго патріарха и всего ихъ вселенскаго святаго збора греческаго великаго православіа».⁹⁸ А тимчасом з Литви прийшли вісті, що там кружляють грамоти від патр. Мамми, розіслані митр. Григорієм, в яких Йона фігурує як «отступник» і вже деякі єпископи «пріобщаются ему и служатъ съ нимъ».⁹⁹ Видно, що там не йняли віри перехвалкам Йони про той вибір на митрополита «по прежнему благословенію патріарха», бо як каже Бучинський: «в правовых актах Йона за весь час своего митрополитованія в руських землях вел. князівства литовського ніколи не вживав легенди про санкцію патріаршу яко правової підстави своєї митрополичої юрисдикції».¹⁰⁰

І хоч як пильнував він обсаджувати тамошні столиці своїми людьми, всеж тут то там виходить на яв напруження, яке між ним і тією єрархією стало нуртувало. Зокрема помітне воно в Полоцьку, де владика Симеон в 1456 р. перестав узнавати Йону і за думкою декого з істориків присвоїв собі навіть митрополичу владу, вважаючись рівним московському митрополитові.¹⁰¹ Тому й каже Бучинський про митр. Григорія, що «єрархам, хоч і ставленим від Йони, всетаки з єрархічної точки був ближчий чоловік, що мав дійсну санкцію від патріарха; що з культурного боку звязь з Візантією, хоч підяремною під Турком, хоч еміграційною в Італії, була ближчою, чим з Московщиною, і була

⁹⁸ РИБ, 87, 648 (гл. 66, 560-2 — лист Йони до київського кн. Олелька сперед 31. І. 1451).

⁹⁹ РИБ, 87, 648.

¹⁰⁰ ЗНТШ, 86, 28. То проти Макарія, VI, 20-1, що приймав патріаршу грамоту з дозволом для Москви вибирати собі митрополита. Голубинскій II/1, 512-3, називає все те вповні неясним, а Грушевський, V, 406, влучно каже, що санкції на те з Царгороду не здобуто, тільки підроблено... Гл. ще В. Гришко, *Історично-правне підґрунтя теорії III Риму*, Мюнхен 1953, 20-1.

¹⁰¹ Знане це лише з листу Йони до Симеона, якому закидає, що він відважується проти всякого порядку титулувати його братом. Гл. АИ, I, 268, 500 і РИБ, 78, 611-2, де цей лист датований 7. XII. ок. 1456. Амманн, 157 і 184, ставить його на 1457 р. і називає Симеона прямо литовським митрополитом, однак не ставить його в їхньому списку на ст. 687. Можливо спір цей повстав на тлі архієпископського титулу полоцьких владик, що його уживав уже Теодосій († 1416) «архієпископ литовський» а то й «київський» на початку 15-го ст. (Ходиніцкі, 36, завв.).

більш симпатичною — се легко зрозуміти».¹⁰² Ще краще це формулює О. Галецький: «Григорій був посвячений за грецьким обрядом через грецького патріярха з Константинополя, що жив на вигнанні в Римі, але тим самим був незалежний від турецького завойовника, який поставив царгородську Церкву в таке упокорююче положення. То правда, що для русинів було тяжко розізнатися, котрий з обох грецьких патріярхів був правний наслідник попередних голов грецької Церкви, до якої були традиційно прив'язані. Проте на всякий випадок ця традиція не була ніяк зламана через призначення Григорія, учня і наслідника безсумніву правного митрополита Ісидора, що був готовий резидувати між ними. Противно, Йона хотів рядити ними з Москви, де при кінці рішального 1459 р. другий синод, подібний до першого з 1448 р., довершив розрив з Царгородом під митрополитом, який ніколи не був посвячений (?! — радше: поблагословений) патріярхом і був вповні залежний від вел. князя».¹⁰³ І справді Галецький дуже влучно підхопив тут поставу єпископату до обох митрополитів, що напевно схилялася в бік Григорія, який був своїм, а не до Йони, щоостався чужим — московським. Бо слушно каже Голубінський, що не так король Казимир (з політичних рацій), як радше владики хотіли бути під власним митрополитом.¹⁰⁴ А як йде про московський синод з 1459 р., то він тільки приспішив зворот українсько-білоруських єрархів до Григорія, бо хіба їх лише міг відштовхнути від Москви її остаточний розрив з Царгородом і вслід за тим другий зряду лист Йони і його синоду до литовських єпископів з осудженням константинопольської Церкви, що вона «поколебася, от нашего благочестія отступи».¹⁰⁵ Лишалася на погляд Б. Бучинського одна-однісінька спонукане зривати з Москвою: то охота «супроти переваги католицького (тобто: латинського — М. В.) елементу у вел. князівстві мати якусь точку, щоб на ній опертись».¹⁰⁶ А втім цей страх перед осамітненням у змаганнях з латинством міг уступити вєрархії внадії на папський Рим, що зі своєї ініціативи дав цій Церкві власного перveroєрарха і наложив

¹⁰² ЗНТШ, 88, 10. Проти зв'язків нашого єпископату з Візантією, підярємною під Турком, було 6 твердження Бучинського на дальшій ст. 16-ій, що «від половини XV в. письменство українських і білоруських земель не збагачується більше продуктами царгородської книжності; найбільше характеристичним з усього це недостача в нашій перекладній письменности багатой полеміки за і проти флорентійської унії, котра появлялась від 1440 р. на грецькій мові». А втім Ziegler, 1939, це уважає знаком, що на Русі не було спротиву проти унії.

¹⁰³ Ст. 92-3. — Зза браку патріяршої санкції теж на Московщині не признавав Йони Пафнутій Боровський, духовний отець Йосифа Волоколамського; Макарій. VI, 117; Голубінський, II/1, 490-1; гл. 500.

¹⁰⁴ Ст. 505; Ziegler, 124-5.

¹⁰⁵ РИБ, 81, 623; 84, 635.

¹⁰⁶ ЗНТШ, 88, 10.

його польсько-литовській владі, подбав про його висвячення у грецькому обряді та відновив завмерлу галицьку єпархію в особі новопризначеного єп. Макарія Сербина і гідно став боронити його стану посідання перед латинською єпархією в Галичині.¹⁰⁷

Отак наші єпископи не піддалися поновленим зазивам Йони, щоб переходити до Москви, з виїмком одного Євтимія з пограничної брянсько-чернігівської єпархії, що згодом став суздальським владикою,¹⁰⁸ а один по одному найдалі до кінця 1461 р. перейшли до Григорія і тим самим включилися в обнову флорентійської унії у зреорганізованій київсько-галицькій митрополії.¹⁰⁹ Головно визначна тут роля пограничного смоленського єп. Мисаїла, що хоч висвячений Йоною і від нього отримав теж окремий зазив до опору митрополитові «оть Рима и оть Латынь» та до евентуального переходу до Москви,¹¹⁰ підчинився Григорієві й по його смерті намічений на його наслідника, продовжав традицію флорентійської унії в київській митрополії.¹¹¹ Безсумніву, найбільша в тому заслуга належить невсипущій активності самого Григорія, бо він не занедбував у тому напрямі своїми грамотами

¹⁰⁷ Гл. Буллі Каліста III для номіната на галицьку катедру Макарія Сербина з 16. I. 1458 і його поручення Казимирові (*Documenta*, I, N. 78-9, 138-40). На їх підставі Стасів, 43-4, зве його навіть митрополитом, хоч не задовго опісля той сам Каліст III в буллі для митр. Григорія з 21. VII, яку переповідає його наступник Пій II у новій буллі 3. IX, містить Галич на останнім місці між єпархіями київської митрополії. Стасів теж твердить, що Макарій не доїхав до Галича й остався за Карпатами. Але проти того промовляло б письмо Пія II до латинських владик у Львові та Перемишлі з П. IX, з зазивом помогти відискати Макарієві загарбані владичі добра. (Halecki, 89; гл. наша завв.). Ходиніцкі, 61, говорить про підлеглість галицької єпархії митр. Кипріянові (треба: Григорієві).

¹⁰⁸ Гл. лист Йони (до Євтимія — в тексті «імрек») сперед 1461 р., щоб приїздив до Москви; РИБ, VI, 89, 671-4.

¹⁰⁹ Вправді Бучинський (ЗНТШ, 88, 12) говорить: «В очах суспільности і єпархії вел. князівства ціла борба між Григорієм і Йоною була тільки борбою між двома юрисдикціями: патріяршою і самозванчою... В цілій колекції буль і бреве папських нема мови про унію, а є радше мзва про обидві юрисдикції». Але згодом стверджує, що сам «Іона говорить про унію як консеквенцію призначання Григорія. Тих, що признали Григорія, зустріне відлучення. Во що доброго може бути там, де папське ім'я поминається по церквах?» (ст. 17). Він завважає, що вже в дальших листах до смоленського єп. Мисаїла і до чернігівського Євтимія Іона тієї квестії не торкається. А в тім і в одному і другому Іона з досадою каже, що «оть Рима оть латыни митрополитъ къ намъ не прихаживалъ» (РИБ, 88, 663 і 669). Зрештою, сам Бучинський кількома наворотами стверджує, що бодай в холмській (і перемиській) дієцезії флорентійська унія продовжувалася (гл. *Студії*, I: *Исидорова унія*, ЗНТШ, 85, 1908, 41 і 86, 27 і ін.). Адже неможливо уявити собі, щоб під одним митрополитом-уніятим були і унійні і неунійні єпископи... Гл. Halecki, 95-6.

¹¹⁰ РИБ, 88/1, 662.

¹¹¹ Бучинський, *Студії III, Мисаїлів лист* (ЗНТШ, 90, 1909, 1-24); Halecki, 99 ss; Ammann, *Zur Geschichte*, ОСП, 1942, 299-300 і ін.

впливати навіть на сусідні з Литвою єпархії Новгороду й Твері, що тепер сталися тереном змагань між Києвом і Москвою.¹¹² Тому однак, що всі вони запропастилися у злуці з зажерливою Московською нагінкою проти митрополита Григорія, що не уставала навіть по його смерті, звернемо ближчу увагу на його ставлену грамоту, щоб збагнути бодай вдечому напрямні його змагань з московською єрархією.

В першій мірі відразу звертає на себе увагу титул, якого Григорій вживає в оцій грамоті: «Милостію Божією митрополить освятѣйшее¹¹³ митрополїи кїевской и всея Руси». Називаючи так свою митрополію, Григорій протиставлявся заходам Йони і Московської єрархії піднести свою московську катедру в очах владик понад кївську св. Софію. Датуються вони від самого митрополичого поставлення Йони 1448 р. і червоною ниткою проходять крізь усі його церковні та політичні починання. Якжеж іде безпосередньо про єрархів, то воно позначилось зокрема на єпископській присязі, яку вони при своєму поставленні мусіли складати перед Йоною, тобто що узнаватимуть його одиного за свого митрополита. Вистачить для того навести два замітніші тексти такої присяги на руки Йони, що показують недвозначно його централістичне спрямування укр.-білоруської єрархії до Москви. І так, володимирському єп. Даниїлові він каже присягати: «не хотѣти ми прїймати иного митрополита, развѣ тебе своего господина митрополита кїевского и всея Руси Юны или кого поставятъ отъ истиннаго православїа».¹¹⁴ А знову в другому тексті єпископської присяги з 1456 р., яку попри московських складали хіба й наші владыки перед Йоною, в тім місці стоїть: «не хотѣти ми прїймати иного митрополита и развѣ кого поставятъ изъ Царяграда . . . имъ же есми поставленъ въ церкви Владычицы нашїе Богородицы и Приснодѣвыя Марїа и у гроба святого Петра чюдотворца и по повелѣнію Государя . . . ».¹¹⁵ Відразу спостерігаємо, що клявзуля про митрополита «изъ Царяграда», яка стоїть в найстарших московських текстах з часу митр. Фотія 1423 і 1424 р.,¹¹⁶ тут зумовлена додатком: имъже . . . ; бо її вже й так у ви-

¹¹² Бучинський, ЗНТШ, 90, 17, 18; Halecki, 94-7 (з новою літературою).

¹¹³ Неселовскій, дод. ст. XLVII, в житомирському «Освященнику» мильно читає: «отъ (!) святѣйшей», бо це то саме, що «святѣйшей», як у Стихирарі Спб. Публ. Б-ки XII в., к. 19, стоїть «да освятытѣся имя твое» (гл. Срезневскій, Мат., II, 715). Розрїшальний лист кївських митрополитів, датований 1492-им р. в тім самім Тр-у Ілл. 15, к. 472, пише: «подъ святѣйшею митропольею» (кївською), а в наведенім у нашій статті тексті поминання східних патріархів стоїть «опослѣ» (к. 166) зам. »послѣ» (гл. Срезневскій, II, 688).

¹¹⁴ Мак., VI, 375 і РИБ, VI, 72/1, 587-8.

¹¹⁵ Акты Археогр. Экспедиции, I, 471 і РИБ, 454, завв. 11.

¹¹⁶ РИБ, 454, згл. ААЭ, I, 463. Ширше про це в нашій статті «До історії м. присяги в укр. і моск. церкві XV-XVI в.».

щенаведеній Даниловії присязі Йона заступив формулою: «кого поставятъ отъ истиннаго (тобто: московського — гл. далі) православія», а також у владичій присязі з часів митр. Симеона (1495—1511), зраджованій ще Йоною, московські єрархи таксамо присягають: «не хотѣти ми пріймати иного митрополита развѣ кого поставятъ отъ нашего великаго истиннаго православія».¹¹⁷ А тим виразніше тут виступає саме той додаток зі згадкою успенського собору в Москві та його основника митр. Петра († 1326), що з Іваном Калитою зробив її центром «собиранія русских земель». Від тепер уже в переписці Йони з єпископами аж рясніє від згадки того московського чудотворця, а за ним і його владики в першому зверненні до укр.-білоруської єрархії аж шість разів поминають «Великаго Петра Митрополита»: рукоположення при його гробі та присягу «отъ святыхъ церкви зборныхъ московскихъ... быти неотступнымъ и отъ нашего господина и отца Ионы».¹¹⁸ Немов на те й митр. Григорій у своїй ставленій грамоті відкликується до «святыхъ руки положенія патріарха вселенскаго чюдотворца Григорія» і так ставить київську Церкву в саяві посмертної прослави свого святого.

Далі, ми бачили, як Йона нахвалювався своїм митрополичим поставленням «отъ всѣхъ архиепископовъ и епископовъ здѣшняго самодержства господина и сына моего великаго князя».¹¹⁹ Натомість Григорій свою грамоту виставляє «по благодати даннѣй... отъ святыхъ руки положенія вселенскаго патріарха... Григорія и (його) вселенскаго събора», що були символом його злуки з Апостольською Столицею Риму. Вкінці, з Москви раз-у-раз йшли до укр.-білоруських єрархів зазиви, щоб вони «помнили свое исповѣданіе и обѣщаніе... предъ Богомъ и святыми его ангелы... отъ... Ионы, митрополита кievьскаго и всея Руси, не отступати, а иного... митрополита отъ латынь не пріймати».¹²⁰ Натомість митр. Григорій у своїй грамоті вставляє при кінці окреме напiмнення для новопоставленого єпископа: «И також поминати ему о всѣмъ свое исповѣданіе якоже ся исповѣдалъ предъ Богомъ и предъ избранными его ангелы и прѣд нашимъ смиреніемъ. А также ничого церковнаго дѣла не вчинити ни въ моей митрополии, ани въ иныхъ епископіяхъ кромѣ данное емоу... отъ Бога и отъ нашего смиренія на утвърженіе сего боголюбиваго епископа». На тому й вичерпується коротенька наша аналіза ставленої грамоти митр. Григорія Болгарина, що помагає відкрити рубчик його наполегливого змагання за київську митрополію з зажерливою Москвою, яка подбала предста-

¹¹⁷ РИБ, 454, завв. 10 і Неселовській, дод. 22-ий, ст. XX.

¹¹⁸ АИ, I, 61, 109 і РИБ, 83, 630. Про це ширше Малинин, 486-90.

¹¹⁹ АИ, I, 63, 113 і РИБ, 81, 623.

¹²⁰ АИ, 272, 503 і РИБ, 84, 634. Гл. Бучинський, ЗНТШ, 88, 11.

вити наслідника Ісидора й ставленика патр. Мамми та їх самих у викривленому зеркалі.

Якже ж додати до того передсмертний акт патр. Григорія з 27. I. 1459 про поширення влади новоіменованого київського митрополита на московські єпархії, то зрозуміємо, що укритою пружиною того антагонізму проти Григорія зо сторони розбудженого московського церковного націоналізму¹²¹ був страх перед супремацією Києва над східнославянським церковним обширом. Ось чому Йона в тому самому місці, де давна київська єпископська присяга прирікає послух київському митрополитові,¹²² мав вставити в московську присягу осудження митр. Григорія: «Отрицаюжеса и проклиная — мали заявляти від тоді московські єпископи — Григорієва Цамблакова церковного роздранія, якоже и есть проклято, такожде отрицаюся Исидорова къ нему приобщенія и ученика его Григорія, церковнаго раздирателя, и ихъ похваленія и съединенія къ латинству...».¹²³ Отак сам творець московської церковної автокефалії, від якої був уже тільки крок до Москви — Третього Риму,¹²⁴ перший виклинає спроби церковної самобутности українсько-білоруської Церкви, почавши від унезалежнення київської митрополії від Москви за Гр. Цамблака в 1415 р., як обяви «церковного роздранія», заслонюючись параваном Ісидорового і Григорієвого «съединенія къ латинству». Бо через оцього «роздирателя» Григорія Москва тратила титул до Києва¹²⁵ саме тоді, як Йона проклямував її князя Василя Василевича «новим Володимиром»,¹²⁶ що сам собі привласнив ставлення київських митрополитів нібито по старій традиції, від самого — як писав до Казимира — «нашого прародителя вел. кн. Володимера» (гл. вище). І без огляду на те, що митр. Григорій згодом (1469 р.) дістав санкцію з Царгороду від патр. Діонисія (1466—71), що слідом патр. Мамми признав київському митрополитові Москву,¹²⁷ Ва-

¹²¹ П. Соколов, *Русский архіерей из Византии*, Київ 1913, 577, каже, що в пол. 15 ст. вже можна говорити про московський націоналізм.

¹²² Неселовскій, дод. 21-ий, ст. XII.

¹²³ РИБ, 451-2, завв. 3, і Неселовскій, дод. ст. XVII. Новопоставлений тверський єп. Геннадій присягає Йоні у своїй грамоті 22. 3. 1461: «а къ митрополиту Григорью или кто будетъ иный митрополитъ поставленъ отъ латынь, не приступати ми къ нему, ни приобщенія ни соединенія съ нимъ не имѣти никакого» (РИБ, 92, 684, гл. ч. 94, 689).

¹²⁴ Малинин, 490-1.

¹²⁵ За Макарієм, VI, 46, наступник Йони Теодосій перестав писатися київським митрополитом, але Амтманн, *Untersuchungen zur Gesch. der kirchl. Kultur*... 263 завважує цей пропуск уже в першому посланні моск. єпископів (РИБ, 83, 627-30), хоч ще нема його в другому з 13. XII. 1459 (РИБ, 84, 633). Та це не рішальне, бо ще в листі з 1461 р. до Пскова Йона вживає повного титулу (РИБ, 90, 673). Гл. ще Б. Гришко, *З історії титулатури київських митрополитів*: «Віра і Знання». I, Нью-Йорк 1954, 76-7.

¹²⁶ Гл. РИБ, 87, 647 і ін.

¹²⁷ Ось як пише про те Лев Кревза, що мав перед очима патріяршу грамоту в справі Григорія: „Маму... Dionizego list, pisany do wielkiego Nowogrodu y do wszyst-

силевий наступник Іван III знову його відкинув, мовляв: «святыми отци заклато и утвержено, что съ латиною не совокуплятися» і, ще більше, бундючно заявив, що нарівні з окаянним Григорієм «имѣемь отъ себя самого того патреарха чюжя и отречена»... Це ще не значить, що митрополит Григорій тим самим був «возз'єднаний з православям», як то за Макарієм твердять наші православні історики,¹²⁸ але як не можна краще стверджує, що Москва в рівній мірі виступала проти Києва, чи його митрополит приходив з поставлення з Риму чи з Царгороду.¹²⁹ Бо слушно каже проф. Амманн: «Man darf das Tun der Männer des XV Jahrhunderts nicht mit den Maßstäben des XIX Jahrhunderts messen, wie dies Makarij tut».¹³⁰ Насвітлює це в деякій мірі опублікована ось ставлена грамота митр. Григорія Болгарина для єпископів київської митрополії «по благодати данній от святія руки положенія патріярха вселенського чудотворця Григорія» на сторінках повасиліяньського Требника Ватиканської Б-ки.

Отак з попереднім поминанням східних патріархів 1450-их рр. він роз'яснює одним-другим промінчиком притемнену сторінку Флорентійської традиції на українсько-білоруських землях XV—XVI ст.

kiego państwa Moskiewskiego za Hrehorym następnikiem Isydorowym... Pisze ten patriarcha, że ten Hrehory jest prawdziwym metropolitą wszystkiej Rusi, a tego którego Moskwa sobie ustanowiła Jona... stolica carogrodzka za metropolitę nie miała i niema" (*Obrona jedności cerkiewnej*: «Пам'ятники полем. литературы з Зап. Руси», I РИБ, ІЗ, Спб. 1878, 270, гл. ще 235). До того Кревза додає: „Ten list jest wpisany na końcu prawil naszych“. Грамоту цю замовчує Іван Василевич у листі до новгородського архієп. Йони, хоч він є реплікою на неї, а розповідає тільки про відмову попереднього патр. Симеона I дати санкцію Григорієві (РИБ, 100, 710-11). М а к а р і й, ІХ (1879), 37-9, приймаючи Діонисієву грамоту, стверджує, що з контексту Іванового листа видно, що в ньому таки була мова про неї, тільки це місце в сьогодиньшому його тексті випущене. Гл. Грушевський, V, 408 (гл. ще 530); Бучинський, ЗНТШ, 88, 19, завв. 2; ЗУНТ, IV, 110-2; Голубинський, II/1, 534; Ziegler, 137 ss.; Амманн, *Abriss*, 160-3, 185-6, *Zur Geschichte*, ОСР, 1942, 299.; Halecki, 97-8.

¹²⁸ Макаріє, ІХ, 39-40; Гришко: *З історії титулатури*: «Віра і Знання», I, 76; І. Власовський, *Нарис історії укр. правосл. Церкви*, I, НІ. 1955, 118. Більш оглядно висловлюється Грушевський, V, 408-9, а Бучинський відкидає погляд Макарія (ЗНТШ, 90, 9-10 завв.) та вважає оправданою думку, що Кревза був би промовчав у своєму полемічному творі грамоту патр. Діонисія, «коли би в ній були виразні слова на тему відречення від унії з боку митр. Григорія» (ЗНТШ, 88, 19, завв. 2). Подібно й Ziegler, 139-40.

¹²⁹ Ще в 1471 р. митр. Григорія відсуджував від православ'я московський митр. Филип у листі до Новгороду з 22. III. за те, що «богоотступний» Ісидор і він «къ латиномъ приложисаша» (АИ, I, 281, 517 і РИБ, 102, 729). А дещо передтим кн. Іван Василевич в листі до новгородського архієп. Йони (гл. наша завв. 127) пригадає йому обіт, даний митр. Йоні та поновлений його наступникам Теодосієві й Филипові: «къ тому Григорью не приступати» (ААЭ, I, 80, 59 і РИБ, 100, 709-10). І кожний новопоставлений єпископ у Москві у своїй присязі був ще цілі століття по смерті Григорія обов'язаний відрікатися «Григорієва Цамблакова церковного раздрання» та «Ісидорова къ нему приобщенія и ученика его Григорія церковного раздирателя» (гл. московська єп. присяга з рр. 1645-52 в АИ, IV, 8-9).

¹³⁰ *Zur Geschichte*, ОСР, 1942, 299.

о. М. Ваврик, ЧСВВ

ДО ІСТОРІЇ ЄПІСКОПСЬКОЇ ПРИСЯГИ В XV—XVI ВВ.

Коли з нагоди 500-літньої річниці смерти «руського кардинала» і київського митрополита Ісидора розглядаємо його віддалену добу, то споміж круговороту небуденних подій, серед яких пройшло його життя, українських істориків найбільше займають два крайні моменти — перший на початку його діяльності на наших землях, у зв'язку з проголошенням флорентійської унії в київській митрополії, в 1439—40-му р., другий, при кінці його життя, у злуці з відновною тією унією та з поділом згаданої митрополії на українсько-білоруську і московську частину в 1458—9 рр. І як перший момент стрічає серед них різне наставлення, відповідно до їхнього католицького чи православного становища, то відділення Києва від Москви знаходить в одних і других позитивну оцінку. Зокрема — повторяємо за Олександром Лотоцьким¹ — з фактичним, а врешті й формальним поділом Церков, української то московської, формація церковного обряду в тій і другій пішла своїми шляхами. Бо обидві Церкви — каже він — природно допустилися властивих змін і витворили навіть різні церковні чини поставлення на церковні та єрархічні степені. То й природно таку функцію приписує Лотоцький теж єпископським присягам при посвяченнях нових владик, бо святительські присяги, за його словами, одбивали в собі духа часу.² Якже ж додати, що й під літургічним оглядом вони постійно належали до найважливіших складових обрядів єпископської консекрації, то варта посвятити кілька сторінок їхній історії на нашому терені, з окремою увагою для XV—XVI століття, коли київська та московська митрополія стали йти розщипленими історичними шляхами.

¹ Укр. джерела церковного права, Варшава 1931, 58.

² Ст. 67.

I.

Установлена давними соборами, зокрема 2-им правилом 2-го Нікейського Собора 787 р.³ єпископська присяга мала впродовж віків чимало відмін, з яких одна подається в візантійській канонічній літературі як загально прийнятий формуляр з ім'ям царгородського патр. Миколая, відай Музалона (1147—51).⁴ На її початку новоіменований єпископ заявляє, що списує свою присягу власною рукою (§ 1), наводить нікейсько-царгородський символ віри (§ 2) та приймає вселенські собори й церковні канони (§ 3), а до того в дальших двох уступах присягає зберігати церковну єдність та підчинення (§ 4) і дбати за поручене собі стадо (§ 5). До цього основного тексту так як його маємо в наведеному формулярі, була ще додана заява, вимагана вже уставодавством цісаря Юстиніяна,⁵ що новоіменований єрарх не дав нічого ні не обіцяв кому щобудь дати за свою номінацію (§ 6), бо Симеон Солунський наводить її як одну з точок єпископської присяги свого часу і то навіть перед вищезгаданим 5-им уступом про опіку над духовним стадом.⁶ Та вже в тому часі ввійшла була в ужиток ширша редакція тієї присяги, що до основного тамтого тексту (§§ 1-5) додала викляття єретиків 12—14 вв. аж до противника Григорія Палами — Варлаама Калабрійського⁷ та в присязі проти симонії (§ 6) виразно згадує відому новелю цісаря Андроника II з 1295 р.⁸ Такий поширений

³ Пубаліон, ed. 4 (1886), 264; J. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, I, Roma 1864, 105; P. Joannou, *Les canons des Conciles oecumeniques*, Grottaferrata 1962, 248-50; N. Milasch, *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, Mostar 1906, 363. Гл. ще 12 кан. Лаодикійського і 18-тий Картагінського Собору (Пубаліон, 346, 385) та завв. 5.

⁴ J. Leunclavius, *Jus graecoromanum*, I, Francofurti 1596, lib. VI, 440 (MPG, 119, 1157-59); J. Habertus, *Archieratikon seu Liber Pontificalis Ecclesiae graecae*, Paris 1643, 495-6; Rhalli G.-Potli M. *Syntagma*, V, 566; M. Gedeon, *Pliris asfalia tou symbolou: „Pratika tis Akademias Afinon“*, VI (1931), 144-7; 336-41.

⁵ *Corpus juris civilis*, III: *Novellae*, ed. R. Schoell-C. Kroll, Berolini 1959, — Novella CXXVII, cap. 2: „Exigatur autem prius ab eo, qui creandus est per eum qui creat, libellus cum propria eius subscriptione, qui rationem rectae eius fidei comprehendat; ... jusiurandum autem ipse quoque qui creatur per s. scripturas praestet, neque per se neque per aliam personam se quicquam dedisse aut promississe neque posthac daturum esse aut ipsi qui creat, aut iis qui decreta pro eo fecerunt, aut alii omnium ulli pro ordinatione in ipsum conferenda facienda“ (p. 697).

⁶ MPG, 155, 408-9: „ke oti dedoke ti pros to elthin is tin episkopin“.

⁷ В паламійському дусі мав зредагувати її відомий Філотей Коккінос ще до свого вибору на патріярха (перед 1351 р.). Гл. М. Jugie, *Philoteus: „Dict. Theol. Cath.“*, XII, 2 (1935), 1504-5 (cf. XI, 2 [1931], 1792); H. G. Beck, *Kirche u. Theologische Literatur im byzant. Reich*, München 1959, 724.

⁸ C. E. Zacharias a Lingenthal, *Jus graecoromanum*, III, Leipzig 1857, 615-6 (MPG, 119, 864); I. P. Зерос, *Nearai k. chrysoboulla*, III, Ath. 1931, 522. Cf. Habertus, 495, ss. Ширше про цю квестію П. Соколов, *Русский архіерей из Византии*, Київ 1913, 204-15, на підставі трактату «Власфимонъ», з 14-го ст., у Требнику Соловєцького м-ря Казанської Дух. Академії 725-1085 з 1504 р. (гл. «Прав. Соб.», 1887, апр., 101 нн, июль, 130 нн.) та М. Гедеон як вище.

формуляр вживали при своїм вступі на царгородський престіл патр. Антін IV 1389 р. і Каліст II в 1397 р.⁹ та сучасні їм олександрійські і єрусалимські патріярхи, як видно з тексту «Визнання архиєреїв» у Требнику олександрійської патр. бібліотеки (371-48-208) з 1407 р. і синайського монастиря (1006) XV ст., виданого у відомій колекції А. Дмитрієвського.¹⁰

Обі ці редакції маємо теж у церковнословянських перекладах: коротку в середнеболгарським тексті, виданім заходом П. Сирку з молдаво-волоського Службника 1532 р.,¹¹ і в московських памятниках 15—16 вв., опублікованих в найбільшій мірі в канонічній колекції А. Павлова,¹² та широкую, знану виключно на українсько-білоруському терені в архиєрейських требниках київської митрополії 15—16-го ст. Притому московська і київська присяга мають деякі вставки в порівнанні з грецьким і болгарським формулярем, але і в них є замітні різниці, що — за висловом О. Лотоцького — якраз відбивають умови своїх часів, інакші в Києві та інші в Москві. Таким чином московський формуляр єпископської присяги 15—16 ст. різниться від київського не лише в тому, що походить з іншої грецької основи, але і в спільних — на перший погляд — з київським текстом вставках викazuje замітну різницю, що заслуговує на основну аналізу.

⁹ F. Miklosich — J. Müller, *Acta patriarchatus C-politani*, II, Vindob. 1862, 112-4, 293-5; Порфирий Успенский, *История Афона*, III, 1892, 792, 797.

¹⁰ *Описание литург. рукописей хранящихся в б-ках правосл. востока*, II: *Свхология*, Київ 1901, 378, 621-3. Попри це знані ще єпископські присяжні грамоти з 14-го в. з визнанням Пресв. Тройці, іконопочитання чи проти Варлаама Калабрійського й Акиндина, тощо, у вищенаведених Актах царгородського патріярхату Міклосіча-Міллера I (1860), 20, 294; II, 248 й ін. і новіші з обширним осудом симонії, як видана М. Гедеоном в «Склизіастікі Алітія», 37 (1917), 52-5 і 146. Гл. теж П. Тремпелас, *Мікрон Євхологон*, I, Атени 1950, 206.

¹¹ П. Сырку, *К истории исправления книг в Болгарии в XIV в.*, II: *Литург. труды патр. Евфимия Терновского*, Спб 1890 (і в «Записках Ист.-Филол. Фак. Спб. Ун-та» XXV (1 1894) 117-8, з Солов. Службника 709-1015, к. 99 об- 101. Гл. *Описание рукописей Солов. м-ря находящихся в б-кѣ Каз. Д. Ак.*, III, 35-44 і зокрема ст. 41-2, з описом двох його чинів єпископської хиротонії (однак без згадки самої грамоти). Гл. теж «Прав. Соб.» 1886. юнь — приложение. Подрібний його опис дав іще скорше арх. Борис (Плотников), *Среднеболгарский Службник 1532 р.*: «Филол. Записки», 1880, вып. III, 22-55 і V, 55-53 (і окремо: «Вороніж», 1880, 1-10). Сырку, ст. XXVI нн. зве його сучаським, хоч він писаний на Атосі, бо на к. 58 об. є дописка, що цей Службник списаний повелінням сучаського і молдаво-волоського митр. Асафата в 7040 р. Він видав з нього оба чини єп. хиротонії (к. 58 об-61 об і 95 об-104 об) з точним збереженням середнеболгарського правопису (ст. 114-120).

¹² А. Павлов-В. Бенешевич, *Памятники древняго русск. канон. права*, Ч. I (Русская Ист. Б-ка, VI, Спб 1908²) 451-5, у чині єп. хиротонії (ч. 52) на основі тексту з 1423 р. у Збірнику Моск. Дух. Ак. 187/578, XV в. «Мѣрило праведное» з варіантами інших рукописів XV-XVI в. Його видання повторив Бенешевич, *Сборник памятников по истории церк. права*, II (Спб. 1914), 33-8, лише з важнішими варіантами.

Принагідно зазначив оту різницю між обома формулярами ще сто літ тому К. Невоструев-А. Горський при описі єпископського посвячення в Архиєрейському Чиновнику Московської Синодальної Б-ки 331/558 (к. 166 нн.) українсько-білоруського походження з кінця 15-го в., заважаючи, що його єпископська присяга, у відміну від московської, містить згаданий вище осуд еретиків 12—14 вв. (з широкої грецької редакції) і не має московської заборони шлюбів з латинниками.¹³ Цей наш формуляр мав згодом на приміті теж Павлов та, хоч обіцяв його використати між варіантами до свого тексту московської владичої присяги 15—16 вв., навів з нього лиш одну незначну лекцію.¹⁴ Аж з початком цього століття (в 1900—1 р.) діждалася ця давня єпископська присяга повного видання з Архиєратикона луцького єп. Кирила Терлецького (1585—1607) в праці А. Петрушевича, що обмежився до найпотрібніших пояснень, головню при іменах виклианих там візантійських еретиків 12—14 вв.¹⁵ Майже тотожний текст видав п'ять літ пізніше А. Неселовський з архиєрейського «Освященника» XVI ст. (к. 72 об — 75 об) Волинської Дух. Семінарії (Ч. 62) в Житомирі між іншими текстами, винятими з цього цінного пам'ятника святительських служб київської митрополії 15—16 вв., в додатку до своєї знаменитої історичної розвідки про церковні рукоположення в московській та українській Церкві. Незнаючи нічого про вищезгадану працю Петрушевича, дарма що про неї була ширша рецензія А. Титова в «Трудах Київської Дух. Академії» ще 1902 р., Неселовський обмежується до порівняння свого тексту з грецьким оригіналом у віровизнанні патр. Антона IV і Каліста II, що їх Петрушевич й не згадує, і тим самим відзначає вставки, зроблені в єпископській присязі вже на нашому терені.¹⁶ Вслід за тим він дає добре зіставлену таблицю розвою мос-

¹³ А. Горській-К. Невоструев, *Описание слав. рукописей* МСБ, Отдѣл II: Писания св. Отцев, 3: *Разныя богослов. сочинения* (Прибавление), М. 1862, 768. Про цей Чиновник буде докладніша мова далі.

¹⁴ Павлов, (РИБ, VI, 437) ставить цей чин єп. вибору й посвячення під сіглю «С» на самому кінці рукописів, використаних до видання, про яке мова в нашій завв. 12-тій. Але наводить з нього лиш один — і то сумнівний — варіант у владичій присязі (ст. 454, завв. 9), а щодо інших відсилає до Нев.-Горського (ст. 455 завв. 2).

¹⁵ А. С. Петрушевич, *Архиєратикон кievской митрополіи с пол. XIV ст. по списку конца XVI ст.*: «Богосл. Вістник», I, (1900), 81-8, 157-65, II (1901), 93-101 (і окремо: Львів 1901). Владича присяга, видана в «Богосл. Вістнику», 1901, 95-9, і в відбитці, ст. 17-21, лиш мимоходом згадана в огляді Петрушевичевого видання А. Титова в «Трудах Київ. Д. Ак.» 1902, II, май, 134 (завв.). Гл. наша завв. 44.

¹⁶ А. Неселовський, *Чини хиротесій и хиротоній*, Кам'янець Под. 1906, додаток ч. 21, ст. XII-XXVI. Опис цього святительського требника подав перший А. Хойнацький, *Западнорусская церк. унія в ея богослуженіи и обрядах*, Київ 1871, 133 (завв.) і Неселовський, вступ, ст. XIV (завв. 23). Неселовський чомусь не згадує короткої редакції владичої присяги ні в грецькому оригіналі ні в церковнослов. перекладі. Може й тому широка грецька редакція для нього видається «простішшая» (дод. ст. XI).

ковської владичої присяги впродовж 15—17 вв.,¹⁷ але вже без порівняння з київською редакцією, що унагляднило б розбіжності, які заходять головню у вставках, зроблених тут і там у відміні від грецького і середнеболгарського первісного тексту. Лишається отже нам зробити це зіставлення усіх трьох текстів: південнославянського з 1532 р., найстаршого московського з 1423 р. і київського з Ватиканського Требника Illirico 15 (к. 205 об — 7 об) з половини 16-го ст., що лише в деяких словах тут різняться від обох згаданих видань.¹⁸

Південнослав. редакція**Московська редакція****Київська редакція**

§ 1. Се азъ хоудымъ инокъ имр. сщении ієреї, положеннии въ число бмъ спсаемаго града имр. в лѣт(о). сже течет. и індикта и мсца и на память стго им(р). Се пишу своею рукою и разумомъ своимъ, и исповѣдаюся прѣдъ бмъ и избранными его аглы, правую и непорочную хрстіанскую вѣру, и чистое исповѣданіе. еже въ оца и сна и стго духа и въ едино бжство, сже ес(ть) сиче.

§ 2. Вѣрую въ единого ба. по стихоу до конца.

§ 3. Къ симъ же пріймаю и стхъ вѣсєя вѣселєния з сѣборовъ. и се (іже? — М. В.) на сѣхранєніє чстныхъ повелѣній сѣбравшихся. любити же и хранити исповѣдаю, и еже от нихъ повелѣннаа, по различнымъ врѣменомъ и лѣтомъ, и вѣсе еже ти любят, и азъ люблю и ихъ жє тѣи отвращаються и азъ отвращаюся.

§ 1. Имярекъ, священноинокъ, милостию Божією нареченный во святѣйшую епископью, имярекъ, се пишу рукою своею и разумомъ своимъ. исповѣдаюся предъ Богомъ и избранными его аггелы правую и непорочную хрстіанскую вѣру, еже естъ исповѣданіе во имя Отца и Сына и Святаго Духа едино Божество, еже естъ сиче.

§ 2. Вѣрую въ единого Бога... «Духа Святаго, истиннаго, животворящаго»...

§ 3. Къ симъ же пріймаю святыхъ вселєнскихъ седми сѣборовъ, иже на сѣхранєніє правыхъ велѣній сѣбращася; исповѣдаю яже отъ нихъ уставленія любити и сѣблюдати каноны и святыя уставы, елики священными нашими Отци по различномъ временомъ и лѣтомъ изобразилася, всѣхъ, ихъ же пріяша, и азъ пріймаю, ихъже отвращаються, и азъ отвращаюся.

§ 1. Імрк. сщєнноинокъ. млстію бжїєю наречєнный въ стѣйшоую єпспїю. імрк. се пишу роукою своєю. и разумомъ своимъ. Исповѣдаю с(я) предъ бгом. и избранными его агглы. правую и непорочную хрстіанскую вѣроу. еже ес(ть) исповѣданіє. Въ имя оца и сна и стго дха. єдино бжство еж(є) ес(ть) сичє:

§ 2. Вѣроую въ единого ба... (к. 206: дха стго га истиннаго и животворящаго)...

§ 3. Къ сємоу пріймаю. стыхъ вселєнскєхъ седми сѣбор. иже сѣбращася по оучєніє православноя вѣры исповѣдающих. иже от нихъ повѣлєннаа пріятно сѣхранити законъ. и стыхъ повѣлєнїа елико от сщєнныхъ нашихъ оцъ. по многихъ временєхъ и лѣтєхъ зачашас(я). и всѣхъ елицєхъ сѣбравшєся пріаша пріємлю. и елицєхъ отвѣргошася. и азъ отвращаюся.

¹⁷ Дод. ч. 22, ст. XVI—XXI. Вслід за тим подає Нес. тексти пізніших московських присяг з 17–20 вв. (ч. 23, ст. XXVI—XXXII).

¹⁸ В нашому передруці середнеболгарського тексту і в виданні нашій київській редакції замінюємо «ж-Ѧ» на «у» і «я» та пропускаємо надстрічні знаки (наголо-си, зазначки, титли тощо), як це робить Павлов у друкованім московськїм тексті з 1423, в РИБ.

§ 4. Къ сим же и црковнымъ миръ исповѣдаюся хранити, и ни единою же мысли противныя мыслити, и о всемъ животъ своемъ, въ вѣсемъ повинуюся и послѣдоуя и единомысля гдноу моему прѣосщенному митрополиту кѹр им(р) вѣсеи земли имр.

§ 4. Еще же церковный миръ исповѣдаю съблюдати, ни единымъ же нравомъ противна мудрствовати въ всемъ животъ своемъ, въ всемъ послѣдуя и повинуюся преосвященному господину моему митрополиту кіевскому и всея Руси, имярекъ.

§ 4. и пакы црковнымъ миръ исповѣдаю. и съхраняю. и ни на единъ нравъ съпротивляющихся, тѣхъ за животъ вес(ь), к симъ-ж(е) исповѣдаю и съхраняю. и общаюс(я). и всегда послѣдую и повинуюс(я) гснѹ и влдце моему пресщенному. імрк. митрополитоу кіевскому и всея роуси. **что и право и послушливо**, и где ми повелитъ гснѹ и влдка мой стый митрополит імрк. кіевскій и всея руси. быти к собѣ **и мнѣ его не ослоушати**. ехати ми к нему без всяког(о) перевода. **а через мою епспью ставлениковъ** ми не ставити. ни діакона. ни попа. **ни протопопа. ни игоумена. ни архимандрита. ни антиминов не давати**. или стльское что сътворити (к. 206 об) оу чюжей епспии. и въ всѣхъ властехъ ихъ. **ни въ моего гсна и влдкы. імрк. митрополита кіевского и всея роуси повѣте. ни инаа дѣла црковнаа не дѣлати ми**. кроме епспіи данное ми. гсном и влдкою моимъ. імрк. митрополитомъ киевскимъ и всея роуси. или отшедшоу ми в которую сторону чюжоую. не пѣти ми обѣдни без повѣленіа митрополита. въ чиёмъ предѣлѣ ни боуду. ксимже исповѣдаю. не оставити ми въ всемъ моемъ предѣлѣ. ни единого ж(е) от нашео православныя вѣры. къ арменомъ свадбы творити. и коумовства и братства. **и иныхъ еретиковъ. которыхъ вселенскіи съборы проклиали**. аще ли же который попъ моего повѣта.

етай мене сътворить, мнѣ повѣдати гсню и влдицѣ моемоу, стмоу митрополитоу.

§ 5. И еще исповѣдаюся истиннымъ разоумомъ въ страстѣ бжїи порученную ми паству паствити добрѣ, и всѣкого зазора себе хранити, въсею силою своею.

§ 5. Обѣщаюжеся во страстѣ Божїи и боголюбивымъ нравомъ порученное ми стадо управляти, отъ всякаго зазора лукаваго чиста себе съблюдая елико ми есть сила.

§ 5. Обѣщаваюся съ страхомъ бжїимъ, и бголюбезнымъ хотѣниемъ, дающимъ стадо на исправленіе отъ всякого лоукавѣства очищати, и себе съхраняти елика ми сила настоити.

(Слїдує викляття еретиків).

§ 6. И еще ж(е) исповѣдаю писаніемъ симъ, яко нѣсмь далъ ничтож(е) про причѣтъ въ сїю епспїю, ни мѣнилъ есмь дати нико-муж(е) что либо, ни послѣди дам про сїи причѣтъ, но развѣе разоумовъ и оуставовъ еже въ сщенной митрополїи истоловъ (треба: исторовъ).

Сим же оутврѣждаюся въ страстѣ бжїимъ, не сътворити ми ничтоже по нужди, или отъ царѣ или отъ князя велика, или отъ людїй многихъ, или отъ князъ многихъ, аще и съмртїю прѣтятъ, веляще слоужити, или стлское что сътворити въ митрополь(и) и въ всѣхъ властехъ ся безъ повелѣнїа и безъ **расмотренїа** митрополитова, или позвавшомоу мя тебе гдноу моему имр. митрополитоу въсеи земли имр. безъ слова ми поити, или отшедшоу ми въ кую страну, или въ страну чужду, не поставити ми ни попа ни дїакона, чуждаго прѣдѣла.

§ 6. Еще же исповѣдаюся списаніемъ симъ моимъ аже не далъ есмь ничтоже про причѣтъ сея епископья, ни мѣнилъ есмь дати никомуже что либо, ни дамъ; но прїймаю яже о сихъ, апостольская и отчская ученїа, развѣе разоумовъ и уставовъ еже въ священной митрополїи исторовъ. къ симъ же исповѣдую яже имать пошлины митрополичскїй престолъ въ всемъ предѣлѣ моемъ съблюдати непременно, и не створити ми ничесоме по нужи ни отъ царя, или отъ князя, Велика, или отъ князїй многихъ, аще и смертю претятъ, веляще служити или святительское что створити въ чюжей епископїи и въ всѣхъ властѣхъ, кромѣ епископїи, данное ми господиномъ моимъ, преосвященнымъ митрополитомъ кїевскимъ и всея Руси, имярекъ; или отшедшу ми въ которую страну чужую, не пѣти ми обѣдни

§ 6. (к. 207 об) Паки обещаваюся яко нѣсмь не далъ ничто за искушенїе за тоу црковъ, ни есмь обещался кому что дати ради сїе дѣло ни кому не дати, развѣе обычное и оуставичное стыя цркви исторовъ, но лобзая и за сїе апсльское и очее преданїе, **но и бывша испытанїа нова отъ требженнаго цря палеолога, кврѣ андроника, на сїе осщенное дѣанїе хотѣнно извѣстно отъ стыя бжїа цркве, и обѣщаваюся съхранити сїе преданїе**, ксемоу исповѣдую елика имоуть преданїа, митрополичїй стол да съхранимъ непоколебно по всей области моей.

безъ повелѣнія митрополича въ чѣмъ предѣлѣ буду, не поставити ми ни попа, ни діакона чужего предѣла. Еще же и на тѣмъ обществу: внигда позвати мя тебѣ господину моему, преосвященному митрополиту кievьскому и всея Руси, имярекъ, безъ слова всякого ми ѡхати къ тебѣ. **и на томъ обществу: хотя мя князи держать, хотя мя бояре держать, не ослушатимся повелѣнія твоего, господина своего митрополита всея Руси.** Еще же и на тѣмъ обществу: не хотѣти ми пріимати иного митрополита, развѣ кого поставятъ изъ Царяграда, какъ есмы то изначала пріяли. Къ симъ же исповѣдую, не оставити въ всемъ своемъ предѣлѣ единого же отъ нашея православныя вѣры къ арменомъ свадьбы творити, и кумовства и братства, **также и къ латыномъ.** аще ли же то который попъ отай мене створить, мнѣ повѣдати господину моему митрополиту.

§ 7. Сътворю ли таково что либо, безъ повелѣнія и безъ книги митрополичѣи, лишенъ буду сана своего.

§ 7. Сътворю ли что таково безъ повелѣнія и безъ грамоты митрополичи, или преступлю что да и едино стъ сихъ всѣхъ уписанныхъ здѣ, лишенъ буду сана своего безъ всякого слова.

§ 8. Съписана же быша си рукою моею священноиноком имр. в лѣт(о) еже течет. и индикта и мѣсяца иже ес(ть). на память(ь) стго имр.

§ 8. Списана же си вся быша рукою моею и подписана сиче. Имр. священноинокъ милостію Божьею нареченный въ святѣйшую епископію, имярекъ, своею рукою подписахъ.

§ 7. аще ли сътворю что таково безъ повѣленія и безъ грамоты **гснѣ и влдкы моего, пресщеннаго. імрк. митрополита кievьскаго и всея руси.** или престоуплю что и да едино отъ сихъ всѣхъ написанныхъ здѣ. лишенъ буду сана своего безъ всякого слова.

§ 8. Списана же си вся быша рукою моею. и подписана сиче. імрк. священноинокъ. млстію бжією нареченный въ стѣйшоую епспію. імрк. своею рукою подписахъ. Въ лѣто мѣсяца индикта.

На підставі отакого зіставлення усіх трьох церковнослов'янських текстів давньої єпископської присяги — південнослов'янського, московського і київського — можемо зробити наступні заключення:

А. — Що до основного тексту: 1) всі вони, як було сказано, передають грецький первовзір, в якому до короткої рецензії (§§ 1—5) був уже доданий вступ 6-го параграфу тобто заява, що новоіменований єпископ не дав нічого за свою номінацію;¹⁹ 2) проте болгарський текст вірніше віддає грецький первовзір ніж московський, що декуди скидається на його парафразу, так що не виключене його посереднє походження з грецького оригіналу.

Б. — Що до вставок і додатків у згаданих церковнослов'янських текстах: 1) болгарський і московський долучає їх до основного тексту аж після згаданої заяви проти симонії на вступі 6-го параграфу, а київська вкладає в параграфі 4-му після приречення послуху київському митрополитові — зрештою на місці зовсім відповідному, щоб далі говорити про відношення єпископа до митрополичої влади;²⁰ 2) крім того всі три тексти додають окремий 7-ий параграф, що вразі непослуху новоіменований владики може бути позбавлений свого сану, але у відміну від болгарського московський і київський текст дають йому ідентично ширшу стилізацію; 3) слід іще додати, що й уклад додатку до 6-го параграфу в болгарським тексті є відмінний від московського і знову вставка в 4-му параграфі київської редакції теж інакше уложена як згаданий болгарський і московський додаток до 6-го параграфу. То й годі щось докладніше говорити про спільний для них первовзір і тому ми лиш (товстим друком) зазначили вислови, питоми виключно кожному з цих трьох додатків, та на тій підставі стверджуємо, що одиноко в московському тексті накладається новоіменованому єпископові присяга не приймати іншого митрополита як лише з Константинополя і не допускати шлюбів з латинниками.

Напрошується отже саме собою питання, чому і коли в Москві відчули потребу зробити в єпископській присязі застереження в додатку, який виглядає спільний з київською, і чому не прийняла їх в цьому

¹⁹ В порівнанні з грецьким текстом Симеона Сол. (гл. наша зав. 6) тут у болгарській та московській присязі ще стоять слова: «ни мѣнили есмь дати никому что либо (любо) ни (+ послѣди — болг.) дамъ», що приходять у широкій редакції грецької присяги патр. Антона і Каліста (Miklosich-Müller, II, 144, 294). Натомість самого «ни дамъ» нема в грецькому тексті, виданому Дмитрієвським з Евхологіона олександр. патр. 6-ки 371 і син. м-ря 1006 (Евх. 623), а в київським — тут стоять слова: «никому не дати». У відміну від грецького тексту теж усі три слав. редакції мають в тому місці додану ще клявзулю про плачення «исторов».

²⁰ Лотоцький, 67, передруковує цю київську вкладку без подання джерела — хіба з виданого в Неселовського «Освященника» — ні не означає, яке місце вона у присязі займала.

місці наша митрополія. Відповісти на це — то насвітлити інакше відношення до двох найважливіших сусідських Церков — Константинополя і Риму — зо сторони Москви і Києва.

II.

Як йде загалом про весь цей додаток про відношення єпископа до митрополита в 4-му параграфі київської і в 6-му московської присяги, то в усіх дослідників архиєрейського поставлення на Русі стрічаємо лише стереотипне ствердження, що він є «русского происхождения» (Дмитрієвський)²¹ і його «нужно признать составленным уже в нас» (Неселовський).²² Проте задалеко було б іще запускатися в глиб віків і визбирувати дані про найдавнішу єпископську присягу в нашому домонгольському періоді. Мимоходом згадаємо тільки коротеньку віросповідь з ім'ям першого нашого митр. Іларіона, що однак дійшла до нас тільки в одному списку МСБ-ки 318/591 (к. 199 об.) з 16-го в. і обмежується до самого символу віри.²³ Ми обмежуємося натомість до цікавої для нас вставки про митрополита з Константинополя і про заборону шлюбів з латинниками та на підставі простудійованих документів приходимо до заключення, що вона повстала в Москві найпізніше на переломі 14—15-го вв. Щоправда, уже в 12-му в. маємо дуже помітний випадок самостійної обсади київської митрополії власним митрополитом — Климентом Смолятичем (1147—57), але нема змоги відносити клявзулі про митрополита з Царгороду аж до того віддаленого часу, коли саме мала постати первісна редакція єпископської присяги за тодішнього патр. Миколи Музалона (гл. вище). Бо вона ніяк не виходить на яв при подібних пізніших спробах незалежного ставлення київських митрополитів аж до відомого вибору Григорія Цамвлага на соборі українсько-білоруських владик у Новгородку 1415 р., коли проти того тодішній московський митр. Фотій перший раз виразно видвигнув цю клявзулю в їхній присязі: «не приймати іншого митрополита як тільки з Константинополя», називаючи це «давною традицією» (гл. далі).

²¹ *Ставлення с объясненіем всѣх обрядов и молитвословій*, Київ 1904, 236. У своїй попередній монографії *«Богослуженіе в русской Церкви в XVI в.»*, Ч. I (Казань 1884), 372, він збуває цю квестію теж кількома словами.

²² *Чины*, 284.

²³ Видав її з датою 6559 (1051) р. А. Горскій в *Прибавленія к твореніям св. Отцев, II* (Москва 1844), 253. Гл. ще Нев.-Горскій, II, 3, 599 і Н. Никольскій, *Мат. для повременнаго списка русск. писателей и их сочиненій (X-XI в.)*. Спб. 1906, 89-90.

Ще найскорше могла б ця клявзуля ввійти у владичу присягу в половині 14-го в., коли Київ старався видістати спід влади московського митр. Теогноста (1328—53) ставленик литовського вел. кн. Ольгерда, Теодорит, в 1352—3 рр. Не діставши признання в Царгороді, він удався до болгарського патріярха в Тирнаві й стягнув за це осуд тодішніх візантійських патр. Каліста і Філотея, що саме мав переробити єпископську присягу в паламітському напрямку (гл. вище). Та, як будемо бачити згодом, ледви чи можна вже Теогностові приписувати цю вставку до єпископської присяги про митрополита з Константинополя... Можна також застановлятися, чи не був зроблений цей додаток безпосереднім наступником Теогноста Олексієм в його боротьбі із згаданим Теодоритом і згодом з «литовськими» митрополитами Романом (1354—1361) та Кипріяном (від 1375 р.) і галицьким Антоном (1370—92), бо не стрічаємо про те сліду в кучугурі документів тої доби, головню після його смерті (1378 р.). А в тім як котрий час давав найсильнішу спонуку до того рода вставки на московському терені, то саме кінець 14-го століття, коли по його смерті почалися замотані змагання за митрополічу катедру різних претендентів: Михайла (Мітея) з Москви, що спершу хотів навіть обійтися без патріяршого поставлення, і по його смерті Пімена, Діонісія з Суздаля і Кипріяна з Литви, що остаточно в 1389 р. став одиноко признаним митрополитом на всю давню київську митрополію. Осталось йому ще зводити довголітню боротьбу з претендентом до галицької митрополії, луцьким єп. Іваном, що зовсім не дбав про патріярше потвердження, задовольняючися інвеститурою польського короля Ягайла.²⁴ І правдоподібно саме тоді Кипріян, що з патріяршого поручення мав навіть викляти свого опонента на галицькому терені, вложив у владичу присягу оцю клявзулю: «не хотѣти пріймати иного митрополита развѣ кого поставятъ изъ Царяграда какъ есмы то изначала пріяли».²⁵ Бо коли по смерті Кипріяна († 1406) Москва у противенстві до ли-

²⁴ Гл. лист патр. Антона до Кипріяна 1393 р. (Miklosich-Müller, II, N. 445, p. 181, cf. N. 516, p. 283-4) та РИБ, VI, додаток ч. 39, ст. 261-3; гл. теж ч. 43-5, ст. 291-7, 307).

²⁵ Вислів «приймати митрополита» постійно стрічається в тодішніх документах, н. пр. аж двічі у грамоті патр. Антона про поставлення Кипріяна одиноким митрополитом на Русі «за давнюю традицією», з 1389 р. (РИБ, дод. ч. 33, 197, 207) і знову в його напiмненні до Новгороду, де Кипріяна «не хотіли», в вересні 1393 РИБ, дод. ч. 37-8, 237, 257; гл. теж ч. 40, 265). Про всі ті перипетії з митрополічними поставленнями 14-го і поч. 15-го в. широко говорять Макарій, *Історія руської Церкви*, IV (1886), 30-79; Голубинскій, *Ист. р. Ц.*, II, 1 (М. 1900), 179-262, 297 нн.; Грушевський, *Історія України-Руси*, V (Львів 1905), 386-97; Соколов, *Русский архіерей*, 347, нн.; А. Ішак, *Уніонні і автокефальні змагання на укр. землях від Дачила до Ісидора: «Вогословія»*, I (Львів 1923), 29-31, II, 297-308; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska*, Warsz. 1934, 4-10, 14-35; A. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950 94-110.

товського вел. кн. Витовта, який висунув свого кандидата на київську митрополію, сама зажадала митрополита з Царгороду,²⁶ то якраз патріярший ставленик Фотій з осідком у Москві вже виразно покликується на цю клявзулю в єпископській присязі, що її всі тодішні владики при своїх свяченнях мали були зложити. Ось що пише він до українсько-білоруських єпископів, які вимовили йому послух і вибрали собі 1415 р. без патріяршої санкції окремого митрополита Григорія Цамвлака: «И рцѣте ми вы преступившеи древнюю пошлину и своего исповѣданія и обѣщанія, еже есте обѣщали кѣждый васъ на своемъ исповѣданіи, еже не пріимати иного митрополита, но токмо иже отъ Константина града посылаемаго, отъ зборныя и апостольскыя церкви».²⁷ З того виходить, що за Фотія ця клявзуля була вже традиційна в єпископській присязі і чин укр.-білоруського єпископату вважався переступом «древньої пошлини». За це й викляв його московський митрополит і подбав, щоб і патріярх його осудив,²⁸ бо добре розумів, що тим кроком укр. Церква явно ставала на шлях незалежності від... Москви. І хоч у 1420—1 р. Фотій назад відзискав наші єпархії, то цю клявзулю вже повторяє він раз-в-раз у тогочасних владичих присягах,²⁹ щоб запобігти таким самим спробам відокремлення Києва від митрополита на Москві.

Та коли 1448 р. Москва сама відділилася від Царгороду, через самозвання поставлення митр. Йони, то ця клявзуля була відповідно до того змінена, бо ось як присягає Йоні єп. Данило з Володимира Волинського в 1452 р.: «не хотѣти ми пріимати иного митрополита, развѣ тебе... митрополита кієвскаго и всея Руси... или кого поставять отъ истиннаго православія».³⁰ Отак Москва крутим відворотом від по-

²⁶ Гл. Макарій, IV, 86-94; Голуб. 357; Груш. 398; Соколов, 573 нн. і 515 нн.; Ходиніцкі, 35 нн.; Амманн, 121-3. Він однак мильно ставить іменування Фотія на митрополита київського ще на р. 1393-ий (хіба на підставі фальшивої грамоти патр. Антона з 11. 3. т. р., виданої в *Акты исторические*, I, Спб. 1841, ч. 254, 482-4), в своїй розвідці *Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur u. religiösen Lebens bei Ostslawen*, Würzburg 1955. 254. Проти того слушно виступає вже Голубинскій, II, 1, 359-60, зав. 5.

²⁷ АИ, I, ч. 19, 32 і РИБ, VI, ч. 39, 328-9.

²⁸ РИБ, ч. 41, 361-6. Гл. Макарій, IV, 96-8 і А. Яцимирскій, *Григорій Цамвлак*, Спб. 1904, 179-81, без уваги на Густинський Літопис, що говорить про певне відпруження в Царгороді на користь Цамвлака (гл. S., *Кієвскій митр. Гр. Цамвлак*: «Богосл. Вѣстник», IV, 1895, август 176-7). Ширше про це О. Halecki, *From Florence to Brest*, Rome 1958, 28.

²⁹ Крім вищенаведеного тексту з 1423 р. маємо ще цю клявзулю в присязі новгородського архієп. Євтимія для Фотія з 1424 р. (*Акты Археогр. Экспедиции*, I, Спб. 1836, ч. 370, 463).

³⁰ Гл. «Рукописаніє» єп. Данила в Макарія, VI (1887), 373 і в РИБ, 72, 586. Макарій, VI, 28, ставить її на 1451-ий, а Павлов (РИБ, 585) на 1452 р. В. Малинин, *Старецъ Елеазарова м-ря Филофей и его посланія*, Київ 1901, 325, помилково каже, що клявзуля «не пріимати иного митрополита развѣ посланнаго из Царяграда визвана церковнымъ замѣшательствомъ флорентійской уніи».

передної формули повертається на шлях «третього Риму», маніфестуючи «попеченіє о своем православіи»³¹ ворожим наставленням і проти першого і проти другого Риму... Позначилося воно ще двома дальшими вставками в московській єпископській присязі того часу, що дійшла до нас в дещо пізнішому тексті, з часу московського митр. Симеона (1495—1511).³² Насамперед в її 4-му параграфі після обітниць зберігати церковний мир, новопоставлений владика зобов'язаний проклинати київських митрополитів Гр. Цамвлака, Ісидора та його наступника Григорія Болгарина і то якраз в тому місці, де давня київська редакція вкладає присягу вірності для київського митрополита. «Отрицаюжеса и проклинаю — заявляв московський єпископ — Григорієва Цамблакова церковнаго раздранія, якоже и есть проклято; такожде отрицаюся Исидорова къ нему приобщенія и ученика его Григорія, церковнаго раздирателя, и ихъ похваленія и съединенія къ латинству, съ ними же и Спиридона, нарицаемаго Сатану, взыскавшаго въ Царѣградѣ поставленіе, въ области безбожныхъ турокъ поганого царя. Такожде и всѣхъ тѣхъ отрицаюся, еже по немъ случится кому прийти на Кіевъ отъ Рима латинскаго или отъ Царяграда турецкія дръжавы».³³ А. Павлов за Макарієм припускає, що авторство тієї клятви на митр. Гр. Цамвлака, Ісидора та його наслідника Григорія правдоподібно належить таки московському Йоні, що таким чином осуджував якубудь спробу київської автокефалії, без огляду на те, чи була вона зроблена у злуці з Римом чи без нього.³⁴ Вистарчить лише пригадати звернення московських владик до «литовських» (українсько-білоруських) єпископів з дня 13 грудня 1459 р., безумовно інспіроване Йоною, щоб «помнили свое исповѣданіе и обѣщаніе... предъ Богомъ и святыми его ангелы... отъ нашего господина Іоны митрополита кіевскаго и всея Руси не отступати, а иного... митрополита отъ латынь

³¹ Так оправдував вибір Йони московський кн. Василь Василевич у листі до візантійського цесаря Константина IX (АИ, ч. 41, 84 і 262, 474; РИБ, 71, 581) і Йона у виступах проти київського митр. Григорія Болгарина з Риму (АИ, I, 65, 117 і РИБ 86, 642). Гл. М а л и н и н, 325, 490. Тому слушно С о к о л о в, 577, твердить, що вибір Йони в 1448 р. «это был акт... юридически несомненно революционный. Им разрушалось старое и создавалось новое право, ставившее будущего моск. царя в положение главы русскаго государственнаго строя и вмѣстѣ с тѣм в положение главы русской церкви». Дещо злагідніше такий погляд Амманн, *Untersuchungen*, 264. Гл. ще Г а л е ц к і, 74 нн.

³² Її видав Павлов у варіантах до основного тексту з 1423 р. в. РИБ, 52, 451-5, зі Збірника МДА, 184/571, XV-XVI вв., к. 145 нн. (Гером. Іосиф, *Опис рукописей перенесенных з Б-ки Іосифова м-ря в Б-ку МДА*, М. 1882, 219). Гл. теж видання Неселовського в дод. 22-ім, ст. XVI-XXI.

³³ РИБ, 451-2, зав. 3; Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XVII-XVIII.

³⁴ РИБ, 451-2, зав. 3. Гл. Макарій, VI, 40, 66 і IX, 53-8; Голубинскій, II, 1, 550-1.

не приймати».³⁵ Що більше, Москва і пізніше не приймила митр. Григорія Болгарина, коли він отримав призначення царгородського патр. Діонісія (1466—71),³⁶ і подібною клятвою обложила Спиридона Сатану, що по Григорієвій смерті був присланий з Царгороду на київську митрополію (по 1474 р.).³⁷ Запроторений спершу в тюрму литовським вел. кн. і польським кор. Казимиром, вирвався він десь у першій половині 1480 рр. у Москву і попав тут у ще гіршу, досмертну, на доказ, що для московського «попеченія о своем православїи» було однаково, чи «случится кому прийти на Києвъ отъ Рима латинскаго или отъ Царяграда», бо в одному й другому випадку це означало усамостійнення київської митрополії від Москви. Виходить це недвозначно з викляття на рівні зі Спиридonom Сатаною «всѣхъ тѣхъ, еже по немъ случится кому прийти на Києвъ отъ Рима... или отъ Царяграда», що хіба було додане до Йониної клятви на Цамвлака, Ісидора і Григорія десь незадовго після появи Спиридона на Русі, заки ще прийшло до нової патріяршої номінації на київську митрополію незнаного ближче Галактіона³⁸ чи пак патріяршого потвердження для нововибраного з Казимирового поручення митр. Симеона (1481—8).³⁹ І щойно аж в 17-му в. враз із пропуском Спиродонового імені була в цьому місці московської владичої присяги звернена клятва проти «всѣхъ тѣхъ еже... случится кому прийти въ царствующій градъ Москву отъ Рима еже отъ латынъ или иныхъ еретическихъ вѣръ».⁴⁰

³⁵ АИ, I, 272, 503 і РИБ, 84, 634. Теж новопоставлений тверський сп. Генадій присягає Йоні у своїй грамоті з 22. 3. 1461: «а къ митрополиту Григорью или кто будетъ иный митрополитъ поставленъ отъ латынъ, не приступати ми къ нему. ни приобщенія ни соединенія съ нимъ не имѣти никакого» (РИБ, 92, 684; гл. ще 94, 689).

³⁶ Про це ширше в нашій статті: *Флорент. ун. традиції в київській митрополії* (ЗЧСВВ, X).

³⁷ Амманн, (Abriss) дає його поставлення раз на 1476-ий (ст. 161) то знову на 1474-ий рік в таблицях київських митрополитів (ст. 687). Галєцкі, 105, припускає, що Спиридона висунув патр. Рафаїл I (1474-7) правдоподібно на доручення султана Могамеда II проти Мисаїла Пруцького, кандидата на київський престіл споміж унійних кругів на Русі. Гл. ще Макарій, IX, 64 нн. Голубинській, II, 1, 550 нн.; Грушевський, V, 410-1; Ходиніцкі, 68.

³⁸ Так зветься він у грецьких джерелах (Б. Бучинський, *Студії з історії церк. унії*, III: *Мисаїлів лист* — ЗНТШ, 90 (1909), 21-2; Амманн, 187) і може є ідентичний з Григорієм Халецьким, що мав бути в 1480-их рр. київським митрополитом по смерті Мисаїла, як ставленик місцевих незалежницьких кругів (гл. Галєцкі, 106).

³⁹ В 1488 р. присяжна грамота новопоставленого сп. Васіяна для Твері, що була в центрі московсько-литовської ривалізації, вже дещо в цім місці змінена: «А къ митрополиту къ Спиридону, нарицаемому Сатанѣ, взыскавшему въ Цариградѣ поставленіе во области безбожныхъ турковъ отъ поганого царя или кто будетъ иный митрополитъ поставленъ отъ латынъ или отъ турскыя области. не приступати ми къ нему ни приобщенія ни соединенія ми съ нимъ не имѣти никакова» (РИБ, 92, 683-4, зав. 2).

⁴⁰ Гл. Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XVIII.

А вже після такої клятви на київських митрополитів у тексті московської присяги з 2-ої половини 15-го в., йде приречення послуху «святѣйшимъ митрополитомъ всея Руси, въ митрополіи, у соборныя церкви Успенія Пречистыя Владычица наша Богородица и Приснодѣвы Марія, у гроба святаго великаго чудотворца Петра, митрополита всея Руси, и еже о нихъ святѣйшаго собора боголюбивыхъ архієпискуповъ и єпископовъ русскихъ по повелѣнію благороднаго и христілюбиваго самодрѣжца государя великаго князя... всея Руси».⁴¹ Аж тричі в цьому одному реченні повторений титул «всея Руси» для московського митрополита й зокрема для московського князя показує, що московське «попеченіє о своемъ православіи» зачало за Івана III покриватися з його безоглядною політикою «собиранія всѣхъ русскихъ земель».⁴² І щераз при кінці 6-го параграфу згадана присяга накладає новопоставленому єпископові прирікати: «не хотѣти ми пріймати иногo митрополита развѣе кого поставятъ отъ нашего великаго истиннаго православія по божественнымъ и священнымъ правиломъ святыхъ вселенскихъ семи соборовъ а не отъ латынъ ни отъ иныхъ которыхъ раздѣленій церковныхъ нашему великому истинному православію».⁴³ З таким горделивим протикиївським наставленням, висловленим проти митрополитів «отъ латынъ» чи «отъ иныхъ которыхъ раздѣленій церковныхъ великому истинному (!) православію» Москви, залишається її присяга висловом її нетерпимости і виключности та зажерливости і до того на дальші віки одним з підставових виразників ідеології «Москви — третього Риму»...

Натомість київська редакція давньої єпископської присяги не має нічого спільного з цими тирадами московського формуляра, бо нема в ній найменшого натяку на митрополита з Константинополя. Хоч її списки маємо щойно з кінця 15-го в., то на нашу думку її можна датувати вже початком того віку, коли її грецького оригіналу вживали патріярші столиці Царгороду, Олександрії та Єрусалиму (гл. вище). Деякою мірою Петрушевич хотів би датувати її ще часами митр. Теофноста (1328—53), хоч грецький її текст остається йому незнаний, бо він покликується лише на коротку рецензію єп. присяги в Габертівім Архиратиконі.⁴⁴ Тому, що це виглядає зовсім аподиктично, волиємо

⁴¹ РИБ, 453, зав. I і Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XVIII, з АИ, IV, 8-9 (присяга з 1645-52 рр.).

⁴² А. Е. Пресняков, *Образование великорусского государства*, II-град 1918, 187; Галецкі, 82, 103 нн.; K. W. Medlin, *Moscow and East Rome*, Geneve 1952, 74 ss.

⁴³ РИБ, 454, зав. 10; Неселовскій, дод. 22-ий, ст. XX.

⁴⁴ «Остається мні еще определити время — пише він, — когда напечатанное віроісповіданіє могло бити кїєвскими митрополитами сочинено безсомніня первоначально по приказу цареградского патріярха на греческом язичі і затім пере-

пояснити генезу київської єпископської присяги таким чином, що до грецької широкої редакції на нашому ґрунті була додана в 4-му параграфі заява підчинення митрополитові правдоподібно незалежно від паралельної заяви, доданої до 6-го уступу московської редакції. В першій мірі сам порядок цієї заяви в київській присязі відвернено протилежний до порядку московської, бо в київському тексті єпископ найперше обіцяє без проволоки їхати на зазив митрополита і відтак не робити свячень в чужій єпархії, подібно як це бачимо в південно-славянській редакції, а московський текст робить це навпаки. Що більше в нашому тексті йде після того обітниця новопоставленого єпископа, що бракує в московській присязі: «ни инаа дѣла црковнаа не дѣлати ми кроме епспїи данное ми». А ті слова стрічаємо ми в давній ставленій грамоті київських митрополитів 15-го в. якраз в уступі, що його бракує в тодішніх московських ставлених грамотах: «И такоже поминати емоу — пише митрополит новопоставленому — о всѣм свое исповѣданіе, якоже ся исповѣдалъ пред бгом и пред избранными сго агглы и прѣд ншим смѣреніем, а такоже ничего црковнаго дѣла не оучинити ни въ моей митрополїи ани въ иных епспїахъ кромѣ данное емоу епспїи от бга и от нашего смѣренїа».⁴⁵ Та навіть якщо це приймати за пізнішу вставку в київській присязі, то вже з'ясований вище відмінний порядок приречення єпископського послуху своєму митрополитові в нашому і московському тексті промовляв би за тим, щоб бачити тут і там окремі перерібки неznаної ближче первісної основи.

ведено на руській язык» («Бог. Вістник», II, 99). На його думку сталося це (одне й друге! — М. В.) за митр. Теогноста в рр. 1327-47, коли то до цього еляборату мало бути додане між осудженими еретиками ім'я Варлаама й Акиндина, виклятих за антипаламітизм (ст. 100). А в тім — щойно потім оригінальну грецьку присягу мав передагувати в паламітському дусі пізніший патр. Філотей в рр. 1347-51 (гл. М. Jugie, *Controverse Palamiste*: „Dict. Theol. Cath.“, XI, 2, 1792, і XII, 2, 1504-5). Подруге, дивно воно, що в Москві, де митр. Теогност перебував, жадного нема сліду тієї якраз ширшої рецензії, яку II-ч йому приписує, ні тоді ні в пізніших пам'ятниках... Отже добре завважає Петрушевичевий рецензент в «Научно-Лит. Сборнику Гал. Р. Матици», 1901, кн. 3, 268-9, що це мильне твердження походить з методологічно хибного погляду II-ча, ніби загалом Архисратикон К. Терлецького то вірна копія оригіналу з часу Теогноста, бо, мовляв, у ньому зберігається устав єп. вибору з терна, предложеного митрополитові, так як він виступає в Теогностових записках (*Vat. gr.* 840, XIV, к. 243 нн.) про владичі поставлення в київській митрополії в рр. 1328-47 з лаконічним: «за канонічним порядком». Гл. їхній грецький текст у В. Регеля „*Analecta byzantino-russa*“, Спб. 1893, 52-6 та РИБ. VI, дод. 7-ий, ст. 431-46 (з російським перекладом В. Васильєвського з «Журналу Мин. Нар. Просв.», 1888, февр. II, 445-63) й в статті І. Головацького, *Новооткрытый источник для истории Гал. Руси XIV ст.*: «Лит. Сб. Гал. Р. Мат.», 1888, I-XIX.

⁴⁵ На неї звернув Павлов (РИБ, VI, 911, зав. 1), навівши її текст з Архисрейського Чиновника МСБ, 331/558, к. 193 об. Гл. нашу статтю: *Флорент. ун. традиції*. (ЗЧСВВ, X).

Якби воно не було, для нас важне ствердити, що в нашому приреченні не було тут відомої московської клявзулі про митрополита з Царгороду і згадки латинян при заборонених шлюбах з вірменами. На нашу думку вплинули на це автокефальні змагання у київській митрополії за Григорія Цамвлака, що перекреслили Кипріянову і Фотієву ставку на митрополита з Константинополя, а знову провідна участь Витовта у Цамблаковому виборі на митрополита не дозволяла впроваджувати в наш текст отаких заяв, які стоять в південнослов'янським і московським приреченні: «не створити ми ничесоже по нужи ни от царя, или отъ князя велика»... чи: «хотя ми князи дръжать, хотя ми бояре дръжать»... Бо саме Витовтова політика проти митрополита з Царгороду поставила київську митрополію на рівні з болгарською Церквою, де подібна клявзуля про митрополита з К-поля за часів тирнавського патріярхату не могла мати місця.⁴⁶ Нажаль нічого більше не можна сказати про нашу давню владичу присягу впродовж 15-го в. крім того, що ми сказали попереду про московський формуляр, наложений митр. Йоною в 1450-их рр. еп. Данилові з Володимира Волинського й іншим його ставленикам з українсько-білоруських єпархій, підчинених йому королем Казимиром у 1451 р.⁴⁷

Всетаки деяке світло на цю проблему кидають два Архирейські Чиновники українсько-білоруського походження, що збереглися в Московській Синодальній Б-ці під ч. 331/558 і 377/310 з кінця 15-го і початку 16-го в. Перший з них, правдоподібно митр. Йосифа Болгариновича (1498—1501), в чині єпископської консекрації зберігає ще старинний вибір трьох кандидатів на нараді приявних владик, споміж

⁴⁶ Ось як пишуть про Витовта наші єпископи по виборі митр. Гр. Цамвлака 1415 р. (гл. Требник Ватиканської Б-ки Ілл. 15 к. 434): «Онъ же съ нами съвѣтовася, истинно и праведно, яко правый истинный великий князь и събра вся князя литовскихъ и рускихъ земель и иныхъ странъ, елико суть ему покорени Богомъ, наша церкве, и бояръ и велможъ... и поставихомъ митрополитомъ святѣй нашей церкви кievской и всея Руси именемъ Григорія... якоже преже насъ сътвориша єпископи при вел. кн. Изяславѣ кievскомъ... якоже преже насъ крещеніи Болгаре... сътвориша своими єпискупы поставлше собѣ прѣвосвятителя. Такожє и сербскаго языка єпискупы... аже не толика єсть сръбская земля, елика єсть руская иже єсть в области господина вел. кн. Александра, преже реченнаго Витовта». (Гл. Акты Зап. Россіи, I, ч. 24, 33 і РИБ, 38, 311). Тому видається неправдоподібно, щоб Цамвлакові належалося «Исповѣданіє вѣры всероссійскаго архієп. Григорія» в серпневій Миней Четії московського митр. Макарія (ст. 1506), яке на думку А. Яцимирського, *Григорій Цамвлак* 208 (гл. ще 468), він мав зложити в день свого митрополичого вибору 15. XI. 1415. Бо воно хіба те саме, що його використовує в варіантах до свого видання єпископської присяги з 1423 р. Павлов в РИБ, VI, 451-5 (під буквою М), та виглядає московської редакції. Проти Яцимирського застерігається Грушевський, *Історія укр. літератури*, V (Київ 1927) 15, завв. I, зогляду на проблематичний титул «всероссійскаго архієпископа», який Цамвлакові ніколи не приписувався.

⁴⁷ Данило при тому заявляє, що дав патр. Григорієві Маммі та кард. Ісидорові свою віроісповідь при посвяченні в К-полі (гл. Ма к. VI, 373 і РИБ, 72, 1, 536).

яких митрополит вибирає властивого номіната, та подає зряду в «Уставі малого знаменія» (к. 171 об.) київську рецензію давньої єпископської присяжної грамоти,⁴⁸ а при кінці всього чина ще другу з ім'ям цього єрарха (к. 181 об): «Я И(о)сиф божьею милостью епископъ смоленскій, се пишу рукою своею...»⁴⁹ Вона містить присягу послуху царгородському патр. Ніфонтіві, яку Йосиф йому зложив як номінат на київську митрополію, затримуючи притому свою смоленську єпархію.⁵⁰ Проте маємо в ній не широку, а коротку рецензію єпископської присяги, бо кінчиться вона початковими словами її 6-го параграфу (гл. вище): «Еще же исповѣдаюся списаніемъ симъ яже не дал есми ничего про причет сея епискпія. ни мѣнил есми дати никомуже что-либо». Таким чином не було хіба в ній жадних додатків, посталих на східнослов'янському ґрунті, тимбільше що вона адресована до патріярха від номіната на київську митрополію й тим самим виключала все те, що в ній говорило про обов'язки новопоставленого єпископа зглядом його митрополита. Отак стоять у тім самім архиєрейським чиновнику оба взірці святительської присяжної грамоти, що їх вживала наша Церква впродовж 15—16-го вв.: перший з короткої редакції служив для номінатів на київську митрополію, коли посиляли по благословення до царгородського патріярха, і другий широкої редакції для вжитку новопоставлених єпископів без клявзулі про митрополита з Константинополя, бо як не була вона допустима в часі Витовтової еманципації Києва спід влади митр. Фотія, так зовсім стала немислима за короля Казимира, що перетворив поставлення митрополита і всіх церковних єрархів на державну роздачу «духовних хлібів».

⁴⁸ Гл. вище зав. 13. Нев.-Горскій, II, 3, 768, і за ним Павлов (РИБ, VI, 455 зав. 2), на підставі її розходжень з московською єп. присягою думає, що вона зачала вживатися в «малоросійській» митрополії аж після розділу з Москвою 1460-их рр. А знову Грушевський, Іст. Укр. V, 461, зав. 1, мильно каже, що в цім уставі пропущений соборний вибір єпископа і покликуються на Нев.-Горського. Бо тут тільки сказано, що в цьому уставі опущена формулка протоколу такого вибору, тобто т. зв. свиток, який списувався після вибору трьох кандидатів на нараді єпископів та з їхніми підписами доручувався митрополитові, як його має московський устав єп. вибору з 1456 р. в Акт. Арх. Экс., I, 469 (гл. теж РИБ, VI, 447, зав. 9, — у тексті з 1423 р.). І дійсно тексту такого тут нема і нема теж у Тр-у МСБ 377-310, ні в Архиєратиконі К. Терлецького, ні в Ват. Тр-у Ілл. 15.

⁴⁹ Нев.-Горскій, II, 3, 768-9. Однак помилково ця грамота приписується тут (пізнішому) митр. Йосифові Солтанові, бо в минулому столітті його ідентифікували з Болгариновичем, тому що один і другий був смоленським владикою перед своїм поставленням на київського митрополита. Зате Павлов правильно ставить цей Архиєрейський Чиновник на кінець 15-го ст. (РИБ, VI, 899, 911, зав. 1). Ширше про це в нашій статті: *Флорент. ун. традиції*, (ЗЧСВВ, X).

⁵⁰ Б. Бучинський, *Змагання до унії руської Церкви з Римом в рр. 1498-1506*: «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві», V (1909), 70, невмісно кладе цю присягу перед номінацією В-ча на митрополита (30. V, 1498).

Для повноти нашого огляду колишньої єпископської присяги в Київській митрополії слід додати, що коротку її рецензію щераз подибуємо в тому самому часі у складі архимандричої присяги, яку на взір єпископів складали архимандрити українсько-білоруських манастирів на руки київських митрополитів.⁵¹ Маємо її текст у Ватиканському Требнику Ілл. 15, з якого взяли ми нашу давню єпископську присягу, під титулом: «Листъ архимандритьскаго рукописаніа кир митрополитоу. обѣтъ и послоушаніе» (к. 199—200). Як згадана владича присяга в давніх пам'ятниках стоїть перед консекрацією в окремій чині «малого знаменія», так теж цей архимандричий присяжний лист попереджає властивий чин архимандричого поставлення (к. 200—1 об) і віддає її структуру з відповідними пристосуваннями до архимандричих зобов'язань.

1. «Я. імрк. нареченый архимандритъ. цркви імрк. великое лавры. імрк. в бгоспасаемом градѣ. імрк. визнаваю и пишуу сам своею рукою и разоумом. исповѣдаю пред бгом. и избранными его агглы. правуюю и непорочноую вѣру хрстіанскую. еж(е есть) исповѣданіе. Въ имя оца и сна и стго дха. еже ес(ть) сиче. 2. Вѣроую... (и в дха ста га истинна)... 3. К симъ ж(е) прїимлю стых вселеньских седми съборъ иж(е) на съхраненіа (!) правых веленей събращася (к. 199 об) исповѣдаю яж(е) от них оуставленыя любити и съблюдати. каноны. и стыя оуставы (и) всих. ихъ ж(е) прїаша и азъ прїимлю. и ихже отвращаются. и азъ отвращаюся. 4. Єще ж(е) црковный миръ исповѣдаю съблюдати и ниединым нравом противнаа м(у)дрѣствовати в животѣ моем. въ всем послѣдоуя и повиноуяся преосщенномуу влдце моемоу и гсдрю архієпспоу киръ. імрк. митрополитоу киевському и всея руси. 5. Обещаваюжеся оу страстѣ бжіи. и бголюбивым нравом порученное ми стад(о) сщенноиноков и иноковъ цркви тоє лаври. імрк. пасти и вѣправляти по оуставоу и правилоу монастырьскомоу. и ото всякого зазора лоукаваго чиста себе съблюдати. 6. Єще же исповѣдаюся симъ писаніем моим яж(е) не далъ есми про причетъ сию архимандритья (!) никому ничего. развѣ обычное и вставичное стыя цркви исторовъ. К симъ ж(е) исповѣдаю чисто и послоушливо гдѣ ми повелить гсдрь и влдка мой стый митрополить киевскій и всея русы. імрк. о каковом дѣле к собѣ быти. и мнѣ ся не ослоухати его. ехати мнѣ к нему без всякого перевода. хотя бы мя князи и бояре внимали. мнѣ их не слоухати в том. или отшедшоу ми в котороую сторонуу. в чїи повѣтъ чюжїи. не пѣти ми обѣдни без повеленіа митрополичья.

⁵¹ Дмитрієвскій, *Ставленник*, 143, приписує чиніві архимандричого поставлення київське походження — «не ранше» 16-го в., бо знає його лише з Тр-а МСБ, 377-310, к. 170 (гл. його *Богосл. в р. Церкви*, 366-7). Але він уже є в Арх. Чинovníку МСБ, 331-558, к. 190 (НГ, II/3, 769).

аще которы ѥ сщенионокъ или инокъ обители. імрк. будет што противнаго творити. напротивъ оуставоу съборное великое цркви прем(у)дрости бжїи. мнѣ то повѣдати гсдрю и влдце (к. 200) моему стму митрополиту кврѣ. імрк. К сим же исповѣдаю сим писаніем моим еже ми правити и пасти црквѣ бжїю обители. імрк. по оуставоу и преданїю какъ дрѣжитъ събръная великаа киевськаа црквѣ прем(у)дрость бжїя стаа софїа. въ всем повиноватися и послушливоу быти ми гсдрю и влдкы моего митрополита киевского и всея руси. імрк. К семоу исповѣдоую, елика имаеть преданїа митрополии стол. то маю дрѣжати твердо. и непоколѣбимо. 7. Аще ли сътворю что таково без повѣленїа и без грамоты гсна и влдкы моего кир. імрк. митрополита киевского и всея руси. или престоуплю хотя мало что едино. от сих всѣх писанных здѣ. тогда лишень боудоу сана своего сщеническаго. без всякого слова. 8. И для оутверженїа обѣтоу послушанїа моего. сїе мое рукописанїе ис печатью моею вдах гсдрю и влдце моему митрополитоу киевському и всея руси кир. імрк. псан в том городѣ. імрк. того мѣца. и днь. индикт. імрк.»

Вже з самого побіжного порівняння цього тексту з єпископською давньою присягою виходить, що його параграфи 1—5 і початок 6-го (присяга проти симонії) взяті з її короткої редакції і то навіть з пропуском слів, що в 3-му уступі московської версії йдуть по «уставы» — «елики священными нашими отци по различномъ временомъ и лѣтомъ изобразишася». Натомість архимандрит обітує в 5-му уступі пасти «стадо священноиноков и иноковъ . . . по оуставоу и правилу монастырскому» і згодом по присязі проти симонії в § 6-му долучує подрібну заяву послуху для митрополита подібно як в тім місці робить московське приречення, але в порядку, який ми бачимо в 4-ому уступі київської редакції (їхати до митрополита без проволоки і не правити деінде без його дозволу). Це все тільки поотверджує, що як чин архимандричного поставлення, так і його присяга є укр.-білоруського походження.

Зате Архирейський Требник МСБ 377/310 також з терену Київської митрополії на початку 16-го ст.⁵² дає єпископську присягу в московській редакції (к. 173) і загалом зраджує московські впливи,

⁵² Нев.-Горскій, *Опис. слав. рукоп.* МСБ-ки, III: Книги богослужебныя, Ч. I, М. 1869, 206-26, дає його подрібний опис і стверджує його «немосковське» походження, з огляду на сліди «южного произнесения» (ливой зам. лѣвой), поминання короля в сугубній ектенії на літургії (к. 220) та диптихи київських митрополитів (усуміш з московськими) і смоленських єпископів (к. 226 об.). Одні й другі кінчаються Йосифом Болгариновичем, не Солтаном, як твердить мильно Нев.-Горскій (гл. вище, зав. 49). Бучинський (ЗНТШ, 90, 10 зав.) датує цей требник 1489-им р., хіба тому, що між покійними на літургії (к. 9 об.) поминається архієп. Симеон, правдоподібно київський митрополит († 1488).

головно як мова про літургійні поминання московських святих Петра, московського митрополита (†1326) і Сергія Радонежського (†1392) та знову московських митрополитів Йони і Теодосія, Филипа і Геронтія з 2 пол. 15-го в., у диптихах київських митрополитів (від першого Михайла до Йосифа Болгариновича — к. 226 об). Це хіба можна поставити у зв'язок із вступом на київську митрополію його наслідника Йони II (1502—7), московського походження, з оточення кн. Олени, дочки московського в. кн. Івана III і жінки литовського в. кн. Олександра.⁵³ Тим замітніше воно, що єпископська присяга подає згадану вище клявзулю про митрополита з Константинополя в найстаршій версії: «не хотѣти ми приймати иного митрополита развѣ кого поставятъ изъ Цриграда какъ то изначала есмо приали» (к. 114 об), без найменшого сліду пізніших сутомосковських переіначень й додатків Йони та його наслідників.⁵⁴ На те можна б сказати, що цей текст попав сюди через випадкове скопіювання з давнішого оригіналу, бо з нього теж переписаний тут архаїчний устав про вибір терна кандидатів на єпископській нараді, з якого митрополит має взяти номіната, дарма що польсько-литовська влада вже давно була собі присвоїла назначувати митрополитів та владик.⁵⁵ Але якби воно й не було, згори слід сказати, що тиради московських владичих присяг з 2-ої половини 15-го в. проти київських митрополитів Цамвлака, Ісидора та його наступника Григорія були в цілому недопустимі на нашому терені. Видно то із згаданого вище літургійного поминання київських митрополитів у цьому Требнику, бо в ньому з наших митрополитів пропущені щоправда імена Гр. Цамвлака та Ісидора, але зате стоїть його наслідник Григорій Болгарин, що його Йона казав нарівні з ними виклинати.⁵⁶ Воно свідчило б, що на київському терені він

⁵³ За Макарієм, IX, 39, зав. 29, теж Бучинський, *Змагання*: ЗУНТ, VI, 1909, 9, приймає, що цей требник уживався в турівській єпархії за тодішнього еп. Васіяна, тому що на завпокійній літургійній ектенії поминаються пинські князі (к. 220) і вірець грамоти для протопопа виставляється від імени турово-пинського владика (к. 238 об. — НГ, 225, гл. II текст у РИБ, VI, 914). Проте по диптихах князів йде вищезгадане поминання митрополитів й смоленських єпископів, а по грамоті для протопопа — ще й грамота для протодіякона від імени митрополита (к. 239 об — гл. текст теж в РИБ, 916-7). Та не виключене, що цей Требник був для митрополитового вжитку, правдоподібно наслідника Болгариновича Йони II (1502-7).

⁵⁴ Звертає на це увагу Нев.-Горський, 226. Гл. теж Макарій, IX, 296-8.

⁵⁵ Ходиніцькі, 108-9, твердить, що саме «Свиток» кн. Ярослава Мудрого, потверджений 1499 р. королем Олександром (*Акты Зап. Россіи*, I, ч. 166, 189-91) узаконив світський вплив на обсаду духовних урядів.

⁵⁶ Після Кипріяна йдуть у ньому Фотій, Герасим, Теодосій, Филип, Геронтій (4 останні то московські митрополити), Григорій (Болгарин), Симеон, Йона I, Макарій (Чорт) і Йосиф (Болгаринович) — НГ, 226. Григорія кладе теж між митрополитами «Субботникъ» супрасльського м-ря з I. пол. 16-го в. (*Археогр. Сб.*, IX, 1870, 456) і другий тамошний помяник, переписаний в 1631 р., Вил. Публ. Б-ки 89-5, к. 17 (Ф. Добрянський, *Описание рукоп. ВПБ*, Вильно 1882, 181).

був оправданий навіть в очах москвофільського компілятора цього поминання за його зв'язки з царгородським патр. Діонісієм, дарма що й того йому не простили в Москві (гл. вище). Ще замітніше, що при цім митрополічім списку зроблена заввага на маргінесі: «а се сут митрополити ихже не хотят праздновати... Григоріа Цамвлака и Герасима и Сидора». Бо з того виходило б, що в наших духовних кругах того часу була різниця думок про канонічне становище митр. Герасима (1432—5), предтечі унійних змагань його наступника Ісидора,⁵⁷ коли його ім'я фігурує у митрополічому диптиху, хоч декуди його «не хотят праздновати». На подібну розбіжність думок про Григорія Цамвлака вказувало б у тих часах те, що в 1496 р. наші владики покликувались якраз на його вибір без патріяршої участі, коли самі вони вибрали митр. Макарія I (1495 р.) і за те стрінулися з осудом патр. Ніфонта.⁵⁸ Також не можна аподиктично твердити, що й самого Ісидора тоді зовсім не хотіли «праздновати», коли зважити, що 1504 р. холмський владика предложив відомий привілей Володислава III (Варненчика) з 1443 р., наданий нашій Церкві не без заслуги «руського кардинала» Ісидора, до нового потвердження королеві Олександрові, який урочисто його потвердив так, немовби наша Церква ще тоді оставалася вірна флорентійській унії.⁵⁹ А вже найцікавіше, що цей поминальний список київських митрополитів — і зараз побіч нього другий смоленських єпископів — замикається ім'ям Йосифа Болгариновича, що заходився на початку 1500-х рр. відновити ту унію нашої Церкви з Апостольською Столицею, дарма що без три-

⁵⁷ Охоронний лист для Герасима (і його послів) на дорогу до Риму Папи Євгена IV, 20. X. 1434, на бажання митрополита приїхати до нього; видав Г. Hofmann, *Epistulae Pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes* = *Concilium Florentinum*, Series A, vol. I, R. 1940, N. 44, 34-5 і A. Welykyj, *Documenta Pontificum Rom. historiam Ucrainae illustrantia* I, R. 1953, N. 64, 112. Гл. ще Ходиніцкі, 49; Галецкі, 39-40; Амманн, 127-9 (цього листа не цитує!).

⁵⁸ Їхню заяву переповідає Суспрасльський Літопис (*Супр. рукопись*, изд. кн. М. Оболенским, М. 1838, 141-3) в тому змісті, що вони не вирікаються давних прав царгородської Церкви і поступили в цім випадку тільки з koniecznosti так як їхні попередники за вел. кн. Витовта. Гл. Мак., IX, 82-4; Груш., V, 413; Бучинський, Змагання: ЗУНТ, IV, 114; Ходиніцкі, 70; Амманн, 188. Слід завважити, що учасником Макарієвого вибору був теж турівський владика Васіян, в якого єпархії мав цей Требник уживатися (гл. вище, зав. 53).

⁵⁹ Видав його Ф. Рареє, *Acta regis Alexandri*, Кр. 1927, N. 233, 391-3, вчислюючи й інші видання (гл. Ходиніцкі, 95, зав. 1). Ось що каже про це Галецкі, 123: „Alexander solemnly confirmed the privilege of his uncle as if the Ruthenian Church of his realm had remained faithful to the Union of Florence and thus fulfilled the prerequisite condition for enjoying equal rights with the Polish Church of Latin Rite“. До того слід додати, що вище згаданий супрасльський Суботник (гл. зав. 56) не подає щоправда Ісидора у списку київських митрополитів, але має його в копії з 1631 р. Може її має на увазі Бучинський, коли говорить про помяник 1486-1526 рр. (в ЗНТШ, 90, 9-10, зав.), що мав згадувати й Ісидора.

валого висліді зза його скоропостижної смерті.⁶⁰ Все це разом промовляло б радше за тим, щоб і цю відокремлену появу московської присяги в нашому Требнику МСБ 377/310 з колишньою клявзулею про митрополита з К-поля, проте без пізніших сутомосковських додатків, вважати відокремленим випадком у нашій літургійній практиці 15-го і 16-го віку.

III.

Одиноко теж у цьому тексті знайшлася друга чисто московська клявзуля проти шлюбів з латинниками в додатку до заборони посвоячення з вірменами, що у відміну від грецької і південнославянської редакції еп. присяги ввійшла на східнословянському ґрунті до її московського і київського формуляра. Бо в усіх інших знаних текстах владичої присяги наш формуляр обминає московську заборону шлюбів та всякого кумошення з латинниками загальною згадкою «и иных еретиковъ которых вселеньскіи съборы прокляли», маючи на увазі 72-е правило Труляньського Собору 691 р., що, після Халкедонського 14-го канону проти шлюбів церковних четців та співаків з еретиками та проти виходу дівчат за еретиків, загалом заборонило мішані подружжя з еретиками.⁶¹ Проте як зважимо, що на східно-славянському терені якраз греки започаткували протилатинське наставлення в XI—XII вв (митр. Юрій, Іван, Никифор й ін.), то напrawdę дивно, що тим разом не грецький оригінал єпископської присяги, але її московська редакція впроваджує повну заборону не лише подруж, але і кумошення з латинниками.

А втім годі абстрагувати від візантійського впливу на цю московську протилатинську клявзулю, коли бачимо, як аподиктично осуджує подружжя з латинниками покаянный Номоканон при Великім Требнику з XV в. так у грецькім оригіналі як і в церковнославянськім перекладі. Бо ось що каже він в 58-му параграфі: «72 правило 6-го (тобто: труляньського) собора повелѣваетъ: не лѣпо есть православному мужу совокупитися со еретическою женою, ниже со еретическимъ мужемъ женѣ православнѣй. Аще же и будетъ, нетвердый да вмѣнится бракъ, и незаконное да разрѣшится сожитіе... Подобнѣ съ латіны

⁶⁰ Його ім'я є теж в обох супр. помяниках між митрополитами і в першому з них теж між смоленськими єпископами. Гл. Бучинський: ЗУНТ, V, 75 і VI, 5 нн., та Груш. V, 536.

⁶¹ *Пидѣлїон*, 164-5, 232 (гл. ще ап. канони 53-4 і 78 на ст. 45-6, 65); *Pitra*, I, 527-8 (14-ий канон халкед.), II, (1868), 59 (72-ий кан. трул.); P. Joannou, *Les Canons des Conciles Oecumeniques*, Grottaf. 1962, 80-1, 209-10. Cf. Milasch, *Das Kirchenrecht*, 644.

аще православная жена совокупится, съ разрѣшеніемъ брака и прещеніемъ подлагати по 12 главѣ стѣхъ Г въ Матѣеи. Аще кто преступить повелѣнное, да отлучится».⁶² У вказаному параграфі своєї Синтагми з 1335 р. М. Властар пояснив в першій мірі згаданий 14-ий канон Халкедонського Собора, що шлюб клирика з еретичкою заборонений, хіба що вона прийме «таїнство нашої віри», і вслід за тим, з покликом на 72-е трулянське правило додає, що таке саме слід вимагати у випадку подружжя з латинниками: «Від латинників вимагається, щоб те саме робили, якщо хочуть женитися з православними. Якщо ж не послухають, підлягають канонічним карам».⁶³ На думку А. Павлова, Властар тут лише повторяє думку Т. Валсамона († по 1195 р.), який при поясненні згаданого халкедонського канону стверджує, що на тій підставі православні (тѣ мѣрос тис еклісіас) зобов'язують латинян відрікатися свого віровизнання, якщо хочуть женитися в візантійській імперії.⁶⁴ І додає, що оба каноністи говорять тут лише про практику, а про саму справу посвоячення з латинниками висловлюються досить нерішучо, бо не було канону, що признавав би їх еретиками, і часті були в Візантії шлюби з західноєвропейськими католицькими династіями. Тимбільше — каже Павлов — пожиття православних з латинниками в польсько-литовській державі у противенстві до Москви відбирало такий забороні всю її гостроту.⁶⁵ То саме слід сказати й про дальший вже чисто московський заказ всякого кумошення і побратимства з латинниками, бо він йде в тому випадку далі ніж сам згаданий покаянний номоканон, що виклинає лиш кумошення з турками (§§ 22 і 153).⁶⁶

Задалеко було б запускатися в здогади, хто вніс у московську владичу присягу цю драстичну заборону, зрівнявши латинників з вірменами у всіх її текстах, почавши від 1423 р. До речі, митр. Кипріяніс висловлюється лише на адресу вірменів, що «арменская ересь гнуснѣйша паче всѣхъ ересей» і застерігається проти всяких взаємин з ними, що нагадує подібну заборону і в київській і московській присязі пожиття з ними: «сега ради не достоить православному христіанину ниединоже общеніе имѣти съ ними, ниже... припускати къ собѣ, ниже къ церкви, такожде ниже дружбы имѣти съ ними никако-

⁶² А. Павлов, *Номоканон при Большом Требникѣ*, М. 1897, 180-1.

⁶³ G. Beveregius, *Synagmā seu Pandectae Canonit*, II, Охонії 1672, 71-2; MPG, 137, 441-2 (ця клявзуля про латинників тут пропущена!).

⁶⁴ Beveregius, I (1672), 130; MPG 137, 439-40; Rhali-Potli, IV, 439, 471. Cf. J. Zhisman, *Das Eherecht der orthodoxen Kirche*, Wien 1904, 528, 531-6.

⁶⁵ *Номоканон*, 181-3. Гл. А. Соболевскій, *Отношение древней Руси к раздѣленію Церквей*: «Изм. Имп. АН», VI, серія 1914, ч. 2.

⁶⁶ *Номоканон*, 151, 290.

вияже, ни любви съставляти съ ними».⁶⁷ Він виступав далі теж проти хрещення через поливання «якоже латини»,⁶⁸ але позатим не висловлювався про них так гостро як проти вірмен і навіть висунув перший пропозицію унійного собору для поєднання розділених Церков у спільному листі з королем Ягайлом до патр. Антона IV в 1396 р.⁶⁹ Та вже його наслідник Фотій мав належати до протилатинського середовища в Царгороді перед своїм виїздом до київської митрополії⁷⁰ і в противенстві до митр. Григорія Цамвлака постійно акцентував своє латинофобське наставлення до тої міри, що навіть приказував їстинні речі з балтійських країн окремо благословити перед їдою.⁷¹ Вслід за тим теж Йона вимагав від наших єпископів присягати на клявзулю проти шлюбів і посвоячення з латинниками, як це йому мусів присягати єп. Данило з Володимира Волинського в 1452 р., вирікаючися флорентійської унії та свого митр. Ісидора. Бо ось як пише згодом Йона про прихильників унії з Римом до єпископату київської митрополії: «Что бо можетъ быти благое, идѣже папино имя нарицается . . . Сіихъ же, того ради, отлучаетъ православная церковь ни имѣть ихъ за крестіаны, но за отступники своя вѣры и пособники ихъ ересей».⁷²

Тому не можна не відзначити, що в найстаршому тексті єпископської присяги київської митрополії в Архиєрейському Чиновнику прихильного флорентійській унії митр. Йосифа Болгариновича нема ні сліду цієї суто московської тиради проти посвоячення з латинниками.⁷³ А як де вона стрічається, то одиноко в «московфільському» Требнику МСБ 377/310, що має крім того ще окремий «Чинъ бывае-

⁶⁷ Гл. його лист до ігумена Атанасія в 1390-1405 рр. в РИБ, VI, 32, 250-1. Про вірмен на Русі від XI в. гл. Голубинскій, 1/2, М. 1904, 815 нн.

⁶⁸ Гл. ще И. Мансветов, *Митр. Кипріяи в его литург. дѣятельности*, М. 1882, 144.

⁶⁹ Голуб., II/1, 338-9, Груш., V, 509-11; Ішак: «Богословія», II, 305-6; Амманн, 109-10 і головно Галецкі, 24-5. Гл. відповідь патр. Антона з січня 1937 (Miklosich-Müller, II, 280-5).

⁷⁰ Амманн, 121 і його *Untersuchungen*, 254.

⁷¹ РИБ, VI, 43, 380, в листі до Пскова 1416 р. До того завважує Амманн: „Die Lateiner wurden fast behandelt wie die Leute, die man nach westlichen kirchenrechtlichen Sprachgebrauch „excommunicati vitandi“ nennt“ (*Untersuchungen* 255). „Die klare antilateinische Haltung (Фотія) hat die Ablehnung, welche die Union von Florenz in Moskau finden sollte, vorbereitet u. grundgelegt. Hauptbedeutung liegt nicht so in seiner Schriftstellerei als in der scharf antilateinischen Ausrichtung, die er der moskowitzischen Kirche seiner Zeit gegeben hat“ (*Abriss*, 133-4).

⁷² РИБ, VI, 81, 623. Подібно пише московський митр. Филип 1471 р. до новгородського архієп. Теофіла: «А не вѣсте ли божественнаго писанія, како святыми отци заповѣдано, что съ латиною събыцанія не имѣти?» (АИ, I, 280, 514). Таким чином єп. присяга не допускає шлюбу з латинниками «развѣ только с особаго каждый разъ разрѣшенія митрополита» (Павлов, *Номоканон*, 182).

⁷³ Цей пропуск відзначає при описі МСБ, 331-558 Нев.-Горскій, II, 3, 768. Гл. Макарій, IX, 298.

мый како пріймати приходящих отъ латиньскыя вѣры к нашей вѣре хрстианской» (к. 57),⁷⁴ який вже від 1-ої половини 15-го в. появляється в деяких Требниках, спершу сербського і згодом московського походження.⁷⁵ А після цього впродовж усього 16-го віку стрічаємо вже в українських пам'ятниках саму лише київську редакцію єпископської присяги без московської клявзулі про митрополита з Константинополя і виразного осуду подруж з латинниками, почавши від ватиканського Требника Ілл. 15, потім через житомирський «Освященник» до Архиратикона єп. К. Терлецького, напередодні Берестейської Унії.⁷⁶ Всі вони зберігають іще старинний чин вибору єпископа з терна предложених митрополитові кандидатів єпископським собором, хоч пагубна королівська «роздача духовних хлібів» перейшла до денного порядку над протестом виленського собору 1509 р. проти тих, що «беруть єпископство без совѣта и воли митрополіи и єпископовъ».⁷⁷ Щоправда, в нашій присязі ще далі збережений осуд середньовічних візантійських єретиків, але він радше механічно переписувався з одного рукопису в другий, бо відомі навіть грецькі тексти, що його пропускають.⁷⁸ Притому стрічаємо владичі присяги зовсім випадкового укладу, як н. пр. присяга першого львівського єпископа Макарія Тучапського для митр. Макарія II в 1540 р., якою були докладно означені Макарієві зобов'язання для митрополита.⁷⁹ З другої сторони маємо наявні приклади вжитку латинської єпископської присяги, переложеної з *Pontificale Romanum*, і то в архиратиконах київських нез'еди-

⁷⁴ НГ, III, 1, 210.

⁷⁵ Нпр. МСБ, 373-324 з I. пол. 15-го і 374/307 з 15-го в. (НГ, III, 1, 155, 172) і Солов. 730-1105, XVI в., з якого видав цей чин Дмитр., *Богосл.*, дод. 89 нн.

⁷⁶ Замітне теж, що патр. Єремія II в листі до київського митр. Михайла Рагози 17. V. 1591 відповідає на запит про мішані шлюби з вірменками, що їх слід наперед хрестити (*Diplomata Statutaria a Patriarchis Orient. Confraternitati Stavrop. Leopoliensi data*, II, Львів 1895, 82), а про латинян й не натякує, бо хіба про них не було квестії.

⁷⁷ Гл. *Памятники полемической литературы в Зап. Руси*, I (РИБ, IV, 1878) 8.

⁷⁸ Дмитр., *Евх.* 622, наводить у заввазі Требник Б-ки святогробського метоха в К-полі 522, з 1655 р., що каже новопоставленому єпископові лиш присягати на навчання св. Отців та єрусалимської Церкви і на тому кінчить. Тому, що Дмитр. його неточно означає і згадує лише в заввазі (на ст. 968), що його хиротонії подібні до Архиратикона єрус. патр. б-ки 154, з 1660 р. (гл. Евх. 967-70); Неселовський (дод. 21-ий, ст. XII) думав, що саме про цей Арх-он мова. А втім у відміну від Тр-а 522 він має ширшу редакцію давньої єп. присяги, бо Дмитр. (970) відсилає до ст. 621 (помилково подано: 121!), де її дає з Тр-ка син. б-ки 1006, XV в. (гл. вище, наша зав. 10)

⁷⁹ АЗР, II, ч. 201, 364-5 — сильно дефектна, тому необхідний її латинський переклад, виданий в А. Turgenev. *Supplementum ad Hist. Russiae Mon.*, 146-7. Гл. Макарій, IX, 246; Груш., V, 440.

нених митрополитів і єпископів у половині 17-го в.,⁸⁰ так що враз з іншими рубриками, буквально звідтіля перенятими, їхній «южноруський чин на первый взгляд можно признать униатским».⁸¹

В тім часі уже завдяки славному Євхологіонові Я. Гоара з 1647 р. став відомий теперішній грецький формуляр владичої присяги із тричасним визнанням віри у чині єпископської консекрації, який він видав з т. зв. Алляцієвого Архиєратикону 16-го в. (ст. 127—140).⁸² Чин єпископської консекрації, тут поданий, можна датувати бодай 15-м в.,⁸³ а його владича присяга на думку Дмитрієвського⁸⁴ «по мыслям» сходиться з «Викладом правдивої християнської віри» в Архиєратиконі олександр. патр. б-ки (371-48-208) з 1407 р. (к. 51 об), що стоїть там безпосередно перед єпископською присягою давного типу (в ширшій редакції).⁸⁵ Та Алляцієвий текст обривається на першій консекраційній молитві по «Божественная благодать» і так став друкуватися в грецьких євхологіонах в додатку по давнім чині єпископського посвячення.⁸⁶ Таким чином ввійшла і його владича присяга у відомий Архиєратикон нісійського митр. Митрофана, виданого в Венеції 1714 р.,⁸⁷

⁸⁰ Неселовскій, дод. 24-ий, ст. XXXII-III, видає її з Архиєратикона митр. Д. Балабана 1650 р. Київо-Соф. Б-ки 65-77 (к. 52-5 об.); гл. Дмитр., Ставл. 241. Вона є теж в Архиєратиконі архієп. Л. Барановича з 1665 р. МСВ 370-271 (гл. Несел., 353).

⁸¹ Неселовскій, 372.

⁸² *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Ven. 1730,² 252-6. За Алляцієм він датує його 1260-80-ми рр. з огляду на переписану там буллу Папи Олександра IV з 1287 р. тощо. Але це рукопис XVI ст., бо в самому тексті архиєрейських чинів одна просительна сктенія (ст. 79) позначена роком 7084 (= 1576). Гл. про це Дмитр., Ставл., 234. А втім і Pl. de Meester, *Rituale-Benedizionale*, Рим 1930, р. XI, далі ставить його під 1260-им р. і чомусь вказує його в гротафератській б-ці та мильно покликуються на її каталог (A. Roschi, *Codices Cryptenses*, Рим 1884, 254), хоч тут мова про Євхологійон т. зв. Basilii Galascae. До речі, Алляцієвий Архиєратикон знаходиться в Ват. Б-ці у Варберинській колекції грецьких рукописів — Barb. gr. 390 (давніше 416). Гл. G. Mercati, *Un Euchologio Ciprio che si cercava: Traditio VII*, New York 1949, 223-32. Свій недогляд поправив згодом De Meester, *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, R. 1947, 262, n. 3.

⁸³ Дмитрієвскій, Ставл., 234-5, ставить його на 15-ий вік або на початок 16-го, немовби переочив, що вже зазначив цей чин в своїй колекції грецьких літургічних рукописів у Тр-у Агон. Діонісійського м-ря 489, XV в., (к. 75), Евх. 641; гл. ще Неселовскій, 261.

⁸⁴ Ставл. 234-5.

⁸⁵ Евх. 378. Тому й Неселовскій, подаючи переклад владичої присяги з Алляцієвого тексту (дод. 23-ий, ст. XXII-VI), зве її «по чину олександр. редакції» (гл. ще ст. 20 і 260 нн.).

⁸⁶ Між численними текстами єп. консекрації з різних рукописів видав її вже сучасник Гоара J. Morinus, *Com. de ss. Ecclesiae ordinationibus*, Paris 1655 (гл. 2-е вид. Амстердам 1695, 98-101).

⁸⁷ Дмитрієвскій, Ставл., 169, помішав Митрофановий Архиєратикон з Габротовим (1643 р.), але додана при тім його вказівка Ed. Ven. 1714 54-8 відноситься якраз до сторінок, на яких поміщений чин єп. консекрації в Митрофановім виданні.

що каже проказувати її з Євхологіона вже перед початком Служби Б. (ст. 55) у відміну від Алляцієвого, де вона відбувається аж по малім вході.⁸⁸ У цій Митрофановій редакції друкується відтоді Алляцієвий текст з його владиною присягою в грецьких (і московських) архиератиконах, а в первісному вигляді ввійшов він до відомого Євхологіона Венедикта XIV 1754 р.⁸⁹ і в наші архиератикони.⁹⁰

Проте навіть без актуального вжитку колишня єпископська присяга київської митрополії зберігає високоісторичне значіння, бо в ній відбулося формування української церковної самобутності в добі пофлорентійського відокремлення Києва від Москви — третього Риму.

⁸⁸ Дмитр., Ставл. 169 нн., 241 і Неселовскій, 249. Подібно і Солов. Служебник Каз. Дух. Ак. 709-1015, з 1532 р., вже дає владичу присягу, яку ми видали на початку, перед Службою Б. (Сырку, 117).

⁸⁹ Він подає давний чин консекрації в ряді хиротоній (ст. 118-20), а в додатку (ст. 445 нн.) Алляцієвий текст з титулом венецьких требників та з тричасною віроісповіддю (ст. 644-9). Подібно теж в другому виданні (Рим 1873) давний чин є на ст. 137 нн, а Алляцієвий в додатку, ст. 80-6.

⁹⁰ Архиератикон митр. Атанасія Шептицького (Унів 1740) містить своєрідну присягу з віроісповіддю, подібно до приписаної для східних католиків Урваном VIII (гл. Хоїнацкій, *Западнорусская унія*, 169-2). Вона була хіба і в «Понтифікалі» Вил. Публ. Б-ки 197-235, з 18-го в. (з супрасльського м-ря), як виходить з опису Н. Одинцева *Уніатское богослужение в 17-18 вв. по рукописям ВПБ*; «Литов. Еп. Вѣдомости», 1886, ч. 30-I, 288 (гл. ще ч. 34, ст. 310). Натомість Алляцієву подає вже Чин консекрації перемиського сп. Антона Ангеловича 1796 р. (гл. І. Свенціцький, *Каталог книг церковно-слав. печати Церк. Музея во Львові*, Жовква 1908, ст. 68-9).

о. М. Ваврик, ЧСВВ

ЦІННИЙ ПАМ'ЯТНИК ОБРЯДОВОСТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XV—XVI СТ.

І. Псвасиліянський Требник Ватиканської Бібліотеки

В описі 16-го тому римського архіву Генеральної Прокуратури Чину св. Василя Вел. покійний о. К. Каралевський згадує «quoddam Euchologium Ruthenum pervetustum, manuscriptum, anni 1360 in Arch. domus ad SS. Sergium et Bacchum asservatum» (ЗЧСВВ VII, 330), що його мав наводити один прокураторський меморіал о. Вінкентія Зеленки, ген. прокуратора в Римі в рр. 1780—1789, в справі номінації еп. Степана Левинського на луцьку катедру в 1787 р. без чернечого постригу в василіянському Чині, приписаного Замойським Собором 1720 р. (к. 93). При кінці цього еляборату (к. 97) була зроблена важна заввага його наступника о. Йордана Міцкевича: J. Mickiewicz Procurator Generalis et huius hospitii SS. Sergii et Bacchi in Capitulo Zydiczynensi Rector declaratus, Romae existens, ex ore P. Flaviani Sierzputowski Sacristae huius Residentiae auditavit citatum in hac scriptura Codicem Ecclesiae Orientalis dono datum esse ex Archivo Nostro Ill. mo Stephano Borgia, Secretario di Propaganda, modo Cardinali SRE, a R. P. Vincentio Zielonka Procuratore Generali. Oh damnum incomparabile...¹. Слід би перевірити, додає о. Каралевський, чи часом цей дорогий скарб, збережений таким чином від знищення в наступних революційних роках, не знаходиться між славянськими кодексами кард. Борджі в Ватиканській Бібліотеці...

Та вже добрих шість літ перед опублікуванням цього натяку на той рукописний Требник римських Василіян він був відомий підписаному з лектури гарної докторської дисертації білоруського маріянина, теперішнього еп. Чеслава Сіповича про митр. Ясона Смогоржевського

¹ Цю записку о. Міцкевич зробив десь по 12. 4. 1790, коли о. Зеленка виїхав з Риму (гл. ЗЧСВВ VII, 50). Теж о. Сержпутовський (не: Sierzpułowski — ЗЧСВВ VII, 330) невдовзі покинув вічне місто, бо від 1791 р. був уже захристіяном при василіянській церкві св. Сергія і Вакха о. Йосафат Півінський (гл. Wolyniak, *Unici w Kurlandyi*: „Przegląd Powszechny“ 1894, VIII, 212-3).

(† 1788) перед її обороною в Папському Орієнтальному Інституті. Саме тут стрівув він перший раз лаконічну згадку старинного Тр-а з церкви св. Сергія і Вакха, яку Преосв. Сіпович виписав з цінного для нашої церк. історії 14-го тому *Scritture riferite nei Congressi (1780—2a.)* Архіву Пропаганди, що містить безіменний василіянський еляборат з 1780 р. проти консекрації свящ. Петра Білянського на львівського єпископа без чернечого постригу. Крім відповідної устави Замоїського Собору наводить автор (о. Зеленка?) свої докази на потребу монашого постриження *ex Rituali Rutheno Mss anni 1360, quod asservatur in Archivo SS. Sergii et Bacchi Ruthenorum in Urbe.*² Нажаль запитаний про це о. Каралевський за своєю звичкою волів збутися одною-другою неясною фразою, хоч напевно знав, до якого требника воно відносилось... Та вже саме датовання його в згаданому елябораті таким далеким 1360-им роком навело підписаного на думку, чи не мова це про той самий «старинний рукописний кодекс» (*vetustum volumen manuscriptum, Rituale Ruthenicum*), що його пів століття скоріше використав один з найсвітліших римських прокураторів о. Ігнатій Кульчинський у своїм відомім *Specimen Ecclesiae Ruthenicae*, виданім у Римі 1733—4.³ Оце й штовхнуло його до пильних розшуків за тим страченим василіянським таліzmanом по рукописних збірках ватиканської бібліотеки, дарма що не було про нього найменшого сліду в описах її славянських рукописів кард. А. Маї,⁴ С. Шевирева⁵ й Н. Красносельцева,⁶ та інших римських книгозбірень, де лише розкинені документи василіянської прократури в Римі (архів Пропаганди, б-ка грецької колегії св. Атанасія,

² Цей еляборат п. т. „*De promotione Episcopum*“ приходить тут спершу на кк. 53-5 об і знову в додатку А до „*Memoria data da Msg Nunzio di Vienna* (кард. Гірамплі) al Sig. Pr. di Kaunitz 17. 9. 1780 (к. 256-8). Таксамо в меморіалі з 1787 р. в справі номінації Ст. Левинського о. Зеленка знаходить докази на потребу чернечого постриження при владичому поставленні „in Rituali Rutheno manuscripto anni 1360 asservati in Hospitio Storum Sergii et Bacchi p. 222 et 224-5“ (*Scritt. rif. nelle Congr. Gen.*, 875, f. 122-30). Гл. теж *Acta S. C. de Prop. F.*, 153, f. 199, ed. P. A. Welykyj, *Acta S.C. de Prop. F. Ecclesiam Cath. Ucrainae et Bielarusiae spectantia*, V, R. 1955, N. 1388. Таких цитатів зі згаданого Требника певно є більше в інших меморіалах о. Зелєнки проти номінації цих священиків без монашого постригання у збірках Пропаганди 1780-их рр. і в паперах тодішнього її секретаря Ст. Борджі.

³ *Specimen...* ed. 3., Paris 1859 — головно: Appendix, p. 147-9, 151, 154, 158-9.

⁴ A. Card. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, V, R. 1831, add. p. 101-10 (всіх рукописів — 18).

⁵ П. Шевырев, *О словенских рукописях Ват. Б-ки*: ЖМНП XXII (1839) апр.-юнь 103-14.

⁶ Н. Красносельцев, *Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ литург. рукописях Ват. Б-ки*, Казань 1885, 77, подас їхне число «не болѣе 30» і використовує лише три: ч. 9 — сербський Літургікон 12-го ст.; ч. 10 — Часослов 15-16 в. і ч. 14 — т. зв. Літургікон кард. Ісидора з 14-15 в. (ст. 153-94). Тепер число цих рукописів зросло до 67 (в тому багато глаголичних) — гл. V. Мошин, *Cirilski rukopisi Jugosl. Akademije*, I (1955), 5.

валлічелійська, казанатська й ін.). І хоч підписаному тоді не було відоме, що цей Требник згодом перейшов у посідання кард. Степана Борджі, то завдяки доброзичливості директора рукописного відділу ватиканської бібліотеки Впр. о. Арнольда van Lantschoot'a і покійного д-ра С. Gianelli'я, знатока її грецько-славянських збірок, вдалося відкрити згаданий рукопис між її нескаталогованими (ще досі!) церковно-слов'янськими рукописами в т. зв. Museo Borgiano,⁷ що містить ще дві інші цінні пам'ятки: відоме послання Мисаїла до Сикста IV з 1476 р. і двотомовий Служебник з 2 пол. 18 ст. з паралельним латинським перекладом. Вже сама вартість відкритого пам'ятника, хоч на два століття молодшого від 1360 р. (гл. далі), та зате імпульсивного об'єму й пребагатого змісту, відсунула на дальший плян всякі можливі дослідження, яким чином цей василіянський Требник опинився в збірці кард. Борджі, бо тут хіба вистарчить повторити авторитетні слова кард. Євгена Тіссерана у вступі до опису його вірменських рукописів: *Historia eorum enucleari non potuit nisi perscrutato S. Congr. de P. F. Archivo, cuius exploratio ardua*.⁸

Сьогодні такі дослідження видаються зайві, як на сторінках наших «Записок» маємо докладне вивчення о. Міцкевича, що його попередник на уряді василіянського прокуратора в Римі подарував цей Требник кард. Борджі в часі гарячих дебат у Конгрегації Пропаганди, чи можна в нашій Церкві допускати до єпископських свячень без попереднього чернечого постригу. А що Степан Борджя як секретар цієї найвищої римської установи, до якої наша Церква належала, був найбільше тією квестією зацікавлений,⁹ то о. Зеленка вважав за вказане предложити йому свій Требник з фасцинуючою датою 1360-го р. на оборону василіянського становища, бо поданий там устав єпископського вибору при-

⁷ Уроджений 3. 12. 1731 в Велетрі к. Риму Ст. Борджя (Borgia) після студій у вічному місті та успішного урядовання в Беневенті і Венеції висвятився 1765 р. й став 1770 р. секретарем Конгрегації Пропаганди. На цім уряді діждався кардинальської гідності 30. 3. 1789 і був від 1800 р. префектом тієї К-ії. Помер 23. XI. 1804 і полишив дуже цінний музей свого імені в Велетрі, якого частина рукописна перейшла через Пропаганду в 1900-их рр. до Ват. Б-ки і творить в ній окремий відділ, т. зв. *Museo Borgiano*. Гл. життєпис пера Е. Visconti, *Biografia degli Italiani illustri*, ed. Emilio Tiplado I (1834) 47-50; Moroni G., *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, VI (Ven. 1840), 52-3; DHGE IX, 1233-6 (P. Paschini); *Enc. Catt.*, II (Vat. 1949) 916-7 (E. Santovito).

⁸ *Codices armeni Bybliothecae Vat. Borgiani, Barberiniani, Chisiani*, R. 1927 p. IX.

⁹ Вже в 1772 р. вона виринула при номінації мукачівського єп. Андрея Бачинського, як можна вносити зі змісту листа Борджі до нього, зазначеного в Карпалевського *Catalogus Archivii Procuratoris gen. Ecclesiae Ruth. in Urbe*, T. X, Pars 2-a f. 71-7, cum refutatione Proc-is: An. OSBM III, 530.

писує, що київський митрополит вибирає і висвячує одного еромонаха з трьох йому намічених на нараді зібраних єпископів.¹⁰

І так цей василіянський кодекс увійшов у пребагату скарбницю латинських, грецьких та різних орієнтальних рукописів того славного кардинала, призначану здебільша впродовж його майже 35-літнього урядування в Конгрегації Пропаганди, та після його смерті перейшов з його рукописною спадщиною на власність згаданої установи, поки 1902 р. вона не перейшла до Ватиканської Бібліотеки. Та коли поодинокі її рукописні збірки дочекалися вже більш чи менш докладних описів,¹¹ то для нашого Требника одним інформативним довідником ще й досі служить *Inventario del Museo lasciato dalla Ch(iara) Memoria Card. le Stefano Borgia* сперед 1839 р., що стоїть під ч. 767 його латинської рукописної колекції (копія в Vat lat 9574 у збірці карт. А. Маї). Тут на к. 159 після кількох «іллірійських» (глаголицьких) пам'яток, до яких причислена теж наша Острожська Біблія з 1581 р., списані *Codici Rutheni che sono nel Museo Borgiano* і між ними на першому місці наш Требник — *Codice Manoscritto in foglio cartaceo N 338*. Тому підписаний відразу перейшов до основного вивчення самого тексту, але через повоєнне перевантаження скитальняними справами в Римі та пізніші заняття на американському терені щойно тепер може подати його висліди до загального відома на сторінках тих самих Записок ЧСВВ, що перші заговорили про цей укритий скарб колишньої василіянської книгозбірні в вічному місті.

Найперше, що впадає ввічі, то непересічний об'єм нашого Тр-а, бо хоч у ньому бракує аж 55 кк. на початку і в середині кодексу (к. 1, 3, 136-54, 413-39, 516-9, 521 первісної пагінації) і незнать кількох відпало при кінці, то він іще тепер нараховує 476 кк (31 × 17 см) первісного тексту (грубости 4 пальців). Таким чином він входить між найбільші наші рукописні требники, скаталоговані в описах б. Моск. Синодальної Б-ки Невоструева-Горського, Віленської Публ. Б-ки Ф. Добрянського, Київської Дух. Академії й ін. київських збірок М. Петрова, Нар. Дому й Ставропігійського Інститута І. Свенціцького, Святоонофріїв-

¹⁰ В наведенім вище елябораті *De promotione Ep.* (гл. зав. 2) о. 3-а покликується першусього на його к. 22, ubi legitur: „Ab eppis electoribus praesentandas esse Metropolitae tres personas unumquemque jeromonachum ut quem voluerit in novum eppum deligat illique manus imponat“ (*Scr. rif. nei Congr.*, 14, f. 258).

¹¹ E. Tisserant, *Inventaire sommaire des mss arabes du Fond Borgia à la B-thèque Vaticane*: „Miscellanea Fr. Ehrle“, V. (R. 1924), p. 5 ss; idem, *Cc. armeni B. V. Borgiani...*, зі згадкою його грузинських рукописів на ст. IX; P. Franchi de 'Cavalieri, *Codices graeci Chisiani et Borgiani*, R. 1927.

ської Б-ки ЧСВВ у Львові Я. Гординського й ін.¹³ На хребті його невибагливої політурки стоїть подвійна наліпка — стара LVII 13 (побіч перекресленого 14) — хіба на ознаку первісного поміщення в Museo Borgiano — і новіша: Mus. Borg. Pr(propaganda) F(ide) Illirico 15. Заголовна картка з титулом: Euchologium Slavonicum та дві інші (II—III) з подібним латинським змістом нашого кодексу додані тут на вступі о. Іваном Мартиновим, відомим російським єзуїтом, що 1888 р. мав його у своїх руках в Парижі та подбав про його оправу (гл. далі).¹³ Він теж побіч церковнословянської пагінації дописав у ньому олівцем арабські числа, а щойно в 1956 р. службовці Ватиканської Б-ки, роблячи для підписаного фотокопію цілого рукопису, вибили нумератором тяглу нумерацію. Вона, поминаючи вищезгаданий вступний додаток о. Мартинова, починається вже на двох наступних картках, вложених перед самим текстом і записаних розмашистим письмом кінця 18-го чи початку 19-го ст.: Codice Rutheno — Questo Codice che è mancante al principio, ed al fine, ed in vari altri luoghi rovinato, contiene varie cose sacre, come la Messa di S. Basilio, di S. Cirillo(!), di S. Gregorio etc con le loro rubriche; il rito e le ceremonie per vestire dei novizj ed ammettere nei monasterj; L'Officio della Settimana Santa; ed altre orazioni, e Rubriche riguardanti il rito dell'Ordinazione. Verso il fine vi sono le Tauole per conoscere le lettere Dom(inica)li e determinare la Pasqua; e perciò si può intitolare Collectio variarum rerum Sacrarum. La data del libro non si può sapere, perche manca; dai caratteri però si può giudicare benissimo, che non è tanto antico, ma piuttosto è recente. Так то з цією італійською запискою наш Требник нараховує 478 кк. за новою пагінацією, яка й узгляднюється в цьому описі замість первісної церковної, що лиш виїмково тут і там наводиться. Зрештою і та давня пагінація видається пізніша від самого тексту, бо вже вживає знаку «ч» (черв) замість архаїчного G (=90),¹⁴ що натомість приходить в маргінесовій нумерації требникових чинів й молитов та інших уступів (всіх §§ 196 до к. 466 об, в тому § 74 повторяється двічі). Ота церковна пагінація декуди вже зовсім затерлася а то й випала з обтріпанними краями карток, подібно як і нумерація аркушів (звичай-

¹³ На половину менший від нього — вроцлавський Требник 16-го в. (давніше Ч. 1318 міської бібліотеки, тепер в університетській б-ці) з 466 ст. був 1554 р. куплений до успенської церкви у Львові. Гл. його короткий опис пера А. Karge: *Archiv f. Slav. Philologie*, XII (1890), 132 ss., і головнo Е. Koschmieder, *Die Hs. 1318 der ehemaligen Stadtbibliothek zu Breslau*: „Jbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms Univ. zu Breslau“, II (1957), 73-92 ж: „Byz. Zs.“, 44 (1951), 334.

¹³ J'en ai rédigé, en latin, une table des matières détaillée — пише о. М. у листі до Пропаганди з 27. 8. 1888 і знову в листі 16. 9 (копії в архіві о. Каралевського).

¹⁴ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, Ленинград 1928, 215-6.

но по 8, декуди 9 кк.), що видніє чомусь тільки в другій частині рукопису (від аркуша 57-го до 66-го на кк. 395-467).

Папір нашого требника — т. зв. бумага — товстий і досить вигладжений та має спочатку здебільша водяний знак вепра, а від к. 384 — шостикінчастий («подвійний») хрест. Перший філігран, знаний вже з видань Франциска Скорини та Крехівського Апостола 1560-их рр.,¹⁵ приходить тут у різних видах: свиня з головою то вправо то вліво і навіть з піднятою задною ніжкою.¹⁶ Зате хрест тут усюди без корони і без щитового обрамлення, тобто у первісному виді гербу *Swiepczys*, що в Лихачева зазначений один-однісінький раз із листа польського короля Зигмунта I з 1519 р.,¹⁷ а Каманінові зовсім невідомий...¹⁸

Пересічно маємо на сторінці 31 рядки злитого письма (*scriptura continua*) — без відступів і кустодій, — писаного густим чорнилом й старанним півуставом бодай двома руками: 1) до к. 265 і всуміш з 2-гою до к. 352 і 2) до кінця, як видно головно з характеру деяких букв: н. пр. «з» в першій частині має хвостик до ліва, в другій — до права; в першій частині видно дуже часто е зам. є на початку слів і складів та кінцівку -і(ї) є в першій, -ї(и) є в другій частині і т. д. Сам півустав має всі ознаки т. зв. новішого півуставу 16-го ст., що на нашому терені з рукописів перейшов у друк із заблудівськими та львівськими виданнями Івана Федоровича.¹⁹ А вже лист царгородського патр. Єремії з 1591 р., вписаний на залишених вільних кк. 453 об-4 об, нагадує шрифт стрятинського служебника 1604 р. (м. і. велика буква $\Sigma = \text{С}$).²⁰ Заголовки виведені всюди киноварною вяззю з численними титлами,

¹⁵ І. Огієнко, *Укр. літературна мова XVI ст. і Український Крехівський Апостол*, І (Варшава 1930) 147-9; Карский, 101 (ч. 19).

¹⁶ Н. П. Лихачев, *Палеографическое значение бумажных водяных знаков*, Спб. 1899, I, 164, 175, II, 11-2, 346, 358-9, III, 1698-703, 1731-2, 1775, 1866-7, 2377-8, 2988-9, 3339 — всі з 16-го ст.; І. Каманін, *Водяні знаки на папері укр. документів 16 і 17 вв. (1566-1651)*, Київ 1923, 992-4.

¹⁷ Лихачев, I, 228, II, 433, III, 3710; cf. С. М. Briquet, *Filigranes — Dictionnaire hist. des marques du papier*, II (1907), N. 5755.

¹⁸ Каманін знає лише більш поширений зразок хреста на щиті з короною з 1574-9 рр. (ч. 308-9) і Титов Ф., *Очерки по истории русск. книгописания и печатания*, I (К. 1911), подає ту саму його форму (побіч свині) з Євангелія К. Д. Ак. 16. в. (рис. 31). Ширше про «подвійний хрест» гл. Лихачев, *Бумага и древнейшие бумажные мельницы в моск. государствѣ*, «Зап. Русск. Археол. О-а», нова серія, V (Спб. 1891), вып. I-2, 306 і Ч. 546-9 та 676. Гл. ще Карский 103 (ч. 23) і V. Mosin — S. M. Fraljc, *Vodeni Znakovi XIII-XIV vijeka*, Zagreb 1954, I, 114, II, 3595-3602.

¹⁹ Карский, 172-3, 448-50; І. Свенціцький, *Початки книгопечатання на землях України*, Жовква 1924, ч. 16-8 — з львівського Апостола 1574 р.

²⁰ Свенціцький, ч. 41-2 — зі стрят. Служ-ка, ч. 206 — послання митр. Рагози з 20. VI. ст.ст. 1590 (про обрядові непорядки) зі ставропігійської друкарні у Львові, 23. I. 1591.

зазначками ‘ ’, винесеними буквами та іншими орнаментальними деталями. Киноваром писані теж рубрики, ініціали а то й початкові букви важніших речень. Брак заставок надолужений різновидними ініціалами: давнішого геометричного та нововізантійського тератологічного типу,²¹ перетиканого гарними зразками рослинного й ренесансового орнаменту наших рукописів 16-го ст.²² З виїмком відомої комбінації букв емблеми М-А-Р-І-Я на к. 215, нема теж в нашому Тр-у розроблених кінцівок, які щонайбільше тут і там заступлені невибагливими колофонами.

Якже ж мова про правопис нашого пам'ятника, то коротко кажучи, він носить усі признаки його середноболгарської редакції. В першій мірі ж (часом Ѧ) міняється з у(ю): дрѣжъ другу 3, плащаницѣ-цю 319, дател Ѧ (зам. дателю!) 385, Михаилъ и Гавриилу 477. Далі — ѣ та ѥ стоять зам. повних голосівок -о -е (просвѣщѣй 438) й часто один зам. другого в приростках съ — ѣ — і в середині (слѣзъ моих 419) та головно при кінці слів (з перевагою -ѥ). Крім того Ѧ, вживане без розбору нарівні з іа (піатници, пѦ тницюу 303 об), мішається з ѣ -е (в врѣмѣ 95, свѣтительское 377, освящена, свѣщенієм 440) і з а після голосних (еа 4, бесмертіа 350 об). Здебільша панує -рѣ -лѣ між приголосними і фонема кы -гы-хы (всуміш з ки-ги-хи) та змякшення шипячих (душоу 117, богородицю 395). Вкінці частий ерик-паерик: ѣ -ѥ, головно при кінці слів та відома система гострих й похилених наголосів у функції зазначок на початку й кінці слів доповняють тут ці найбільш характеристичні правописні ціхи нашого церковного писання 16-го століття.

Спід тієї законсервованої правописної скаралуці пробиваються тут і там признаки т. зв. руської мови, що була в письмennomу вжитку того часу на українсько-білоруських землях. Найзамітніший її вплив спостерігається тут у канонічнодисциплінарних параграфах, як присяга новопоставленого архимандрита (к. 199-200) чи єпископа (к. 205 об-7), ставлені грамоти для священника (к. 211) та єпископа (к. 211 об-12), розрїшальна грамота київського митрополита (к. 471 об-73) і т. д. Але й поза такими уступами всю нашу памятку характеризує з одного боку т. зв. нове ѣ в замкнених, з другого -ѣ> є головно в ненаголошених і ще більше е> ѣ в отворених складах. Ось для прикладу один виїмок з богородична: «Прѣдстателницѣ... нѣпостыдная, не прѣзри... всѣпетая бѣѣ, оутвѣрди... емоуже повѣле црствовати»

²¹ І. Свенціцький, *Прикраси рукописів Галицької України XVI в., Ж.* 1922-3, I, ст. IV, 45; II, 77 а, 313 аб, 12805, 15132 а, 16316; Я. Запаско, *Орнаментальне оформлення укр. рукописної книги*, Київ 1960, рис. 25, 30, 35, 39, 41 й ін.

²² Свенц., *Прикраси*, I, 167 і 1549 а (два галицькі євангелія з поч. і кінця 16-го ст.); II, 20145, 12905; Запаско, 68-9.

(к. 362). Щоправда перша з цих замін то замітна признака українського походження старинних пам'яток церковного письменства до 16-го ст.,²³ та всетаки вона не рішальна для цього Требника, бо занадто часті й тамті другі заміни, що остаточно не виключають його походження з білоруського терену.²⁴ Залишаючи тому за істориками мови авторитетне слово про українську чи білоруську приналежність цієї повазиліянської пам'ятки в Ват. Б-ці, не відзначаємо аж окремо таких об'явів у її мові, як тобѣ, собѣ чи мягке ж замість церковного жд (оутверженіє 4, пороженіє 28, надѣжею 378 об), що стрічаються нарівні часто в текстах 16-го в. з обох територій. Але для повноти не можемо поминути таких чисто українських признаков, як черговання у-в перед приголосними (врядники 473 і 475), писання: бесмертном 3 і далі, оумірати 106, бес конца 402, народні слова: грецкое 177, стороною 199 об, 206, коли (зам. аще) 166, 189, 208, 212 об, 318 об, або (зам. или) 318, дрѣжаючи 208, идоучи 475, здоровѣе 476...

До того слід іще додати кілька слів про дописки, розкинуті по сторінках нашого Требника. В першій мірі під текстом 4-ої картки маємо сильно покреслений екслібрис василіянської прокуратури в Римі, бо ще з трудом можна простежити бодай слова: *Sergii et Vaschi*. Зате на початковій і кінцевій картці й тут то там у тексті видніє невеличка печатка *S. Congr. Prop. F.* з часу приналежности цього Тр-а до її бібліотеки. Із властивих дописок заслуговують насамперед на згадку латинопольські назви чернечих риз та інші завваги на полях чину малого образу монашого постригу (к. 70 і 72 й об), бо вони свідчать про вжиток цієї служби при василіянській професії. Подібно при поодиноких рукоположних чинах (к. 194 і далі) стоять теж відповідні латинські назви, пододавані правдоподібно рукою о. Зеленки, як він їх використовував у своїх меморіялах про єпископські свячення в нашій Церкві. А вже до о. Кульчинського слід віднести латинські назви побіч титулів Церковних Уставів св. Володимира та Ярослава Мудрого (к. 394 об і 397) з деякими заввагами на полях їхніх текстів, коли він

²³ А. Соболевскій, *Славянорусская палеография*, СПб 1908, 84; Свенціцький, *Нариси з історії укр. мови*, Львів 1920, 45; П. Ковалів, *Основи формування укр. мови*, НЙ 1959, 81 нн — проти Соболевського.

²⁴ І. Огієнко, *Укр. Крех. Апостол*, 238-46 і: *Розмежування пам'яток українських від білоруських* (ЗЧСВВ, VI, 261-85), приймає поплутання е з ѣ за білоруську звичку, прийняту й укр. грамотіями 16-го в. Подібно теж передача е через ѣ могла б вказувати на походження Требника Ілл. 15 з терену північноукр. говору з його характеристичною фонемою іє («е полудолгѣе» за Шахматовим, *Очерк древнѣйшаго періода русскаго языка*, СПб² 1910-11, 302-3), тимбільше що його обшир сягав давніше далеко на полудне і мав у своїй енкляві навіть Київ (К. Михальчук: «Кіевская Старина», 1893, вересень 460). Також африката ч>ц (оцѣщеніє 28, 221, оцѣсти 348, — тѣльня 21, хотяци 164) не конечно є признакою самих тільки північноруських пам'яток (Свенціцький, 80).

робив з них латинські переклади до свого Appendix ad Specimen. До нього теж хіба належать хронологічні завваги на кк. 378, 396 об і 436, в яких перечислюються дати за візантійською ерою на роки по Христі, віднімаючи від них аж 5526 літ. Бо так робить К-ий у своїм Specimen'і під впливом т. зв. Московських Святців (Ephemerides Moscoviticae), виданих на вступі до Acta SS. Maii I (1680) відомим боляндистом Д. Рареброек'ом, де Різдво Хр. поставлене саме на 5526-ий рік.²⁵ Та вже в додатку своєї праці К-ий вважає це літочислення невмісним, коли прийшлося йому говорити про рік хрещення св. Володимира. І як на те на маргінесі к. 396 об напроти того місця Церковного Уставу св. князя, де наводиться 6496-ий рік його хрещення, видно перекреслену рахубу: $6496 - 5526 = 976$. Значиться, таке числення Кульчинського вже не задовольняло, як сам він каже при кінці своїх міркувань на тему дати Володимирового хресту...²⁶

І саме в цьому додатку до свого твору він вповні використав канонічно-дисциплінарну частину нашого Требника, давши з неї латинські переклади згаданих Уставів св. Володимира та Ярослава із грамотою московського кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріяна з 1402—3 р., а відтак Правило митр. Кирила II з 1274 р. та послання новгородського собору 1415 р. з грамотою кн. Витовта в справі вибору митр. Григорія Цамвлака на київський престіл. Було то загалом перше збірне видання цих важливих пам'ятників для історії й устрою київської митрополії, що на добрих 50 літ випередило перші московські публікації з тієї серії.²⁷ З якою увагою ставився К-ий до свого

²⁵ У заввазі до свята Різдва Богородиці він висловлює сумнів, чи правильно лівівський Часослов з р. 1679 ставить ту подію на р. 5486-ий, якщо Христове Різдво випало на р. 5526, ut volunt Ephemerides figuratae apud Raribrochium (ст. 95). Цю дату К-ий узглядило вже передтим, кладучи смерть св. Антонія Печерського на р. 6581 (тобто 1055 по Хр. — ст. 28) і св. Параскевії на р. 6704 (чомуś 1175 згл. 1193 — ст. 50) і потім Хр. Різдво на 5526-ий рік (ст. 105).

²⁶ Porro quamvis communior sit scriptorum sententia Vladimirus baptisate initiatum esse a. 990, nonnulli tamen hac de re discrepant, nam alii baptismum eius referunt ad a. 985, ut Cromerus, alii ad a. 976, ut meum Rituale Ruthenicum: quam opinionum diversitatem ex variis apud Ruthenos a mundo condito anno quo Salvator natus est assignationibus oriri puto... Cum autem istae supputationes, utpote inter se adversantes, nullatenus subsistere possint, ideo easdem prorsus expuncas libenter haberem, immo expungendas oro, si cui libenter unquam recudere meum Specimen placuerit (р. 158-9). Проти ставлення Хр. Різдва на р. 5526 чи 5500 застерігається теж о. Ігнатій Стебельський, ЧСВВ, Dwa wielkie światła..., Lwów 1866², 64 п.

²⁷ Найскорше виданий Володимирів Устав 1780 р. в *Дневных записки путешествия Ивана Лепехина*, Часть 3, ст. 351-2 і Ярославів Устав — в 1781 р. в *Архангельский Лѣтописец*, ст. 4, нн. Оба уставы гл. в Карамзіна, *Исторія государства российской*, I (1816), прим. 506 і II, прим. 108, — враз з грамотою моск. кн. Василя Дмитровича 1402-3 для митр. Кипріяна в т. V, прим. 233. Тоді теж вперше появилось Правило митр. Кирила в «Русск. достопамятности», I (1815), 106-18. Найперший звернув увагу на цю перекладну працю К-го І. Григорович на засіданні Археогр. Комісії в Петербурзі. 10. 5. 1838 (гл. В. Бенешевич, Па-

«старинного кодексу», свідчить й те, що він наводить з нього теж знаки зодіяка²⁸ й не поминає такої незвичайної подробиці, що місяцеслов нашого Требника починається від січня, а не від вересня (к. 404 і об).²⁹ Та либонь уже тоді був цей рукопис здекомплетований, бо К-ий лишає без уваги завіщання митр. Фотія († 1431) хіба тому, що воно вже тоді було неповне (гл. к. 469–71), і тільки при мові про нього згадує його осудження на новгородському соборі 1415 р. in quodam vetusto libro, тобто в нашому Тр-ку.³⁰

В таким розбитім стані дістався наш Требник І. Мартинову в 1888 р. для конзультації над запроєктованим Пропагандою виданням требника для галицької митрополії. Відсилаючи свій елаборат, відіслав він до Риму і наш Требник *restauré et mis en ordre, car certains feuillets en étaient, à l'arrivée, en état des lambeaux et déplacés* (лист 27. 8. 1888). При оправі М-ов вложив до нього на вступі вищезгаданий латинський покажчик змісту з такою підстрічною заввагою: *Est Codex hic dictum Euchologium, saeculo XVI—XVII in Russia meridionali in quodam monasterio Kioviensis metropolis scriptus, initio et fine mutilus*.³¹ В ньому можна дарувати такі недоліки, як в § 74: *Ordo recipiendi quemvis ingredientem* (ще треба: *in monasterium*), або те, що він начисляє в прориві між давню к. 412 і 440 (тепер: 393–4) брак аж 28 карток (зам. 27) і тільки 22 §§ між § 146–78 (треба: 31), чи нарешті, як після § 196 (Канон за добродіїв — давня к. 513 об) він каже, що *sequentia folia usque ad 522 desunt, praeter 520*, а тимчасом згаданий канон ще займає дві давні кк. 514–5 (тепер: 467–8). Але для наукової стислості слід таки виправити його окреслення деяких важних чинів, що не віддає оригіналу. І так М-ов зве митрополиччу грамоту для нововисвяченого єпископа (§ 73) *Litterae ordinationis episcopi*, хоч на маргінесі біля її титулу є латинська дописка (о. Зеленки?): *Litterae installationis eppi* (к. 211 об). Він теж титулує § 77-ий: *Horae dicendae diebus festis Dni, B. Mariae et Praecursoris*, а треба б: *in vigilia Nativitatis Domini*, так як написав зараз в наступному § 78: *in vigilia Epiphaniae*. Також § 83-ий в нього звучить: *Feria V maj (oris) hebdomadis vespere* замість *Feria VI ... in matutino*. Опісля § 86:

матрики древне-русс. канон. права, «Русская Ист. Б-ка», XXXVI, Ч. II, вып. I, П-град 1920, 9). Згори однак слід сказати, що переклади Кульчинського залишають не одне до побажання і в дечому були вже виправлені в перевиданні Мартинова, як Бенешевич завважує про переклад Володимирового Уставу (тут же, ст. 26). Зрештою сам К-й зве свої переклади Уставів фрагментарними (гл. вступ, ст. XXX).

²⁸ Ст. 155.

²⁹ Ст. 154/5.

³⁰ Ст. 121. Зате смерть Фотія пересуває К-й після 1439 р., на підставі львівського Часослова 1679 р. (ст. 152). Гл. ще ст. 122.

³¹ Копія цього покажчика змісту Ілл. 15 знаходиться в архіві пок. о. К. Каралевського.

Officium F-ae VI hebdom. maj. то властиво старинна передхрещальна катехиза для оглашених: *Cathechismus prout antiquo more ad baptizandos F. VI in Parasceve habebatur* (J. Goar, *Euchologion*, Ven. 1730,² 279). І вслід за тим § 88: *Preces S. Benedictionis aquae* то знову чин колишнього хрещення в передпасхальну ніч (гл. далі). А вже годі звати т. зв. ерусалимську утрень В. Суботи (§ 90) *Officium defunctorum*, тому що вона в нашому Требнику має титул: «Надгробное въ цариградской соборной церкви» (к. 317 об). Ці помилки походять з того, що М-ов не визнавався у старинних чинах т. зв. патріяршої богослужби, яку щойно розяснили наступні досліді А. Дмитрієвського, А. Бавмштарка й ін., і лиш загально окреслив наш Требник *comme appartenant à l'ancien régime, et contenant plusieurs offices aujourd'hui abandonnés... sans grand ordre ou méthode* (лист з 16. IX. 1888).

А втім, можна згори сказати, що в ньому маємо чи не найповніший корпус літургійної евхології нашої Церкви загалом до появи Могиланського Требника 1646 р. і зокрема найцінніший пам'ятник дуже рідкого на нашому терені т. зв. патріяршого (катедрального) евхологіона. Притому подібно як інші великі требники,³² теж Ілл. 15 має після тієї першої основної частини ще й багату другу партію канонічно-дисциплінарного характеру, де крім згаданих великокняжих Церковних Уставів та інших цінних пам'яток нашого церковного права міститься цікава редакція «Заповідей Св. Отців», митрополичої та єпископської духовниці тощо. Ось чому після цих сумаричних вступних даних приступаємо до подрібного перегляду поодиноких відправ і молитов та інших уступів нашого Требника, а вслід за тим постараємося заторкнути саму kwestію його генези й питомої вартости. Завважимо ще тільки, що в наведених цитатах з Ілл. 15 його оригінальні букви ж—а заступаємо звичайними у—я й пропускаємо надстрічні знаки (придиhi, наголосо, паерики тощо) — з виїмком «й» навіть там, де в тексті стоїть «и», — за прикладом видань РИБ-ки та інших академічних публікацій. Також — для порівняння при поодиноких текстах молитов й чинів вказуємо тільки найбільш підхожі друковані джерела, звичайно кириличні і лише виїмково грецькі, щоб не обтяжувати надто залученого при деяких уступах наукового апарату.

³² Гл. Мансветов. *Митр. Кипріян в его литургической дѣятельности*, М. 1882, 10-11; С. Смирнов, *Древнерусский духовник*, II, «Матеріаль», ЧОМІДР 1912, кн. 3, 253-4; R. Nahtigal, *Starocerkenoslovanski Euhologij*, „Razprave Znanstv. društva v Ljubljani za Humanist. vede“, II (1925), 221 ss.

II. Опис рукопису

(Бракує 1-а картка з § 1-им і початком § 2-го)

2) ... «сатаниноу остави. яко сѣмя тля в нем ес(ть)» ... — к. 3 (колись — 2).

То продовження молитви «дитя в колибель класти»: Вседержителю Слово Отчеє сам совершенъ сый І. Христе (Требник, Москва 1651 к. 91 і об., гл. Тр. Моск. 1625, 1636, 1639, Служ. Моск. 1625, 1635 і ін.). На підставі соловецьких рукописних требників 16-го ст. її згадує А. Дмитрієвскій, Богослуженіє в русской Церкви в XVI в., Ч. I (Казань 1884) 250 і А. Алмазов, Історія чинопослѣдованія крещенія и миропомазанія, Казань 1885 дод. 31. Гл. ще І. Каратыгин, Обзор нѣкоторых чинопослѣдованій в рукописных требниках, принадлежащих Спб. Дух. Академіи: Христ. Чт. 1877, I, 447 та К. Никольскій, О службах русской Церкви, бывших в употребленіи в прежних печатных богослуж. книгах, Спб 1885, 341.

3. Молитва «знаменати отроча» з найменуванням в 8-ий день по народженні: «Ги Бже нашъ тобѣ молимся и тобѣ ся мили дѣем» (к. 3).

Гл. Стрятинскій Требник 1606 к. 1, Требник П. Могили 1646 (=ТМ) I, 24-5, Дмитр., дод. 6—9, Алм. 125-35, дод. 58-9, Ник. 329-30.

4. Чин оглашення й хрещення та миропомазання (к. 3 об — 11).

Гл. ТМ I, 37-69, Дмитр., дод. 9 нн і Алм. 36 нн. Всі три чини йдуть тут безпосередньо один за одним. Після вступної рубрики, що приписує священикові тричі подути на дитину й перехрестити чоло, уста й груди, йде м-ва: «О имени твоєм» ... до слів: «тебѣ бо поють» ..., бо решта її та 1-ий екзорцизм і більша частина 2-го видерті з первісною 3-ою карткою. Після м-тви «Сый Владико» (к. 4 і об) йдуть численні відречення-приречення, які за священиком проказує «баба» і то аж 15 разів (теж Вірую — тричі) з пропуском теперішнього загальникового визнання: Вірую в него як Царя і Бога ... та: Поклоняюся Отцу ... Гл. Дмитр. 279 нн і Алм. 205 нн. Пропущений теж священичий заклик: Благословен Бог хотяй ... і сктенія перед водосвяттям в кориті (не більше 5 відер!) обмежена лише до 4-ох окремих прохань. Її голосить священик, як нема діакона (к. 5 об), і вкладає в воду «спичку» з елеєм (к. 8). Ним помазує священик або диакон чоло, груди й плечі з одною лише формулою: «Помазуется онсичъ елеом възрадованія» і тд., а решту тіла діакона чи інший прислужник (гл. Дмитр. 287 і Алм. 276-80). Формулка хрещення — поширена вставкою «Аминь» по іменах Отця й Сина за звичаєм 15—16 ст. (це згодом вимазано) і з додатком: і нині і присно і во віки віков, аминь. Гл.

Дмитр. 291, Алм. 343 і ТМ I, 59 та Номоканон или Законоправильникъ, Київ 1629 к. 89 і об. Дитина занурюється по шию та поливається над головою теплою водою (гл. Служ. Моск. Син. Б-ки 358/615 XVI в. к. 179 об. і Требн. 377/310 з кінця XV і поч. XVI в. к. 50 та 378/898 XVI к. 478: Невоструев-Горскій, Опис. рукоп. МСБ-ки III Ч. 1, М. 1869, 73, 209, 233). І безпосередно по хрещенні йде миропомазанія (к. 9 об), а щойно потім — облечини в сорочинку зі словами: «Одѣвается рабъ Хсв імрк. одѣніе веселія» і в верхню одіж з формулкою: Да възрадується (к. 10). Гл. Алм., дод. 45-9. Нема ще Апостола-Євангелія, що починається вже приписувати в 15. ст., хоч тут уже допускається хрещення й поза літургією. Дмитр. 299 вказує ці читання лиш у 3-ій групі своїх рукописів, а Алм. аж в Тр. Солов. 737/1098 XVII ст. Гл. ще Pl. De Meester, Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino, R. 1947, 36. Натомість долучується відразу обряд постриження за звичаєм 14—15 вв.: По м-тві «Влдко Ги. Бе нашъ иже образомъ» (з теперішнього чина обмиття в 8-ий день по хресті) священник постригає новохрещеного і клопотъ волосся мішає з теплим воском та вкладає в церковну стіну, як вона кам'яна, або закопує в землю, як дерев'яна (к. 10 — гл. Служ. МСБ 358/615 к. 184; Нев-Горскій III/1,84) і по Мир всім та Глави ваша (діякона) проказує другу м-тву з того самого чина: «Ги Бе нашъ иж(е) от испльненія... з наложенням кукола при словах: «Одѣвается... въ куколь незлобіа» (к. 10 об). Гл. Н. Одинцов, Порядок общ. и частного богослужения в древней России до XVI в., Спб. 1881, 151, ч. 64-5; Дмитр. 298-302, дод. 16, 24-5; Алм. 460-1. Кінчиться весь чин хресту обходом священника, за яким йде кум з дитиною, довкруги хресної купелі (чи перед престолом чи посеред церкви) із співом «Єлици» та ектенією з поминанням князів, єпископа, хресного батька і новохрещеного і з отпustom. Додана заввага (к. 10 об-11): Якщо хрещення злучене з літургією, дитину обносять перед переносом на великому вході, а старший сам іде зі свічками в обох руках та причащається. Він теж опісля щодня приходить до церкви на утреню, літургію та вечірню й тримає свічку на відправах аж до 8-го дня по хрещенні. Гл. Служ. МСБ 347/952 XIV в. (Нев-Горскій 33) і ін.

5. Чин хресту в наглій потребі (к. 11). Гл. Алм. 57 з Тр. Солов. 737/1098 XVII в.

6. Заповідь св. Івана Золотоустого про хрещення дітей (к. 11).

Видав її Н. Суворов, Слѣды западно-кат. церк. права в памятниках древняго русск. права, Ярославль 1888, дод. 4-ий, ст. XLVI: О крщении же дѣтии.

7. Чин обмиття новохрещеного в 8-ий день (к. 11 об-12).

Начало обичне і тропар дня та лише три молитви, що в ТМ I, 70-2, бо постриг уже відбувся при хрещенні. Гл. Алм. 45, 62-7.

8. Чин уцерковлення — виводу (без заголовку) — к. 12 об-13 об.

Гл. ТМ I, 26-31. По двох теперішних м-твах, з яких 1-а трохи змінена на початку (Ги Бже нашъ, тобѣ млимся и тебе просим и милися дѣем, ты оубо сый Оцъ Га нашего...), священник обносить хлопця довкруги престола, а з дівчатком кланяється на обі сторони до св. дверей, проказуючи Нині отпушаєши, і відмовляє сьогоднішну 3-ю м-тву та по 40 поклонах перед богородичною іконою відпускає зібраних. Гл. Дмитр. 311.

9. М-ва над оглашеним поганином (к. 13 об.). Гл. Дмитр. 318-9.

10. Чин над наверненим еретиком (к. 14). Гл. Дмитр. 319-20.

11. Проклинання маніхейської єресі (к. 15-9). Гл. Дмитр., дод. 26-45.

12. «Устав како достоит творити оглашенника и въ кое время» (к. 19-20 об).

«Бывшу убо въходу. и глемоу слава въ вышних бгу. тристому и прокименуу и посем литію творящоу діаконоу» — так починається рубрика до трьох окремих молитов, що вставлялися на т. зв. піснений утрени по сугубій ектенії, у вівтірки й четверги передпостного часу (Дмитр. 317-8 наводить Тр. Солов. 725/1085 з 1505 р. кк. 118-9 і 732/1090 з 1566 р. кк. 290-1). Цей устав з малими відмінами від нашого видав Нев-Горскій 141-2 з Тр. МСБ 371/675 з кінця 14-го і поч. 15 ст. к. 95 об, але не дав тексту молитов. Видав їх Н. Красносельцев, Молитвы об оглашенных за утреней и вечерней и обряд оглашения в В. Пятницу: Правосл. Соб. 1889, 1, 95-110. Гл. ще Скабалланович, Толковый Типикон I (Київ 1910) 386. Перша м-ва — за оглашених: «Блсви ннѣ Ги рабы своя оглашенныя» (Goar, Euch. 45) та дві м-ві вірних: 1) «Ги, Ги, твой ес(ть) день»... і 2) «Оуоставленієм твоим, Ги»... й дві отпустні: «Хвалим и поем»... і — «Ги стый иже во вышних живый» (G. 45).

13. Устав, як приймається маніхеець «приходяй правой вѣре» (к. 20 об). Гл. Дмитр. 321.

14. Св. Мефодія, патр. кпол., устав, як приймати відступників (к. 21 об-24 об).

Гл. Дмитр. 320. Наш текст належить до найповнішого споміж проаналізованих в А. Алмазова, Тайная исповѣдь II (Одеса 1894) 13 нн, де він позначений буквою В.

15. Виречення жидовина (к. 25-28 об). Гл. Дмитр., дод. 68-88.

16. Виклад про феодотіянів, афінганів. й ін. еретиків (к. 28 об).
Гл. К. Biris, *Les Tsiganes sont-ils les Affirganoi byzantines?* (Єстія 1954, 634-5).
17. Відречення єреси феодотіянської й ін. (к. 29 об). Гл. Дмитр., дод. 46-60.
18. Відречення сарацина (к. 30 об).
Гл. А. Яблоков, *О происхождении чина присоединения мухамедан: Прав. Соб. 1881, 1, 230-83.*
19. М-ва над дитиною, що йде на науку «грамот» (к. 33 об).
«Ги Бже нашъ всея твари съдѣтелю, иже своему рабоу двдви» ...
Гл. Стр. Тр. 617-20 і ТМ I, 256-60 (довший чин). Гл. теж В. Ильмин-скій, *Исторія молебнаго гѣнія при начатіи ученія отроков: Прав. Соб. 1884, III, 64-6 і В. Прилуцкій, Частное богослужение русской Церкви в XVI и первой пол. XVII в., Київ 1912, 344.*
20. «Оустав и чин обрученію и венчанію црем и князем и всѣм хрстіаном» (к. 34-7 об).
Так звучить цей титул від найстарших чинів подружжя (Служ. Кипріяна МСВ 344/601 XIV ст. к. 124 об і Тр. МСВ 375/326 з 1481 р. к. 232 об: Нев-Горскій 19, 202) до новіших Требників Вил. Публ. Б-ки 206/231 XVI в. к. 26 і 207/40 XVI-XVII к. 213 (Ф. Добрянскій, *Опис. рукоп. ВПБ, В. 1882, 313, 327*) й ін. Гл. ТМ I, 393 нн. Обручини відбуваються по літургії й складаються з ектенії та двох традиційних молитов: «Бе вѣчный иж(е) растоящаася събираа» ... і «Ги Бже нашъ иже от языкъ» (Go 311) з отпустом, якщо нема безпосередно вінчання. Воно зачинається пс. 127 (без Слава тобі Боже наш, слава тобі) та возгласом, ектенією і двома старинними молитвами, що окрилюють саме вінчання вже в Барберинськiм Євхологiоні та займають сьогодні 3-4-те місце (Go 315-7): «Бже стый създавый члка» ... і «Ги Бже нашъ иж(е) въ спсительнем ти смотреніи» (Go 321). І після прокимена (Славою і честію), нинішнього апостола-євангелія і сугубої ектенії йде голосна м-ва над чашею (подані тут лиш перші слова: «Бже иже вся сътворивый» — к. 36 об), хоч зараз потім дається ектенія Ісполнім, Заступи з проханнями й Отченашом і знову та сама м-ва (з повним текстом!), але потихо (к. 37). Після «общої чаші» є обхід зі співом «Святії мученици (3) і «Слава тобі Христе Боже» (раз), ектенія за царя, святителя, кума й молодят та привітальне слово: «Братіе радуйтеся всегда о ги» (гл. Фил. 4, 4-7) й отпуст зі згадкою Константина та Єлени й м-ва на зняття вінків: «Бже Бе нашъ пришедый въ кана» (Go 320).
21. Чин шлюбу «двоеженського» (к. 37 об).
Гл. ТМ I, 432-3 і Дмитр. 402 нн.

22. Чин «в братотвореніє» (к. 38-40 об).

Не прийнятий до Требника П. Могили він є в Тр-у Й. Тризни, Київ 1653, 211-7. В нашому тексті він навіть ширший ніж в Синайському Требнику 10—11 в. к. 9-11 об (гл. *Euchologium Sin.*, ed. R. Nahtigall II, Ljubiana 1942, 20-6; *Euch. Sin.*, ed. J. Frček: *Patrol. Or. Graffin*, XXIV fasc. 5, Paris 1933, 660-8) і в Тр. МСБ 377/310 поч. XVI в. к. 61 нн (НГ 211). Тут відправа відбувається при аналою із св. євангелієм, мирна ектенія не має 9-го прохання Син. Тр-а, зате по двох м-вах, що є в Син. Тр-у, йде ще третя: «Влдо Бже нашъ иже ликъ стых своих апль избра» (Дмитрієвскій, *Євхологія*, Київ 1901, 190, 744, 998) і щойно потім прокімен: Буди Господи, ст. Радуйтеся, Римл. 8, 28-39, алилуя, ст. Се что добро, Яко ту заповідя, Єв. Йо 17, 1-13 та сугуба ектенія. Після Мир всім і Глави ваша йде кінцева м-ва: «Ги Бе нашъ любы съвршителью» та братне цілювання зі співом: Господи, Господи, призри (зі стихами). Замітний тут пропуск передосвяченого причастя, що його ще подає Чин побратимства, хоч і коротший від нашого, вроцлавського Т-ра, описаного Е. Кошмідером в *H. der Schles. Fr. Wilhelms-Un. zu Breslau II* (1957) 84 нн. Подібний до нашого чин побратимства видав Никольскій 377-8 з т. зв. мирського Тр-ка моск. патр. Йоасафа 1639 р. Багату літературу крім Кошмідера дає про побратимство А. И. Яцимирскій, *Мелкіє тексти и замѣтки по старинной слав. и р. литературам (ИОРЯС XVI, 1911, 2, 242 нн — гл. ЗНТШ 111, 200)* і О. Гайманівський, *До студій побратимства як народнього звичаю та чину церковного: Науковий Зб. УВУ III, Прага 1942, 114-37.*

23. «Чин в чадотвореніє» к. 40 об-41). Гл. ТМ I, 393.

24. «Чин исповеданію» (к. 41 об-48 об).

Почавши від наголовка, весь чин майже дослівно знаходиться в Тр-у Моск. Дух. Академії 184 кінця 14 й поч. 15 в. к. 51 об-81 об., виданім в Алм., Т. исп. III/1, 106-8, з потрійним «поновленієм», що в Алмазова 187-8, 191-2, 188-9. Звичайно читання нашого Т-ка ліпші, н. пр. желѣа по оумерших (к. 43 об), замість: жалѣа оумерших в Алмазова 188 (1-ий рядок згори). Але стрічаються теж невмісні, н. пр. на к. 47: «Млтва юзе глетъ архиерей... пращаа, ...всякоу клятву и заколеніє» (!), замість: заклинаніє (Алм. 108). В 1-ій розрیشальній молитві: «Бе, простивий Наааном Двда» (к. 45) і відтак на к. 46 об. при словах: «Чадо прощасть тя Хс»... видніють сліди пізнішої руки, хіба з часу, коли формулка прямого розршення ще не завживалася в нашій Церкві...

25. Чин причастя (к. 48 об-62).

Гл. ТМ I, 273-323. В порівнанні з друкованим чином м. і. в Єрейському Молитвослові (Рим 1950, 1153 нн) тут — 1) по началі обичнім тропарі: Беззаконія моя ітд., 2) пропущені всі псалми, 3) по каноні

тропар: Єгда славнії ученици, 4) пропущена м-ва: Нескверная (нема теж в ТМ), 5) 24 м-ви перед і по причасті та тропар Вечери твоєя... при кінці.

26. Чин скорого причастя (для хворих) — к. 62.

Почавши від наголовку, весь цей чин майже дослівно знаходиться в згаданому вище Тр-у МДА 184 к. 71 об-73 (Алм., Т. исп. III) 2. ст. 13. Його начало обичне відоме вже з «Вопрошаній Кирика» XII ст. прав. 56 (гл. Русск. Ист. Б-ка VI Ч. I, 37), а його дальший склад проаналізований в Алм., Т. исп. II, 30 нн на підставі укр. Требників: Стратинського (к. 207-12 об), Острожського 1606 р. (к. 50-1) і Могилянського (I, 328-37).

27. Чин над христолюбцем, що хоче бути дух. братом в м-рі (к. 63).

Цей чин, відомий щойно з 14-ого ст. в Тр-у МСБ 371/675 к. 141 (НГ 145-6), проаналізував В. Прилуцкій 179-81. Никольскій 389-92 наводить його з московського Тр-а 1625 р. Він іще раз приходить в нашому Тр-у на к. 213 об (гл. § 74).

28. Чин над затворником (к. 64-6).

Гл. ТМ I, 977-94. В порівнанні з Тр-ом МСБ 371/675 к. 134 об (НГ 145) наш чин виглядає повніший, лиш у титулі дефектний: Чин бываемый о хотящем затворитис(я) по оуставом якоже (пропущено: в правїлѣхъ — гл МСБ 371/675 і Никольскій 400 з моск. Тр-а 1639 р.) пишеться. Гл. Прилуцкій 218-22.

29. Чин омивання св. мощів і як пити воду з хреста (к. 66-8).

Цей чин, близький до причастя богоявленської води (§ 30), спершу був між відправами В. Пятниці (гл. А. Лисицын, Первоначальный славянорусскій Типикон, Спб 1910, 100-2, Никольскій 257-86, 395-411, Прилуцкій 93-100, 172-5). Стрічається — проти твердження Прилуцького — теж в укр. службениках і требниках, як Служ. Б-ки м-ря ЧСВВ у Львові 18 XVI к. 116-8 (ЗЧСВВ I, 417) і Тр. тієїж Б-ки 47 XVI к. 79-83 (ЗЧСВВ III, 58) і Вроцлавський Тр-к ст. 346-9, описаний Кошмідером (ст. 76).

30. Чин причастя богоявленської води (к. 68-9).

Гл. Страт. Тр. к. 620-3. Почавши від наголовка, він майже дослівно приходить у Псалтирі Б-ки Кирило-Білозерського м-ря 43/300 кін. 15. і поч. 16-го ст. к. 449-50 об (Алм., Т. исп. III/2, 30-1). Гл. Ник. 287-96; Прилуцкій 151-8.

31. Чин «на одеяніє расы» (к. 69).

Гл. Страт. Тр. к. 288-92 і ТМ I, 891-7. З таким наголовком (без згадки камилавки) приходить цей чин в требниках 15—16 ст. (МСБ 373/324, 374/307, 377/310: Нев-Горскій 161, 164, 219). Гл. Архієп. Инно-

кентій, Постриженіє в монашество, Вильно 1899, 193-5 і Прилуцькій 181-4. Камилавка дається аж по всій відправі (гл. Тр. МСВ 373/324 к. 110: Нев-Горскій 161).

32. Чин малого образа або мантиї (к. 69 об-72 об).

Гл. Стр. Тр. к. 292-306 об і ТМ I, 898-920 та Прилуцькій 184-93. Напроти вступних запитів, що тут попідкреслювані (к. 70), на маргінесі скорописсю дописані слова: чистота, послушенство, убозство, а знову на к. 72 і об при поновному запиті перед самим постригом дописано: *iuramentum* і далі *forfices* (1) та при облечинах (риза [параманд], мантия, пояс, сандали — гл. Прилуцькій 191) зазначені збоку по польськи: *Sutanna* (2), *mantia* (4), *pas* (3), *trzewiki* (5). Замітним слідом старини є «діаконовства тристому», слід давньої ектенії, що тут була в давніх грецьких і славянських текстах (в часі братнього постригу) перед Трисвятим на літургії — хіба з чину вел. схими, де вона подається повнотою на кк. 80 об-81. Гл. Иннокентій 213 і головню A. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapses II: Traditio XI* (New York 1954) 98-9. Отже Прилуцькій 186 (завв.) неправильно каже, що то мова про малу ектенію.

33. Чин великого ангельського образа (к. 72 об-84 об).

Гл. Стр. Тр. к. 307-36, ТМ I, 921-55, Прилуцькій 193-207. Тут іще є другі антифони перед облечинами. Нема однак жадних слідів вживання тієї служби, які бачимо в чині малої схими з її маргінесовими заввагами (гл. § 32).

34. Чин слеопомазання (к. 84 об-101).

Гл. ТМ I, 449-508 і Дмитр., Богосл. 406 нн і дод. ст. 119-35. Помазання робиться «по обычаю» вчасі м-ви «Отче стый... исцѣли раба своего» (без: помазанієм сим), де згадуються св. Козма й Дам'ян, Кир та Іван, Пантелеймон, Єрмолай, Самсон і Діомид (к. 92 об-93). Гл. Go 338, П. Тремпелас, М. Евхологiон I, Ат. 1950, 140-1 (ще Мокий і ін.), А. Петровскій, К історії послѣдованія таинства елеосвященія: Христ. Чт. 1903, II, 44 нн.

35. Чин на розлуку чернечої душі від тіла (к. 101 об-106).

Гл. Прилуцькій 223-30. Цей чин, тепер і для мірян, містить канон св. Андрія Критського до І. Христа і другий до Матері Б., що садинок сьогодні вживається, зі спільним ірмосом: Яко по суху... По (теперішній) розривальній м-ві «Вдко Ги Бе Вседръжителю» (Алм., Т. исп. III/2, 66-7 з Тр-а М. Погодина 310 к. 15 і поч. 16 в. к. 108-9) йде ще «М-ва на сповѣданіє брату... хотящу оумірати: Бгъ насъ ради въчлчивыйс(я)»... видана з тотожним титулом в Алм., Т. исп. III/2, 67 з Б-ки Кир-Білоз. м-ря 317/774 к. 218 (тільки Алм. по словах: да простит [Ілл. 15: приймет] елика нынѣ, опуствив: изрече).

36. Чин чернечого погребу (к. 106-21).

Гл. ТМ I, 956, Прилуцкій 263-71.

37. Чин над коливом в память покійного ченця (к. 121-4).

Гл. Стрят. Тр. 277; ТМ I, 835-42. В тексті він зветься «понафида», а властиво це теперішній парастас з деякими відмінами: 1) ектенія велика замітно коротша, 2) катизма 17-а довільна (к. 121 об) і 3) канон: Воду прошед без Достойно есть при кінці.

38. Чин мирського погребу (к. 124-32).

Гл. ТМ I, 585-626, Прилуцкій 231-63.

39. Чин над коливом за покійника (к. 137).

В тексті часті відсилки до § 37, але канон і решта є з теперішнього парастасу, так що в Стрят. Тр-у він носить цю назву (к. 277 нн). Однак кінцеві розрішальні молитви є відмінні (гл. ТМ I, 828-34). Гл. Прилуцкій 299-304.

40. Чин «по столѣ за оупокой» (к. 134 об-5 об).

То наша панахида, тільки (без начала обичного) зачинається тропарями: Съдѣтелю и творче, Глубиною мудрости ітд.

(41. Літургія св. І. Золотоустого — бракує 19 кк.)

Свого часу пок. о. Юрій Гофман, професор Папського Орієнтального Інституту в Римі та дослідник римських збірок для історії східної Церкви, висловив припущення, що стрічав цей уривок нашого Требника з літургією св. І. Золотоустого десь у колекціях архіву Пропаганди. Її могли виняти з кодексу самі римські Василіяни для церковного вжитку, тимбільше, що перше повне видання Літургікона з'єдиненої Церкви появилось у Вильні аж 1692 р. Або могла вона випасти й пізніше, бо о. Мартинов стверджує в листі з 27. 8. 1888 жалюгідний стан нашого Требника *en état des lambeaux*.

42. Божественна Служба св. Василія В. (к. 136-45).

В епиклезі (к. 141 об) ще нема слів з Літургії Золотоустого: Преложив Духом Твоїм Святим (гл. Стрят. Служебник 1604 р. к. 350), хоч вони вже тут стрічаються в 14-ім і ще частіше в 15-ім ст. (М. Орлов, Літургія св. Вас. Вел., Спб 1909, 208). К. 145 об незаписана.

43. Божеств. Служба Преждеосвящена св. Великого Василія (к. 146-52).

З ім'ям св. Василія стрічається вона в Служебнику тирновського патр. Євтимія з 1370-их рр. (П. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. II: Литург. труды патр. Евтимия Терновского, Спб 1890 ст. XV, XXVI, 56), Служ. Сергія Радонежського МСБ 347/962 XIV к. 73 об, 350/606 XV к. 252, 356/612 XVI к. 158 об, 357/267 XVI

к. 146, 358/615 XVI (Нев-Горскій 31, 48, 64, 68, 71), Солов. 703/1018 XV к. 44, 710/1021 XVI к. 80, 714/1025 кін. XVI в. к. 165 (гл. Прав. Соб. 1886, II, дод. 10, 45 і 1887, I, дод. 64) і в гр. Діаконіконі Преждеосв. Літургії Син. Б-ки 1040 XII к. 52 (Дмитр., Евх. 134). Гл. теж. Дмитр., Богосл. 427. Слід іще зазначити, що подібно як в Євтимієвім Служ-у (Сърку 60) і МСБ 358/615 та Солов. 709/1015, 705/1019, 720/1021, 714/1025, 707/1026 (Дмитр. 140), береться в нашім Требнику (к. 148 об) після Да ісправится мала ектенія і Трисвяте перед Апостолом-Євангелієм на Знайдення Голови св. І. Хрестителя і 40 Мучеників (24. II і 9. III).

44. Молитва над вином (богослужбовим) — к. 152 об.

«Ги Бе нашъ, блгый члколюбче, призри на вино сїе» ...

Гл. ТМ II, 208, Молитовник-Служебник XIV ст., вид. П. Ковалева, НЙ 1960, к. 51, МСБ 344/601 к. 123 (Нев-Горскій 19) і Орлов 21.

45. М-ва над кутею «по вся дни стым» (тутже).

«Ги Бе всedrъжителю, сътворивый нбо и землю, море и вся яж(е) соуть в них» ...

Гл. Стр. Тр. 513 і Служ. МСБ 346/892 XIV (Нев-Горскій 30).

46. М-ва над коливом у празники святих (тутже).

«Иже вся съвръшааи словом своим» ... Гл. Стр. Тр. 510-3, ТМ II, 224.

47. М-ва над коливом у Господські празники (тутже).

«Вся съвръшивый словом своим» — зі згадкою свята.

Гл. Син. Тр. 10—11 в. к. 13 і об. вид. Nahtigall'a 28-29 і Стр. Тр. 511.

48. Молитви на вечірні (к. 153 об-57 об).

Вони тут іще подані під первісною назвою: М-ва антифона 1-8, хоч уже того немає Служ. Кипріяновий МСБ 344/601 XIV к. 112 об (гл. И. Мансветов, Митр. Кипріян в его литург. дѣятельности, Москва 1882, дод. 4-ий, ст. X—XII). М-ва «Вечрь и заутра и полудне» зветься молитвою входу. Малі ектенії по катізмових статтях кінчаються за уставом Вел. Церкви священичим Мир всім (гл. Служ. МСБ 349/269 XV, 350/606 XV, 358/615 XVI: Нев-Горскій 38, 44, 69, Одинцов 192, Дмитр. 16, Скабалланович I, 418). Однак решта — м-ва приліжна, головопоклінна, литійна — супроводиться вже рубриками ерусалимського уставу.

49. Молитви на утрени (к. 157 об-62).

Перші 1-10 молитви — сьогоднішні, 11-а: «Възсїай въ срдцихъ наших». Гл. Мансветов, дод. 4-ий, ст. XII—XIII. Відтак йде короткий виклад утрени від 50 пс. всуміш з м. ектеніями, що кінчаються теж свя-

щеничим Мир всім (гл. Тр. МСБ 372/900 XIV—XV: Нев-Горскій 157). М-ва Хвалим, поем, . . не подається відай тому, що вже була в § 12.

50. Отпусти на дні тижня й у свята (к. 162-4).

51. «Чин бываемый въ литію хотяци из великіа цркви исходити» (к. 164-5).

Гл. Лисицын 102-4 і Прилуцкій 307-12. Нев-Горскій 129-30 згадує тільки 4 молитви цього чина за Тр-ом МСБ 371/675 кін. 14 і поч. 15 в. к. 21-4 об і за ним Скабалланович I, 392. Однак у нього нема згадки, що на закінчення литії по повороті до храму в тому самому Тр-у є ще під тим самим наголовком, що ось стоїть в нашім: «Чинъ бываемый тажде въ литію по еже възвратитися стлю» (к. 165 і об). Гл. Лисицын 105-6 і Прилуцкій 310-2.

52. Єктенія велика «въ литію и в молебень» (к. 165 об).

Вона подана тут в первісній формі, що відповідає теперішнім литійним проханням після Спаси Боже люди твоя до: Услиши ни Боже Спасителю наш. Гл. Сырку 132-3.

53. «Коли служитъ митрополить. опослѣ достойна протодіаконъ речеть» (к. 166-7).

Повний текст цього літургійного поминання в київській митрополії 1450-их рр. з іменами 4-ох східних патріархів Григорія Мамми царгородського, Філотея (в тексті: Доротей!) олександрійського, Михайла антиохійського та Якима ерусалимського поданий в цих ЗЧСВВ (ст. 333).

54. Чин основання церкви та вкопання хреста (к. 167-8).

Гл. ТМ II, 52-69 і 73-82, Сырку 133-5 і Прилуцкій 1-13.

55. Чин посвячення храму й престола «по обычаю цриградской цркви» (к. 168-82 об).

Гл. Лисицын 106-10, Прилуцкій 19-31, 45-58, 93-100 і головно в додатку I-ім виданий текст освячення церкви з двох Архиер. Чиновників 1. пол. 17. ст. Київ-Соф. Собора 68/648 і 60/647 (П. Могили) та Сырку, ст. XXVI і 135-46 зі Службника Солов. м-ря 709/1015 з 1532 р.

56. Нарис хреста на антимінсі з записом освячення церкви (к. 182).

57. Чин освячення антимінса (к. 183-88 об).

Гл. Прилуцкій 31-45, 68-72.

58. Нарис антимінса на звичайному престолі з написом (к. 188 об).

59. Чин освячення зрушеного престола (к. 189-90 об).

60. Другий чин освячення зрушеного престоло (к. 190 об-191 об). Оба ці чини вказує в Тр-у МСБ 375/325 з 1481 р. Мансветов, Митр. Кипріян 65. Гл. теж Сырку 147-8, Прилуцькій 73-80 і De Meester, *Rituale* — *Benedizionale Bizantino*, R. 1930, 224-7.

61. Чин на отворення оскверненої церкви (к. 191 об-4).

Гл. ТМ II, 143-57. Наш чин дає насамперед молитву св. патр. Никифора: «Бе силъ иже прстлъ имѣя небо», що її нема в Гоара 494 і в Стр. Тр. к. 514 (гл. Прилуцькій 80-93 і Никольскій 297-8). Дальші дві м-ви: св. патр. Тарасія і благословення церкви, оскверненої поганцями, мають вставки й зміни, що їх бачимо в гр. Євхологоні, Рим 1873, 320-1.

62. Устав поставлення свічконосця (к. 194).

М-ва: «Иже всю тварь свѣтом просвѣтивъ»... Гл. Дмитрієвскій, Ставленник, Київ 1904, 19-23, Сырку 110, і головню А. Неселовскій, Чини хиротесій и хиротоній, Камінець Подільський 1906, 30-7, і дод. 7-ий, ст. IV. Збоку біля титулу дописка: *Acolytus*. При кінці м-ви: «И одѣвасть его оуставленным одѣваніемъ». Гл. Тремпелас I, 241-2 з гр. Тр-ка Нац. Б-ки в Афинах 662 XII—XIV вв., Го 198, Дмитр., Евх. 434, 642, 692 і його: Богосл. 568, Ставленник, 30 нн.

63. Молитва над екклізіархом (к. 194 і об).

«Ги Бе нашъ иже всякоу даеши на потребу»... Гл. грецький текст у Дмитрієвського, Евх. 1053 з Тр-а олександрійської патр. б-ки 144/104 XIV в. к. 115 і в Тремпели I, 256 з Т-ка Нац. Б-ки в Афинах 661 XV ст. Та сама м-а під тим самим наголовком є ще в Тр-ах МСБ 377/310 к. 241 (Нев-Горскій 226), частинно наведена в Дмитр., Богосл. 367-8, та Вил. ПБ-ки 206/231 к. 158 об (Добр. 314). Збоку дописка: *Ostiarius*.

64. Чин поставлення «четца и пѣвца» (к. 194 об).

Збоку: *Lector*. Після святительського постригу один з клириків постригає «плѣшь» ставленика, що зряду дістає з єпископських рук «фелонь» (гл. Дмитр., Ставленник 27-8, 303-15, Богосл. 355-6; Несел. 37-64). А після припису читати апостола йде ще другий про спів із псалтирі, що вже виступає в текстах 15-го ст. (Несел. 55 і 62, гл. теж Тремп. I, 218).

65. Чин поставлення піддіякона (к. 196).

Збоку: *Subdiaconus*. Гл. Дмитр., Богосл. 356-8, Ставленник 53 нн, Несел. 73-102. Після переодягнення з малого фелона в стихар з поясом йде заввага, що піддіякон має кликати «Єлико вірній» теж по Благодать Господа нашего і після Побідную (гл. Архиратикон МСБ 366/680 XVI в. к. 105 об: Нев-Горскій 103; Дмитр., Ставленник 55-6; Несел. 85-6).

66. Чин діяконського посвячення (к. 196-7 об).

Збоку: *Diaconus*. Гл. Дмитр., Богосл. 359, Ставленник 57 нн і Несел. 105-68. При кінці є заввага, що на Преждеосв. Літургії діякон святиться перед ектенією Ісполнім (к. 197 і об).

67. Чин священничого рукоположення (к. 197 об-8 об).

Збоку: *Presbyter*. Гл. Дмитр., Богосл. 359-64, Ставленник 86 нн і Несел. 168-212. При кінці є ще первісний припис, щоб єпископ давав т. зв. «залог» новосереві по Достойно і праведно есть (к. 198 об), а не аж по епиклезі за новішим уставом. Вслід за тим йде безпосередно: — «Листъ архимандритскаго рукописаніа кир митрополитоу. обѣтъ и послушаніе» (к. 199-200). Його текст — нестрічний в інших требниках київської митрополії — гл. вище ст. 381-2.

68. Чин поставлення архимандрита (к. 200-1 об).

Збоку: *Benedictio Abbatis*. «Стлю стоящоу преже стыя трапезы еже на дѣаконствѣ. или оу дверей великих црських. одѣаноу в стльскоую одеждо. прж(е) початіа бжственныя слоужбы. приводим бываетъ къ стлю таковой. ставитися хотя на архимандритю. из боудоущими братіями»... Начало обичне, Отче наш, Яко твое, пс. 142, вел. ектенія, Бог Господь 8 гл., тропар Благословен еси Христе Боже наш, пс. 50, канон 50-ці: Божественный — самі ірмоси, кондак по 6. пісні і світилен по 9-ій; дві молитви, що в чині ігуменського благословення (Go 394) та вручення «полиці». Новопоставлений архимандрит цілує руку архиерея і цілується з братією при співі ірмосів та стихири: Днесь благодать Духа... Після отпущу (Иже въ видѣннй огненных языкъ) йде Служба Б. і трапеза. Здебільша цей чин переповів на основі житомирського «Освященника» 16-го в. зі збірки Волинської Дух. Семінарії Ч. 62 к. 61-3 об А. Хойнацкій, Западно-русская церк. унія в ея богослуженіи и обрядах, К. 1871, 154-5 і опісля Дмитр., Богосл. 366-7 за Тр-ом МСБ 377/310 к. 170 (Н.-Г. 221). Гл. ще Одинцев Н., Уніатское богослуженіе в XVII и XVIII вв. по рукописях Вил. П. Б-ки: Литов. Еп. Вѣд. 1886 ч. 30-1, 286-7 — на підставі Тр-а ВПБ 206/231 к. 156 об-8.

69. Устав Єпископського вибору (к. 201 об-3).

Збоку: *Electio Epri*. Подібно як житомирський Освященник (к. 72 об — Несел. 271) і Архиратикон луцького єп. Кирила Терлецького (гл. А. Петрушевич, Арх-н кievской митрополії с половины XIV ст. по списку с конца XVI ст., Львів 1901 — відбитка з Богосл. Вістника I-II, 1900 — 1, ст. 13) та Тр-к ВПБ 206/231 (к. 145 — Н. Одинцев: Лит. Еп. Вѣд. 1886, 287-8), наш Тр-к ще приписує вибирати трьох кандидатів на нараді єпископів, з якого митрополит вильсовує номіната. Гл. Дмитр., Богосл. 368 нн, Ставл. 169-70 і Несел. 221-77, 351 нн. Повний його текст на підставі московських пам'ятників XV—XVI вв. дає А.

Павлов, Пам. др. русск. канон права I (Русск. Ист. Б. VI, Спб 1908) 437 нн і В. Бенешевич, Сборник памятников по истории церк. права II (Спб 1914) 26-41.

70. «Оустав блговѣстію» (к. 203 об-4 об).

Збоку: Praeconizatio seu promulgatio electionis Epri. Гл. Дмитр., Богосл. 369-71 і Несел. 277-9.

71. «О малем знаменїи» (к. 204 об-8).

Збоку: Professio fidei electi Epri. Гл. Дмитр., Богосл. 371-2 і Несел. 279-81 і 351-2. Зокрема єпископській присязі (к. 205 об-207 об) присвячена стаття підписаного в ЗЧСВВ, т. X.

— Устав єпископського посвячення (к. 208-11) — без титулу. Ширше про нього Дмитр., Богосл. 373-5 і Неселовскій 281-4, що теж подрібно викладає його відміни в київській митрополії на ст. 284, 298, 352 нн. На к. 208 об напроти титулу: «Суд искую бголюбивых епспъ и прпдбних пресвитерь — Бжствена бгдтъ» (гл. Несел. 352) стоїть на маргінесі дописка: Consecratio epri. Настоловання відбувається тут безпосередно по відправі (гл. Никольскій, О службах 4), при чому новопосвячений єпископ вдягає «переманатку» тобто аналав (параман) зі шнурочками (гл. И. Срезневскій, Мат. до словаря древнерусск. языка II, 910 і Голубинскій, Исторія русской церкви II/1, М. 1900, 236, завв. 2) і відбуває засідання з митрополитом та іншими владиками.

72. Два взірці грамоти для новопоставленого душпастиря (к. 211).

Текст їх майже тотожний: «Мы імрк. мстію бжією. митрополить кїевскій и всея руси. поставили есмо діака. імрк. въ четци. и въ поддіаконы и діаконы. и сѣвръшили есмо въ попы»... Неселовскій (дод. ч. 26 Д ст. XLIV) дає їх з житомирського Освященника к. 82 об — 83 об, що теж затитуловані від митрополита, а РИБ VI 915-6 наводить цю грамоту, виставлену від єпископа, з Тр-а МСБ 377/310 к. 241 об.

73. Митрополича грамота для новопосвяченого єпископа (к. 211 об-2).

З боку: Litterae Installationis Epri. Початок: «По блгдти даннїи ми от престаго и живоначална(о) дха»... Гл. такий сам текст у Несел., дод. ч. 21 ст. XLVI—VII з Освященника к. 86 об — 8 об. Ширше про цю грамоту, що в нашому Требнику є виставлена від імені митр. Григорія Болгарина (1458—72), в цих ЗЧСВВ (ст. 345).

Безпосередно по цім йде:

— «Повченїе от архимандрїта или от протопопы. повеленїем стльским. коли попоу новопоставляемому. црковь дають и ключ црковный» (к. 212 об).

Початкові слова: — Єваггльское слово и блгдтъ стго дха»... є в подібному поученні для протопопа від імені турівського єпископа в

Тр-у МСБ 377/310 к. 238 об (Нев-Горскій 225; гл. ще РИБ VI 914 завв.). Подібне поучення з Освященника п. т. «Херотонія поповская» (к. 83 об — 6 об) видав Неселовскій, дод. 25-ий ст. XXXIII—V.

74. Чин над христолюбцем — духовним братом у м-рі (к. 213 об — 15).

До попереднього чина (§ 27) тут додана ектенія з окремими проханнями в випадку, як то буде чернець. При рубриці про пиття вина з чаші на маргінесі зроблена дописка: Здравъ буд отче чернче — Figulus Figulum odit, o tempora! o mores! (к. 215).

74 (bis). Чин індикта (к. 215 об — 23 об).

Видали його старинні тексти Н. Красносельцев, Чин новолѣтія: Прав. Соб. 1887, I, 52—80, Никольскій 98—158 і Лисицын 110—4 (гл. ще ТМ III, 62—92). В порівнанні з викладом М. Скабаллановича I, 392—3 на підставі гр. рукописів XI ст. наш текст подає ще, як правити цей чин самим священикам без архиерея (к. 220 об). До нього долучена святительська м-ва: «Влдко Ги Ии Хе страшный црю силам. творче нбси и земли» — з імям «великаго Василіа» вчасі сльоти, посухи чи зарази (к. 211—3 об), що деінде приписується київському митр. Іларіонові. Гл. Тр. МСБ 378/898 XVI (НГ 229), Стр. Тр. к. 446 (без титулу) і Тр. А. Скільського, Львів 1645, 197—200; Макарій, Ист. р. Церкви I (1889) 271—3, Н. Никольскій, Матеріялы для повременнаго списка русских писателей и их сочиненій X—XI в., Спб. 1906, 86—7 й ін.

75. Чин поклону Ч. Хрестові (14. IX — к. 224 і об).

Гл. Стр. Тр. к. 492—4 об, Лисицын 89 нн і 120 нн.

76. Празничні знаки та виказ постів і поклонів у році (к. 224 об — 5).

Тут іще слідна практика, що не узнавала посту в великі свята в середу та п'ятниці (Мансветов, Митр. Кипріян 165 нн, Голуб. II/2, 467—70).

77. Великі Часи в навечеря Різдва Хр. (к. 225 об — 40).

На I. Часі по Что тя наречем є заввага: «Аще настоятель позволит», то діякон голосить мирну ектенію (к. 227). Та вже при малій ектенії перед прокименом і читаннями (к. 227 об) й просительний по євангелії (к. 228 об) і загалом в інших часах цього дня і в навечеря Йордану (гл. далі) того нема зазначено. На 9 Часі по стихирах є многоліття з точним указом, як його співати царям і патріярхові (к. 237), та з заввагою: «В нашей же руси. под(о)баєт инако пременяти глы. занеж(е) нѣс(ть) црства. глаголати же под(о)баєть. многа лѣта сътвори бгъ великаго князя нашего» ... Потім йде многоліття для митрополита. Гл. Дмитр., Богосл. 158 з Типика МСБ 387/331 з 1438 р. к. 131 об (Нев-

Горській 309) та груднева Минея МСБ 452/502 XVI к. 229 (Н. Попов, Опис. рукоп. МСБ III/2 в Чтеніях МОИДР 1917, кн. 4, 102—3).

78. Великі часи в навечеря Йордану (к. 240 — 53 об).

Теж і тут приходить вищенаведена заввага про многоліття на 9-му часі (к. 251 об). Гл. січнева Минея МСБ 454/506 XV к. 83 об (Попов 105).

79. Йорданське водосвяття (к. 254 — 9 об).

Гл. Стр. Тр. к. 380—97 об і ТМ II, 33—50. Голосна м-ва водосвяття починається від слів: «Славим тя Влдко Вседрґжителю» (к. 257), подібно як у Служ. МСБ 345/598 XIV к. 67 об (Нев-Горській 24). Гл. Лисицын 251 нн. Всюди тут видні сліди частого вжитку тієї служби і пороблені завваги на маргінесах. М. і. при словах: Сам и ннѣ Влдко ости воду сію дхом твоим стѣм» (к. 258 об) збоку дописано: и огнем. Гл. Служ. МСБ 354/618 і 359/1002 к. 209 — оба з 16. ст. (НГ 55, 78), Збірник МСБ 273/822 к. 1 (Нев-Горській, Опис. рукоп. МСБ II/3, М. 1862, 348), Тр. Київ-Михайлівського м-ря 67 XVI (Е. Крижановскій, Недостатки обрядности в южнорусской митрополии — Сочиненія I, 1900, 45). Гл. теж П. Казанскій, Исправленіе богосл. книг при патр. Филаретѣ: Чт. МОИДР VIII (1848) отд. 2, 14—18, Одинцов, Порядок 292, Прилуцкій 141—2.

80. Чин омивання св. трапези в Вел. Четвер (к. 259 об — 60 об).

Ця служба, що є вже в Служ. Варлаама Хутинського МСБ 343/604 XII в. к. 27 об (Нев-Горській, Опис. III/1, 10), тут приходить в коротшій рецензії в порівнанні з текстами 12—16 вв., виданими в Н. Красносельцева, Омовеніе св. трапезы в В. Четверток: Прав. Соб. 1887, I, 419—33 і в Лисицына 96—9. Гл. ще Прилуцкій 101—6.

81. Чин омиття ніг (к. 261—5 об).

Цей чин, такий характеристичний для історії первісного уставу київської митрополії (Лисицын 139—45, 158 завв. 3, 221—6), зберігає тут іще формуляр, уживаний в патріяршій Богослужбі та близький до тексту, виданого в Лисицына 139—41 з Погодинського Уставу Спб. Публ. Б-ки 48 XIII в. Він правився (по омитті престола) вчасі вечірні (з окремими стихирами) по прокимені. Притому його молитви (дві теперішні) приписуються брати тільки в монастирях, а в Вел. Церкві вони опускаються і в катедральних храмах — довірльні (к. 262 об). Гл. ще Дмитріевскій, Богосл. 217 і головно його, Древнѣйшіе патріаршіе типиконы, Київ 1907, 127—31, 310 та Мансветов, Церковный устав, М. 1885, 146—7, 214, 383—4.

82. Апостол-Євангеліє на Літ. св. Василія в В. Четв. (к. 265 об — 9).

Безпосередно по омитті ніг «починається веч(е)рня... и по ряду бжственнаа служба стго Василіа» (к. 265 об — гл. Устав Погод. 48 XIII

в. в Лисицына 141). В письмі вже видно тут всуміш два відмінні почерки.

83. Страсна Утреня з 12 Євангеліями (к. 269—80).

84. Великі часи В. Пятниці (к. 280—99 об).

Вони теж поширені ектеніями як в навечеря Хр. Різдва й Бого-явлення (гл. вище), однак без завваги: аще настоятель зволит... Таксамо на 9. часі є наведена вище заввага про багаторіччя (к. 295 об). Гл. Лисицын 148.

85. Вечірня в В. Пятницю (к. 299 об — 303 об).

По 2-ій паремії з Кн. Йова є прокимен: Положиша мя, що тепер береться аж по 3-ій з Кн. Ісаї (гл. Дмитр., Богосл. 212).

86. «Оглашеніє великыя пятници пасхи отр(е)ченіє и сложеніє» (к. 303 об — 306).

Його видав Красносельцев, Молитви об оглашенных за утреней и вечерней и обряд оглашенія в В. Пятницу: Прав. Соб. 1889, I, 112—6 і Лисицын 65—6 з Тр-а МСБ 371/675 к. 101 об нн (Нев-Горскій 143), де пропущені слова: се отречестся діавола и съчтается Хсви, що є в нашому Тр-у (к. 304 об). Потім правиться іще літургія.

87. Вечірня з Літургією В. Суботи (к. 306—7 об).

Гл. Дмитр. 223, Мансветов, Церк. устав 149 і Лисицын 150. При кінці поданий устав сьогоднішнього «надгробного», що правиться перед пасхальною утренею.

88. «Млтвы стаго крщенія ихже глет патріархъ или митрополить» (к. 307 об — 8).

Текст нашого Требника є тотожний з Тр-ом МСБ 371/675 к. 99 (Нев-Горскій 142), виданим в Лисицына 153—4 (гл. ще ст. 43 і Дмитр., Богосл. 247—8).

89. «Надгробное» В. Суботи «по обыч(а)ю манастирьскому» (к. 308 об — 317 об).

«Многомилостивое» правиться, як тепер, зараз по тропарях на Бог Господь, «поставленъ бывши иконъ на наложи срѣд цркви. Сънятіє съ крста гня телѣсѣ. и положеніє въ гробѣ». Ту саму рубрику дає Тр. МСБ 377/ 310 к. 84 (Нев-Горскій 215). Гл. теж Мансветов, Церк. устав 148, Дмитр. 214—9, Лисицын 151—2, 268—9 і G. Millet, L'Épigraphes: image — Acad. des Inscri., Compt. rend 1942, 402—35. Тут і там склад статей доволі відмінний від теперішньої нашої Тріоди. Гл. А. Карабинов, Постная Тріодь, Спб 1910, 199—200; В. Барвинок, Время происхожденія праздничн. величаній и псалмов: ТДА 1910, III, 602—4.

90—1. «Нагробное въ цриградской соборной цркви и по всѣм митрополіамъ» (к. 317 об — 20).

У відміну від монастирського «надгробного» величання тут виспівуються по каноні згл. світилні «народа ради», так що хвалитні псалми зі стихирами йдуть аж по статтях та Ангельській собор. Цікаво, що тут згадується «стоую иконоу поставленоу на налои срѣди цркви. Оуниніе га нашего іи ха або плащаницоу» (к. 318), якою після входу на Славословіє покривають євангеліє на престоли. Ця частина утрени (під окремим § 91) виглядає як сьогодні тільки з пропуском стихир: Прийдіте ублажим. Видав весь цей чин з Тр-а МСБ 377/310 к. 92 об — 94 об (Нев-Горскій 215—6) Лисицын 148—51 з даними Погоринського Устава Спб. Публ. Б-ки 48. Гл. ще Дмитр. 219—22 і В. Троицкій, Історія плащаниці: Богосл. Вѣстник ХХІ (1912) март 505—12.

92. Пасхальна утренья (к. 320 об — 3 об).

Гл. Дмитр. 224 нн, Лисицын 81, 288—9. По всіх піснях канона діякон з амвона кличе тричі: Христос Воскрес! Після Плотию воскрес е литія довкруги церкви зі співом «Христос Воскрес» — з заввагою: «Подобает вѣд(а)ти яко поется сіа литіа. Въ цриградской събрьной цркви и по всѣм митрополіам. а въ монастырех же не бывает литіа» (к. 322).

93. Пасхальні часи (к. 322—3 об).

94. Антифони і Апостол-Євангеліє на пасхальній літургії (к. 323 об — 5).

Святитель читає євангеліє з запрестольного трону, а діякон повторяє за ним кожний стих з амвона. Гл. Лис. 45 нн.

95. Пасхальна вечірня (к. 325—6).

Зачинається від Благословенно царство. Єв. читається як на літургії. Гл. Лис. 47 нн, 238.

96. Літургійні антифони і читання на Зел. Свята (к. 326—7 об).

97. Вечірня на Зел. Свята (к. 327 об — 34).

Гл. Стр. Тр. 452—77 об, ТМ ІІІ, 5—31. Коліноприклонні молитви святитель проказує лицем до сходу (к. 328), так як у нас й старообрядовців. Про спір в тій квестії гл. К. Никольскій, Пособіє к изученію устава богослуженія, Спб 1907, 52—3 завв. 2. Перших 5 молитов і 6-а (скорочена до слів: єдинаго, істиннаго і чоловіколюбца Бога) — теперішні, а 7-а патр. Філотей: Царю небесний, Утішителю. Гл. т. зв. Кипріяновий Служ. МСБ 344/601 к. 73 і Архир. Л. Барановича МСБ 370/271 к. 112 (Нев-Горскій 17, 120). Отпуст подвійний: теперішний

довгий і другий короткий (гл. Служ. Кипр. к. 78: Нев-Горскій 17; Дмитр. 239—40).

98. Водосвяття на 1-го серпня (к. 334—7).

Стр. Тр. 362—79 об, ТМ II, 3-24, Служ. МСБ 360/616 кін. 16 ст. к. 104 (Нев-Горскій 83).

99. «Припѣлы» на празники і поліелеї (к. 337—8 об).

Крім величаній празничних і общих є ще «припѣлы» на 9. пісні канонів Введення, Різдва Хр., Йордану, Стрітєння (Богородице Діво...), Успення та Всяческая по 50 пс. на утрєні Різдва Хр. і Спаса. Гл. В. Барвинок: ТДА 1910, III, 589—611.

100. Антифони Ч. Хреста, Різдва Хр. і Йордану (к. 339—40).

101. Молебєнь до І. Христа за хворих (к. 340 об — 45).

Гл. ТМ I, 513—39, Н. Красносельцев, «Чинъ како подобаетъ молебєнь пѣти за болящаго»: Прав. Соб. 1889, II, 404—27; Хр. Чт. 1856 сент. 206 (з Новгород. Соф. Обиходу XIII в.).

102. Мол. до І. Христа «во смертоносную язву» (к. 345-52 об).

Гл. Стр. Тр. к. 398-422, Прилуцкій 313 нн. По каноні (Помощник і покровитель) йдуть м-тви патр. Філотєя: 1) «Согрѣшихом и безаконновахом», 2) «Влдко Ги Бе нашъ источниче живота иже щедрот неисчерпаемый источник», 3) «Влдко Ги Бе нашъ источниче живота бесмертия»; гл. Архієп. Филарет Гумилевскій, Ист. обзор пѣснопѣвцев, Спб 1902,³ 371-2, Сырку 78-81, Е. Kalužniacki, Werke des Patr. von Bulgarien Euthymius, Wien 1901, 335-40) та 4) «Дво Влдчѣ Бже яж(е) единогоднаго бжїя Слова» — зі згадкою князя й княгині. Гл. Служ. МСБ 354/618 XVI к. 270 і Тр. МСБ/ 377/310 к. 74 (Нев-Горскій 56, 214). Цей Тр-к має теж дальші молебні §§ 103-5 (к. 74-84 — НГ 214-5).

103. Мол. до І. Христа і Богоматері вчасі посухи (к. 352 об-57 об).

Гл. Стр. Тр. к. 422-51, Прилуцкій 325-8. Канон гл. 8: Істрясаго море — патр. Філотєя (гл. Филарет 372) і при кінці м-ви: 1) «Ги Бже всѣдрѣжителю възводя», 2) «Влдко Ги Бже послушавый Илїи пророка» (гл. Дмитр., Евх. 33, 613-4) та 3) «Влдко Ги Црю Бже нашъ високий и славный члколюбчѣ» — з відсилкою до Чину індикта (гл. § 74 к. 221).

104. Мол. до І. Христа підчас сльоти (к. 357 об-61 об).

Гл. Прилуцкій 328-31. Кінцеві м-ви: («Ги Бе Всѣдрѣжителю възводяй облакы» (гл. Сырку 87-8) і 2) «Влдко Ги Бже нашъ иж(е) дрѣвлѣ рѣвноующа послоушавъ пророка твоего Илїи».

105. Канон і мол. за князя і нарід «брани ради» (к. 361 об-6).

Гл. Прилуцкій 318-9. Канон гл. 8: «Въроуже на фара(она)» зветься теж «на поганья» з імям патр. Філотей (гл. Филарет 373) та м-ви: 1) «Ги Бже нашъ црь црствоующихъ», 2) «Тобѣ единому и члколюбиво-моу», 3) «Влдко Ги всѣдръжителю», 4) «Бже сил црю вѣкомъ» і 5) «Ги Бе нашъ црь црствоующим . . . иже самоиломъ пророкомъ».

106. Мол. до Богоматері за всяке прошення (к. 366-73).

То канон М. Б. Одігітрії в церковних книгах з ім'ям митр. Ігнатія (8-9 в.) гл. 4: Отверзу уста моя (гл. Филарет 279).

107. Другий Мол. до Богоматері на всяку потребу (к. 373 об-76).

То наш параклис. К. 376 з кінцем служби вложена пізніше на місце видертої — з почерком новішим. К. 376 об незаписана.

108 «Послѣдованіє млтвам на всякыя многоразличныя потрѣбы».

М-ва при вступі архиерея в город (к. 377-8).

«Влдко Ги Исоус(е) Хе Бже нашъ иже всѣя видимыя и нѣвидимыя и мислѣныя твари содѣтелю» . . . Найстаршу версію цієї м-ви — кращу від нашої — зі спадщини патр. Євтимія Терновського видав Сырку 81-2 (гл. теж ст. LI-I. і гр. текст на ст. LXXXIII-IV) та Калужняцький 341-3. Никольскій, О службах 42-4 дає її текст дещо поширений згадкою Новгорода і Пскова (гл. ст. 38-9) з Новгород-Софійського Синодика Спб. Дух. Ак. 1058 XVI в. Кінець нашого тексту видав Неселовскій, дод. ч. 26, ст. LIII з житомирського Освященника к. 166-8. При кінці нашого тексту є дуже інтерна дописка: «Списанъ же быс(ть) сій списокъ. із вѣликаго и старого манаканона. на москвѣ. В лѣт(о) с. ц. аі. индик(та) м. мсца феврал(а) еі днь' (к. 378). Збоку новіша дописка: 6911-5526=1385. Вдруге дається ця м-ва в розширеній редакції при кінці Требника (к. 475-6 об).

109. М-ва розрішальна для князів (к. 378).

«Понѣиже иж(е) о стемъ дсѣ синь нашего смѣренія блговѣрный кнзъ. їмрк. молился» . . . Гл. подібна «грамота» київського митр. Йосифа в Алм. III/2, 77-8.

110. Така сама м-ва для княгині (к. 378 об).

111. М-ва 1) над йдучими на війну і 2) над князем (к. 379).

1) «Ги нашъ послоушавый Мойсѣя», 2) Пс. 143 і м-ва: «Влдко Ги Бе оцъ наших тя просим и тобѣ ся мили дѣемъ» (гл. Син. Тр. 10-11 в. к. 19: Naht. II, 42-3).

112. М-ва «внѣгда отпушати к плаванію» (к. 380).

Пс. 120 і м-ва: «Влдко Ги сподобивый сплавати» (гл. ТМ II, 236-7).

113. М-ва «судномъ ратнымъ» (к. 380 об).

«Бе Бже нашъ иже на мори ходивый» (гл. ТМ II, 241-2).

114. М-ва «о отшедших на страну дѣломъ какимъ» (к. 380 об).

«Ги Бже нашъ споутешествовавый оугодникоу своемуу Іакову (гл. Син. Тр. к. 18: Naht. II, 41).

115. М-ва «в постѣ їдоущимъ» (к. 380 об-82).

1) «Бже оцъ нашихъ» (гл. Алм. III/2, 65 з Тр. Соф. Б-ки 526 поч. 14 ст. к. 110-3); 2) «Надѣянїе мируу и всѣмъ концемъ землѣ» (гл. Стр. Тр. к. 520, Алм. II, 238-9).

116. М-ва на Рїздво Хр. «дѣтемъ дховнымъ» (к. 382).

«Влдко Ги Бе всѣдръжителю рождїйся от двица Мрїа» (гл. Стр. Тр. к. 520, Алм. II, 240).

117. М-ва «в недѣлю врѣбноую над вѣрбою» (к. 382 об).

«Ги всѣдръжителю» — теперїшна до: пакры грядый суд(и)ти правдоу со отцѣмъ и съ стымъ дхомъ» ... Гл. Син. Тр. к. 16, Naht. II, 35).

118. М-ва на Воскресення Хр. «дѣтемъ» (к. 382 об).

«Влдко Ги Бе нашъ сподобивый ны прѣйти врѣмя чстнаго и бжствѣнаго поста» ... Гл. Алм. II, 240.

119. М-ва над мясом і сиром на Пасху (к. 383 об).

«Влдко Ги Бже нашъ сподобивый нас прїйти въ врѣмя чстнаго и бжствѣнаго поста» ... Гл. Стр. Тр. к. 527 і ТМ II, 220-1.

120. М-ва на благословення «артусу» (к. 383 об).

«Радостїю і вѣселїемъ прославимъ въскрсшаго Ба нашего» ... Гл. Стр. Тр. к. 626-7, Алмазов, К исторїи молитв на разные случаи: Лѣтопись Ист.-Филол. О-а при Имп. Новорос. Ун-тѣ VI (Визант. Отдѣленіе III), Одеса 1896, 413.

121. М-ва на «прѣломлѣнїе артоса» (к. 384).

«Ги Бе нашъ, їже по плотському смотрѣнїю твоему» ... Гл. Стр. Тр. к. 627 і ТМ II, 219-20.

122. М-ва «на пѣтровъ днь детемъ дхвнымъ» (к. 384).

«Ги Їсѣ Хѣ Бе нашъ всѣдръжителю. сотворивый члвка от нѣбытїа» ... Гл. Алм., Тайн. Исп. II, 240-1.

123-4-5. М-ва при 1) ораннї, 2) сїйбі та 3) жнивї (к. 384 об).

1) «Влдко члколюбчѣ Ги, повѣлевый плоды земли» (гл. ТМ II, 111); 2) «Ги Бе всѣдръжителю всѣмъ сотворивый нбо и зѣмлю» (гл. Син. Тр. к. 12 об: Naht. II., 27-8); 3) Ги Бе члколюбче плоды сїа» (гл. Син. Тр. к. 12 об: Naht. II, 28). Алм., К ист. 417-21 дає всі три м-ви (третю без кінця!).

126. М-ва над приносячими «начаткы всяког(о) снѣдиа (к. 384 об).

«Влдко Ги Бе нашъ иж(е) твоя от твоих приносити тобѣ» ... Гл. ТМ II, 22, Син. Тр. к. 13 об (Naht. II, 29-30) і Алм. 415.

127. М-ва «в любовъ сже мир» (к. 385).

«Ги Бе нашъ иже любви садитель і миру подател(ь)» ... Гл. Тр. Вил. 206/231 к. 201 (Добр. 316 і Алм. 426) і МСБ 377/310 § 78 (НГ 214).

128. М-ва над поеднаними (к. 385).

«Блгодарим тя Влдко члколкобче црю вѣком дателю блгых» ... Гл. Т. Вил. 206/231 к. 316 (Добр. 317); МСБ 377/310 § 79 (НГ 214).

129. М-ва розрішальна «от запрѣщеніа» (к. 385 об).

«Блгоутробиѣ блгый члвколкобчѣ Ги иже ради своих щедротъ» ... Гл. Алм., Т. исп. II, 201 (з різними титулами, що їх вона мала в 13-14 вв.).

130. М-ва на постриження (к. 385 об).

«Ги Бе нашъ иж(е) от нѣбытіа въ бытіе привѣд твоимъ вѣличествомъ» ... Гл. Син. Тр. к. 8 об (Naht. II, 18), Алм., К ист. 419 і Никольскій 342 нн.

131. М-ва на покриття жіночої голови (к. 386).

«Бже Бе нашъ иже въ пророцѣх главый» ... Гл. ТМ I, 429-30, Дмитр., Богосл. 343-6, Ник. 369 і Прилуцкій 344.

132. М-ва над стадниною (к. 386).

«Влдко Бе нашъ всѣдръжителю истинный. агньчѣ взѣмляй грѣхы всѣмо мира» ... Гл. Син. Тр. к. 15 об (Naht. I, 33).

133. М-ва на заріз вола чи барана (к. 386 об).

«Блсвнѣ еси Ги Бе оцѣ наших блсвенно имя славы твоея» ... Гл. Син. Тр. к. 15 і об (Naht. II, 33-4) і Алм. 417.

134. М-ва при будові дому (к. 386 об).

«Бже всѣдръжителю сотворивый нбо разоумомъ» ... Гл. Стр. Тр. к. 529 і ТМ II, 192.

135. М-ва на благословення нового дому (к. 387).

«Бже Спсителю нашъ сподобивый под сѣнію захѣвеоу внити» ... Гл. Син. Тр. к. 14 об (Naht. II, 32-3), Стр. Тр. к. 530 і ТМ II, 194.

136. М-ва на «капаніє» колодязя (к. 387).

«Ги Бе нашъ всѣдръжителю и всѣсилный творяй вся и прѣтворая» (гл. ТМ II, 199).

137. М-ва над новим колодязем (к. 387).

«Зиждителю водам и содѣтелю всѣм Ги Бе всѣдръжителю» (гл. ТМ II, 200-1).

138. М-ва над занечищенням колодязем (к. 387 об).

«Бже великий і страшный. иж(е) нѣисказанноу блгостынѣю» ... Гл. Син. Тр. к. 20 об-І (Naht. II, 47-8); ТМ II, 202. Після молитви священник вливає до колодязя йорданську воду та пе сам і люди. Якже ж упаде щось нечисте в посудину з водою, свящ. мовить молитву: «Ги Бе нашъ единъ стый ости сосоуд сій» ... Гл. Прилуцкій 347 (про всі три молитви §§ 136-8).

139. Чин над занечищенням вином, олією, медом (к. 388).

«Стый Ги Бе нашъ иж(е) твоимъ блгооутробным на землю пришествіємъ» ... Гл. ТМ II, 203-4.

140. М-ва над занечищеною посудиною (к. 388 об).

«Влдко срдцевидчѣ Ги свѣдый нѣизрѣченная и вѣдый вся прѣже бытіа» Гл. Алм. 415-6 і Прилуцкій 348.

141. М-ва як вино чи мід робиться кислий (к. 389).

«Ги Бе нашъ преложивый водоу въ вино въ кана галилѣстемъ брацѣ» Гл. ТМ II, 208-9, Син. Тр. к. 14 (Naht. II, 31-2) і Алм. 414.

142. М-ва над освободженням рабом (к. 389).

«Онѣсица прощасть своею волѣю коупленого своего раба, емоуже и правѣдное прощеніє дарова» ... Гл. Алм. 418 з Тр-а Вил. ПБ-ки 206/231 к. 227 (Добр. 315).

143. Св. Анастасія питання і відповіді про обіти (к. 389 і об).

Гл. грецький текст в MPG 86, 11-74. Неповне видання церковно-слав. тексту гл. Алм., Т. исп. II, 211-2. По ньому йдуть м-ви, розрішальні від обітів (к. 389 об-91): 1) «Бе страшный и члвколюбивый (гл. Стр. Тр. к. 554 об-9, Алм. II, 210-3 — дещо відмінна при кінці — і III/1, 135); 2) «Влдко Ги Бе всѣдръжителю иже спсеніа ради» (гл. Стр. Тр. як вище, Алм. II, 213-4); 3) «Влдко Ги Ии Хе едиnorodный Слово Отчее» (гл. Алм. II, 208-10 з Архиер. МСБ 370/271 з 1665 к. 197 об-8 і Алм. III/1 93: ... доуновыи на ца(!) — треба: лица, як в Ілл. 15,390 об); 4) «Бе вѣликий Ии Хе свѣдый немощь (гл. Син. Тр. к. 24 вид. Naht. II, 55, Стр. Тр. к. 519 об-20, Алм. II, 214-5); 5) «Влдко Ги всѣдръжителю пославый едиnorodного твоего сна» (гл. Стр. Тр. к. 518-9 об, Алм. II, 218 і III/2, 56).

144. М-ва «хотящим комкати исповѣдником по вся посты» (к. 391).

«Ги Бже всѣдръжителю сотворивый всячѣская видимая же и нѣ-видимая» ... Гл. Алм. II, 205—7 і III/2, 52 з Тр. МСБ 374/307 XV в. к. 199—200.

145. «Млтвы оцѣщенію, примирѣнію кающихся» (к. 391 об — 93).

Як у рязанській Кормчій 1284 р. к. 273 об — 4 (гл. Суворов, Слѣды западнокат. церк. права в памятниках др. русск. права, Ярославль

1888, 168—9, 173, А. Павлов, Мнимые слѣды кат. вліянія в древнѣйших пам. югослав. и русск. церк. права, М. 1892, 116—9), по пс. 50, 37, 102 йдуть м-ви: 1) «Влдко Ги Бе нашъ иже ключа црствїа твоего» (гл. Алм. III/2, 6 з Тр-а МСБ 371/675 XIV в. к. 182 об); 2) «Бе прости-вый Наваомъ пророка Дда (гл. вище § 24) і дві м-ви розрішальні: 3) «Бже страшный» (гл. § 143) і 4) «Бже стый и млсти источник і блгсти поучина» — тут у ширшій версії як в Алм. III/1, 112—3, 119 і головню III/2, 67—8.

146. М-ви розрішальні для померлих (к. 393 і об).

1) «Влдко Ги Ии Хе Бже нашъ Отчѣ щедротамъ и млстивый Бе иже всячьская вѣсый; 2) Влдко Ги Бе всѣдръжителю приклони оухо твое ... — без кінця. Випало тут 27 кк. з §§ 147—178 ...

(178) ... мнѣ что да работаю» (к. 394) ... То кінець слова Анастасія Антиохійського про св. Григорія Вел. («Повѣда намъ» ...), виданого з Єфремівської Кормчої МСБ 227/148 XI—XII в. (§ 178) в В. Бенешевича, Древне-слав. Кормчая XIV тит. I, Спб 1906, 241—3. Грецький текст гл. J. Pitra, Juris eccl. Graec. historia et mon. II, Рим 1868, 276—7. Гл. ще И. И. Срезневскій, Обзоръніе древних русск. списков Кормчей Книги, Спб 1897, 74 — з рязанської К-ої 1284 р., Н. Суворов, К вопросу о тайной исповѣди и о духовниках в вост. Церкви, М. 1906, 83—4, Голубинскій I/1, М. 1901, 854.

179. «Оуставъ стого князя Володимера. крестившаго всю рускую землю. о црковных судѣх и о десетинах» (к. 394 об — 97).

Цей Устав у трьох фотознімках з давнішою пагінацією (к. 440 об — 43) поміщений в додатку до монографії о. Ір. Назарка, ЧСВВ, Св. Володимир Вел., Рим 1954. В латинському перекладі І. Кульчинського (Арр. 187—90) уступ 4-ий і кінцевий переставлені. Відай його рукою зроблена дописка під текстом к. 394 об: *reliquum sequitur infra f. ума* — (441) та інші (хронологічні) завваги, про які мова в нашому вступі. На підставі цього перекладу В. Бенешевич у своєму критичному виданні Володимирового Уставу в Памятниках древне-русс. канон. права (РИБ XXXVI Ч. II вып. 1, П-град 1920, 26-7) зараховує наш текст до 3-ої (змішаної) групи (В — підвідділ «б» ч. 43), що обіймає українсько-білоруські списки, позначені в нього чч. 11—3, 32. Гл. ще П. Табінський, Церк. Устав св. кн. Володимира Вел.: Нива 1938 ч. 12 ст. 444—5; О. Лотоцький, Укр. джерела церк. права, Варш. 1931, 206—7. По ній йде:

— «Князь великий Ярославъ» — Церк. Устав Ярослава Мудрого (к. 397—401).

Його початок є на 3-ій фотознімці Володимирового Уставу в праці о. Назарка з давнішою пагінацією (к. 443). При перших рядках на

маргінесі хіба рукою о. Кульчинського дописано: *Constitutio ducis Jaroslai* і ще в двох інших місцях: маранафа. Його лат. переклад гл. App. 191—4. Сам текст цього Устава є посередний між т. зв. короткою і широкою рецензією, що їх дає побіч себе В. Бенешевич, *Сборник памятников по истории церк. права*, вып. I, Спб, 1914, 78—87. До нього входять: «Правило стых оць на обидящая стых цркви» (к. 400—I об) та «Клятва стго князя Володимеря» (к. 400 об — 401). Гл. ще Макарій, *Ист. русск. Церкви II* (1889) 359—62, Голубинскій I/1, 628—39 та Лотоцький 233 нн. Вслід за тим йде:

— Грамота моск. кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріяна з 1402—3 р. (к. 401).

Її текст тотожний з виданим в Голубинського II/1, 324—5 — з дуже малими змінами: «Се азъ князь... Василій... съ Кипріаном... управили есмо» (зам. управилъ есмъ) тощо. Лат. переклад К-го App. 195.

— Таблиця пасхальна без титулу (к. 401 об).

З черговання «ключів граничних» виходить, що вона обіймає роки 95—185 Індиктіона і тим самим відноситься до рр. 1503—93. Проте рік 176-ий (1584) тут позначений ключем Д замість Ъ (гл. Часослов, Жовква 1911, 739).

180. «Сій ключ руцѣ бгословци. кроуг слнцу на ки лѣт бес конца» (к. 402).

«Фемел луни» йде від 14 до 2, епакта від 6 до 25. Долом: Рука Дамаскинова.

(181) Дві таблиці «Пасхалії зрячої» без титулу (к. 402 об — 3).

Ця надзвичайно проглядна пасхалія відай була друкована в Мамоничевих виданнях Повседневних Молитов 1590—1600 рр. К. 403 об чиста.

(182) Таблиця місячного круга («лунное теченіє») — к. 404.

Долом подані знаки зодіяка, які передає Кульчинський (App. 155) з деякими змінами: *wodoliy, riby (!), oven, telec, bliznes, rak, lev, diva, vaha, skorpiy, strilec, kozorizec*.

183. Місяцеслов (к. 404 об — 7).

Кульчинський (App. 154—5) підкреслює його окремішність — числення від січня, а не від вересня. Як не дивно, брак у ньому наших святих і празників (поза св. Миколою Теплим 9. V.), а Введення і наступні пам'яті до св. Андрія подані днем пізніше під 22—31(!). XI., бо 21. XI. пропущено.

184. «Служба толковая Іоанна Златоустаго. толкованіє Исихієво» (к. 407 об — 26).

«Цркви ес(ть) земное нбо» — починається цей довжелезний коментар церковної будови й обстановки, проскомидії та літургії (під окремим наголовком: «Толкованіе бжственныя службы — к. 410 об). Гл. Красносельцев Н., «Толковая Служба» и другія сочиненія, относящіяся к объясненію богослуженія в древней Руси до XVIII в. (Прав. Соб. 1878, II, 20—32). З наших требників XVI в. з цим коментарем слід згадати МСБ 331/558 к. 207 об: Служба толковная (Нев-Горскій II/3, 771), Вил. Публ. В-ки 206/231 к. 3: Служба толковная (Добр. 313) та МСБ 366/680, що розміщує його в тексті літургії (Нев-Горскій III/1, 91). Гл. ще А. Яцимирскій, К ист. апокрифов и легенд в южнослав. письменности: ИОРЯС XVI (1911) 21. Цікаво, що в проскомидії згадується формула: Яко тріє суть св(и)дѣтельствующе, дхъ, кровь і вода... тріє въ едину... аминь (к. 410 — гл. Красносельцев, Свѣдѣнія, 342 із «Сказанье цръквное» в МСБ 163/262 XII в.). Далі — між кк. 415—6 бракує давної к. 462 з поясненням молитов вірних перед Іже херувими, що має закінчення: трстоую пѣснь приносяще, всяку ннѣ житейскую отврѣзем (!) печаль» (к. 416 об). По переносі є діалог, як в давніших наших служебниках (к. 417 об). Символ віри має ще: «и въ дха га и животворящаго» (к. 419), а воздух підноситься аж на Станім добрі. Наступний діалог має рідкісні відміни: «Млсть и миръ жрътва и пѣніе», «Горѣ имѣйте срдца», «Хвалы въслем к Гу Боу нашему» (к. 419 об). Гл. Заповѣди св. Отець, вид. В. Бенешевичем в ИОРЯС XXIII (1917) кн. 1, 10—16 та А. Соболевскій, Матеріали и изслѣдованія: Заповѣды св. Отець (Сб. ОРЯС 88 [1910] 113 нн). Після Достойно і праведно «подіаці поють: Єлико вѣрніи» (гл. вище § 65), а при диптихах покійних та живих «ке панту» (к. 421). Після причастя згадується Да ісполнятся і при кінці літургії «подіаці поють: ісполати» (к. 423 об). Після того йде:

— «Слово стго Василія. тогожд(е). от сщенничьскаго чина. что ес(ть) іерей... (к. 424—6).

Гл. Єфреїмська Кормча МСБ 227/148 XI—XII к. 354 (Срезн., Обозр. 37) і Кормча Моск. Рум Муз. 231 к. 15-го і поч. 16 ст. к. 349 об (А. Х. Востоков, Опис. русск. и слав. рукоп. Рум. Музеума, Спб 1842, 287), Арх. Чин. 331/558 к. 234 об (Нев-Горскій II/3, 771) і інші тексти в Суворова, Слѣды 166 нн.

185. «Стго и великаго Василія заперщеніе иноком» (к. 426—9).

В порівнанні з гр. текстом 60-ти чернечих покут з імям св. Василія MPG 31, 1305—16, Pitra, Spic. Solesm. IV, 460 наш текст має їх 66 крім деяких переставок. Гл. Єфр. Корм. к. 326 (Срезн. 30), Новгород. К-а 1280 р. к. 547 (Срезн. 108), К-а МРМ 231 к. 341 об (Вост. 286) і ін. Безпосередно йдуть:

— «Слика на трапезѣ заперщеніа различных стых» (к. 429 і об).

З тим самим титулом дає їх К-а МРМ 231 к. 344 об (Вост. 286 і Збірник творів св. Василя Вел. Вил.ПБ-ки 53/220 XVI в. (з Супрасльської Лаври) к. 264 об (Добр. 67 — помилково: стихов зам. стых) та Зб. МСБ 330/687 XVI в. к. 391 (Нев-Горскій II/3, 760) і ін. Гл. ще Стр. Тр. 633—81 об.

— «Правило стых оцѣ по закону стго Василя» (к. 429 об — 34).

Цей обширний епітїмїйник, що містить теж літургічні й канонічні приписи, з відмінних редакцій видав Н. Тихонравов, Пам. отреченной литературы II, М. 1863, 289—313, Суворов, Слѣды, дод. ч. I, ст. III—XXVIII (гл. теж ст. 160—74), Павлов, Мнимые слѣды 164—74, Голубинскій I/2, 531—51. Гл. ще Єфр. Кормча гл. 44 к. 350 нн (Срезн. 37) та МРМ 230 XIII в. к. 106 (Вост. 277) і 29-та гл. Измарагда (В. Яковлев, К литер. ист. древнерусск. Сборников: Зап. Новоросс. Ун-та 60, 1893, 146—56).

186. «Сїю епистолїю. юже писавше влдкы митрополїи кїевское литовское земли. и посылаша в константиноград. къ царю и патріарху, егда изыгнаша митрополита Фотїа грека соуща. из митрополїи кїевское» (к. 434—6).

Ця грамота владичого собору кїївської митрополїї 15. XI. 1415 про вибір митр. Григорія Цамвлака (гл. Грушевський, Іст. України-Руси V, 398—402, 418 і Лотоцький 11—2) видана в Актах Зап. Росії., ч. 24, 33—5 і РИБ VI ч. 38, 309 нн та в лат. перекладі в Кульчинського Арр. 207—10 і в Пелеша, Geschichte d. Union I, 360—2 (з пропусками). На к. 436 збоку дописка: 6924—5526 = 1398. Вслід за нею йде:

— Грамота вел. кн. Витовта в тій справі (к. 436—8) — без титулу.

Видана в АЗР I ч. 25, 35—7. Тут і в лат. перекладі в Кульчинського Арр. 211—14 і в Пелеша 362—4 маємо її повніший текст (Груш. V, 398 завв. 1). Обі ці грамоти дає теж Вил. Тр. 206/231 к. 189 нн (Добр. 316).

187. М-ви при хрещенні жидів і татарів (к. 438—40).

Всіх молитов сім, правдоподібно оригінальних, як видно головно з трьох останніх: 1) «Бже и Отче Га нашего Їи Ха просвѣщый иже прѣжде омраченныя»; 2) «Ги Бе мой изъ глубины срдчныя възпих»; 3) «Ги вседръжителю, едине силный и щедрый оупованїе отчаявшимся»; 4) «На тя Ги оуповах да не постыжюся в вѣкы да не посмѣютьмися врази мои»; 5) «Бже блгодарю тя црю славы едине дрѣжавне и бесмртне яко не призрѣ млтвы моея и слѣзъ моих»... і молиться за татарина: «примири его къ стым твоим ихже огнем и мечемь оуби и повели им не гнѣватися нань»; 6) «Ги Бе мой иже вездѣ сый и вся сѣврѣшая, блгодарю тя яко призрѣлъ еси на смиренїе мое и въ пра-

вовѣрнем твоим исповѣданіи въ путь заповѣдей твоих сподобилъ мя еси теченіе скончати... съхрани же и вѣрнаг(о) раба твоего іоасафа егоже привести к тобѣ сподобилъ мя еси»; 7) «Ги Бе мой оуслиши глас мой имже възвах» і т. д. молитися виїмками з псалмів та кінчить: «млтвами и мленієм всѣх стых твоих... и оугодника твоего Варлама»...

188. М-ва на освячення церкви по отпусті літургії при виході (к. 440).

«Ги Бже призри съ нбси и посѣти винограда своего»... з заввагою, щоб записати дату посвячення і її щорічно обходити. Гл. Прилуцкій, додаток II-ий дає іншу молитву і грамоту з Архiepаратикону Д. Балабана 1650 р. Київ. Соф. Б-ки 65/77.

189. М-ва над хворим (к. 440 об — 42).

Влдко многомлстиве Ги Іс(е) Хе Бе нашъ единородный и невидимаго Ба Оца равень сый оцу и дху»... з проханням відігнати від недужого всяку неміч, «огнь и зиму и сухотоу... привидѣніе злых члвкъ от травъ и чаровъ». Її видав Н. Красносельцев у Прав. Соб. 1889, II, 408 з Солов. Тр-а 725/1085 к. 165—7 та 732/1090 к. 247—9 і Алмазов, Врачевальныя м-вы: Лѣт. Ист.-Филол. О-ва при Имп. Новорос. Ун. VIII (Виз.-слав. отд. V), Од. 1900, 374.

190. Тропарі й молебні до Пресв. Богородиці (к. 442—3).

«От стых иконы твоея» і т. д., виняті з параклисових й азбучних тропарів патр. Філотея. Гл. Служ. МСБ 349/269 XV к. 125 (Нев-Горскій III/1 43) і Филарет 371.

191. «Правило Кирила митрополита руского» (к. 443—8).

То відоме послання митр. Кирила II (1249—81) з постановами володимирського собору 1274 р. і вслід за ним:

— Того ж(е) поученіє къ бгобоязным иереом» (к. 448—9).

Обое видані в РИБ VI, 83—102 і 111—6 та в В. Бенешевича, Сборник II, 1—8 і в лат. перекладі Кульчинського (Арр. 197—206) та в Пелеша I, 433—40.

192. Пасхалія на рр. 7049—92 (1541—84) — без титулу (к. 449—53).

На маргінесі біля них розставлені чч. 133—176, що самозрозуміло відносяться до цих літ в 14-ому Індиктіоні (1409—1490). В останньому році тут правильно поданий ключ граничний Ъ (гл. вище — помилка в таблиці пасхалій на к. 401 об). Гл. Пасхалія новгородського архієп. Геннадія за рр. 1491—1562 в Макарія VI, 383—7 і РИБ VI, 801—20. Відай ця пасхалія мала продовжатися на к. 453 об і 454 і об, але на томість тут прегарним почерком вписаний (без порядкового числа):

— «Листъ патріаршій о казанію в кое время проповѣдати, о зверхности митрополітовою и о иншихъ речахъ» царгор. патр. Єремії II до митр. М. Рагози з датою 17. V. ст. ст. 1591 р.

Наш текст то переклад з гр. оригіналу, досить відмінний від виданого в *Diplomata Statutaria a Patriarchis Orient. Confraternitatis Stauror. Leor.* (1586—92) II, Львів 1895, N. XXII р. 81—6 під гр. текстом (гл. теж Архив Юго-Зап. Руси II ч. 159, 190—2 і Макарій IX., 508—9). М. і. в нашій тексті є в підписах імя митрополита Філіпополя (Сісіній), що пропущене в гр. тексті та перекладі Ставропігії (ст. 85—6; воно є в польській перекладі на ст. 107, а в АЮЗР — Сісілій!).

193. «Послѣдование стѣя купины в горѣ синаистѣй» (к. 455—8 об).

«Поется по вся соуботы вечеръ. по отпущении вечерни въходим. к стѣй коупинѣ. а аще ли неси в синаи и ты перед образом иконы мотре бжия. где годѣ есть»... По началі обичнім пс. 142, Бог Господь, тропарі, канон «имѣя стиховъ кончину (тобто: акростих) :Страшную похвалу огненеопалимоую коупины» гл. 6: Влѣною морскою... Гл. Молебник МСБ 502/470 XVI к. 119 і 36. МСБ 503/774 XVI к. 38 (Попов, Опис. III/2, 279, 285—6).

194. Служба всіх святих патр. Філотей (к. 458 об — 64 об).

Гл. Филарет 373 і Каноник МСБ 501/458 з 1457 р. к. 20 (Попов 265). На маргінесі при тропарцях виписані чи не букви гр. акростиха...

195. Канон «за единого оумръшаго» (к. 464—6 об).

«За млтвъ стых оцъ наших», начало обичне, пс. 90, канон гл. 8: Воду прошед... Гл. Каноник МСБ 501/458 к. 278 і 503/774 к. 291 об (Попов 265, 284—5).

196. Канон «за творящих млстину» (к. 466 об — 68 об).

Начало обичне, пс. 142, Бог Господь, тропарі: Помилуй нас Господи, пс. 50 і канон гл. 6: Яко по суху — з припівом до тропарчиків: Милостиве Господи, помилуй раб своїх нас питающих... Гл. ТМ III, 287—94 і Кан. МСБ 501/468 к. 211 та 503/774 к. 419 (Попов 271, 285) і Вил. Тр. 206/231 к. 43 об (Добр. 314). Гл. ще Хр. Чт. 1856 сент. 206. Текст обривається на 1-му тропарчику 9-ої пісні, бо випали дальші 4 кк. (первісні 516—9)...

— Завіщення митр. Фотія († 1. VII. 1431) — к. 469—71.

На к. 469 (з обірваним правим боком) це завіщення вже продовжується від слів: (смирение) мое великое зло устрете... Знову між кк. 469—70 брак первісної к. 521. Текст наш близький до поміщеного в 2. Соф. Літописі (гл. Полн. Собр. Р. Лѣт. VI, 147—8). Гл. Макарій V/1886/214 і Голубинскій II/1, 412.

— «Листъ стльскый разрѣшалный отходя сего свѣта ко всѣмъ православнымъ хрстіаномъ» (к. 471 об — 73).

Во имя отца и сна стго дха. стыя живоначалныя единосоущныя и нераздѣлимыя тро(й)ца. Азъ грѣшный бжій рабъ смиренный. імрк. архиепскіѣ митрополитѣ киевскій всея роуси. съ всѣми стыми, славными всѣленскими съборы. прѣвее оубо исповѣдоую бгопреданною апсльскоую вѣроу, и православие истинное. и блгочестие, стоую тро(й)цу. прочитая апсльскаа, осценная правила, якож прияла изначала стая съборная апсльская црквѣ. и веленія бжія цркви, цѣла и неподвижна, съблюдаючи того блгодѣтію, якож исповѣданием моимъ написано то предах. внегда в начале от стль роукоположихся по обычаю. посемже стѣйшимъ вселенскимъ патріархом, иже прежд(е) преставльшимся. и еще живымъ правящимъ слово истинное. також и осценнымъ митрополитом, и архиепскоупом, и бголюбимъ епскпом братѣи моеѣ. всемъ преставльшимся. и еще живым. даю обычную любовь и послѣднее цѣлование и прощение. и сам тогож от нихъ получитьи хочу блгсвенія и прощения. Гсдреви нашему великому кнзю. імрк. и гспжи и дочцѣ нашего смирения великой кнгини. імрк. даю миръ и блгсвеніе и прощение. також блгочестивымъ и блговѣрнымъ, и хрстолюбимъ самодрѣжавнымъ кнземъ и кнгинямъ, паномъ и панямъ, бояромъ и бояринямъ, и съ ихъ дѣтми, коупцомъ и коупецкимъ дѣтямъ грѣческаго закона оставляю миръ и блгословеніе и прощение. а от нихъ також требую. чстѣнѣйшимъ архимандритомъ, и игуменомъ и попомъ, и діакономъ, и клирикомъ, и всему причту црковному, (к. 472) елици оу прстла божяго слоужать, под стѣйшею митропольею. прмдрости бжия стыя соеѣя киевскыя и всея роуси. по градомъ и по странамъ всея руси. всимъ православнымъ хрстіаномъ, миръ и блгсвеніе и прощение. а сам от нихъ також требую блгсвеніе и прощения. аще ли боудоу котормоу сщеннику не велѣлъ пѣти, и бжѣе слоужбы слоужити стое литоргѣи о некоторой вѣщи, или разоудилъ, или не разоудивъ. и азъ на него неблгсвенія не покладаю, естъ они от нашего смирения въ блгсвеніи. токмо што по стымъ правиламъ. подлоугъ которыхъ вѣщей не велѣхъ литоргисати. а блгсвеніе нашего смирения да естъ с ними. а пригодится имъ причаститися тѣлоу и крови гни. ино имъ причаститися без патрахилѣ. какъ простымъ людемъ вне олтарѣ. а сщенническаго ничего имъ не дѣйствовати» ... Подібно митрополитъ дае розрішення всімъ від князя до простого вірного та свое благословення «кнземъ и кнгинямъ, паномъ, и панямъ, бояромъ и бояринямъ и всякому роду хрстіаньскому грѣческаго закона, от мала и до велика мужомъ и женамъ всимъ вкоупе. въ дрѣжавѣ гсдрѣи ншого великого кнзя. імрк. князьства литовьского, и иншихъ многихъ земель». — На к. 473 доломъ польська записка неважного змісту.

— «Листъ епископскый разрѣшальный... хрстианом его епскпства» (к. 473 об — 75). В порівнанні з попереднім тут є вставка: «по обычаю (пастырства порученное ми епискпы бгоспаемаго града. імрк. ннѣ видя живота моего конец и отшествие сего свѣта). посемже стѣйшим вселеньским»... Оба листи датовані р. 7000 (1492), коли було загальне очікування кінця світа в східній Славянщині (гл. пасхальні листи моск. митр. Зосими і новгор. архиеп. Геннадія в РИБ VI, 800 і 803—4).

— М-ва митрополита при вході в город (без титулу) — к. 475—6 об.

«Идоучи въ градъ, и ставъ пред враты градъскими. стль. глетъ млтвоу сию. диаконоу рекшоу. гоу помолимся». (В наступнім виданні м-ви зазначені в дужках варіанти з тексту §. 108, а курсивою додатки, яких там нема).

Влдоко Ги Ис Бже ншъ. иже всея видимыя, и невидимыя, и мысленныя твари содѣтелю. иже от земля взя члка. дшоу мысленую, образом бжственным ти почетъ. яко да на иже от тебѣ бываемыя (= бываемая), над ными црьствуешь. и оустроишь миръ въ прпод(о)бствѣ и правдѣ. завистию же дѣволею, и женскою прелестію низпадшоу емоу, и съкрушену бывшоу. крстом и чстною си кровію пакы обновилъ еси его. и на первое представилъ еси его достояніе. стль оужасного и пренбеснаго сего сщеннодѣйства прѣвый бывъ. и образы и правила паственаго ремества и дшамъ (к. 475 об) предстательства нам подалъ еси. еже положит(и) дшоу о словесных овцах. иже недостойнаго менѣ, словесы неизреченными смотренія. на сей великий стльства призва санъ. съпричастника и содѣтеля новаго таинѣства. и словесным сим (= си) овцам пастыря и надзирателя поставилъ еси. бгоспаемое митропольи киевское и всея роуси, архиепскна и оучтля. сам всеблгый влдоко и яже въ град твой сей. імрк. входы наша блсви. миръ оутвержен и ненаветен, и неразньственъ жительствоу твоемоу сему даруй. *блговѣрномуу и хрстолюбивомуу сну нашего смирения кнзю. імрк. и его кнзем, и бояром, и мѣщаномъ. и всемоу поспол(с)твоу, православным хрстіяном, нашего закону грѣческого. живущим во области бгоспаемаг(о) града сего. імрк. даруй телесное здоровье, и дшевное спснѣе. а дерзость и боуйство невидимых, и видимых враг, непреборно своею силою раздроуши. въздухы блгорастворены, и спсительны намъ оустрой, дожда лѣтныя къ плодоносию земли даруй, силову ей подавая водноюу (= родноюу). на препитание члчским телесем. и скотом, и всячскимъ безсловесным. составление и оумноженіе оукрашеннаго старого, и млад(о)го вѣзраста. съблюди силою своею, образъ блгъ и оуказъ людѣм своим, блгопробываніе имъ даруя. иже по возрасту, млад(о)стию цвѣтущих. моужа (+же) и жены къ добродѣтели оугодныя. (+и) вѣстаньливых сотвори, и покажи. младенци ж(е)*

злобою (+оубо), ннѣ и потом младенствоватьи. дшевным же и телѣсным преспѣвание всегда подавати, и преходити (=прѣходити) сподоби. болныя посѣти силою сво(е)ю. дши и телу здравіе им даруя, нищая и немощныя богат (к. 476) ством блгости твоея напитая (=напитай). иже въ пленении и въ страстѣ и въ темнице страждоущих, свободитель и спситель явися. иже в мори плавающих окорми на пристанище тихое. властелѣх же и владаемых црковного причта. и воиньского чина. и всѣх въкоупѣ иже въ сем градѣ імрк. (=нашем) пачеж(е) въ твоємъ живоущих. млстѣю. и щедротами твоими посѣти. Любви и съединению сооюзом друг (+ко) другу (+же). и к нам собирая ихъ, въ единение престаго твоего дха. дай же влдко всещедрый. мнѣ оубо слово блго, во отвѣрзеніе оустъ моих. къ оустроенію и оутверженію цркви твоей сей. імрк. и еже мя предстателя и пастыря, единого соуца овецъ твоихъ показал еси и дал. людемъ же своимъ симъ *блговѣрному* кнзю. імрк. *и воемъ его и всимъ живоущимъ въ градѣ семъ* оусрденъ слоух. и блгоразоуменъ *даруй*. яко да послоушаютъ твоего еугльскаго гласа твои овци. ради недостойныхъ моихъ словесъ оучения. и да послѣдовавшие тобѣ истинному пастырю. обетованную примуть жизнь. соущу воистинну блжнующую и бесконечноую. (§ 108 тут кінчить: дароуй же блговѣрнымъ и православнымъ князѣмъ нашимъ. імрк. длѣготу живота. здравіе блгочастыя побѣды на врагы. и над всѣмъ мирю крѣпокъ. и нераздроушенъ. яко да и мы в тишинѣ их. тихо и бѣзмлвно житіе поживѣм. въ блгочестіи же и чстоте. млтвами и молѣніемъ прчстыя ти мтрѣ и всѣхъ стыхъ твоихъ. блговолѣніемъ и блгостынею прѣстаго отца и всѣсилнаго ти дха, ннѣ и прсно и въ вѣкы вѣком, аминь).

Еще молимся тобѣ влдко ги. дароуй гсдрю нашему великому королю. імрк. и всѣмъ блговѣрнымъ и православнымъ кнземъ нашимъ. тѣлесное здравіе. долготу живота. блгочестія, побѣды на врагы. а надовсимъ миръ крѣпокъ и неразрушенъ. яко да и мы в тишинѣ их. тихо и безмолвлено житіе поживемъ въ блгочстїи, и въ чстотѣ.

Еще молимся, о сохраненіи града сего. імрк. о еже недвижимоу, и неопалимоу, и нескверну. съхранитися, и оутвердитися граду семоу. імрк. от всѣхъ силующихъ враговъ, сопостатъ нашихъ.

Еще молимся тобѣ Гви Бгоу нашему (к. 476 об). оуслишати глсѣ млтвы нашея и помиловати нас, и млстиву и долготерпѣливу. и оумилену и тихоу бѣти. члколюбцу Гоу о грѣсехъ нашихъ. и возвратити гнѣвъ свой от насъ. и избавити нас и град сей новоосщенный, от належащаго(о) и праведнаго прещения твоего. от глада и гоубительства. от труса и потопа. огня и меча. и от различныхъ болѣзней. и от напрасныхъ смртей. и от нашествїа иноплеменник. и от нападания их. и ото оусобные брани. избави нас Ги от подлежащихъ бѣдъ сихъ. и дароуй Ги рабомъ своимъ. всемоу сщнничьскому чиноу. под областію буду-

щим. бгоспсаемое(!) митрополїта кїевскаго и всея роуси. и кнзем, и бояром, и мѣщаном и всему поспольствоу. и женам их и дѣтемъ их. твоего совокупленнаго стада хва. тихомірное пребываніе. и любовное чистосердное братолубіе.

Ти Ги Бже нашъ любви садитель. и миру податель. и единству да-
вещъ. даруй намъ любовь твою. исполнение закона твоего. дай ж(е)
намъ тожде мдрѣствовати о Хе Ісе. абыхмо любовію друуг друга
пріймали. и тяготы носили. якож(е) едиnorodный твой снѣ въспри-
ять нас. даруй Ги и всимъ рабом своим. съ блгопокорствомъ служити
друугъ друугоу, и тако исполнити законъ Ха твоег(о). съ всякимъ оу-
сердіемъ. избавляеми отъ всякаго навѣта. и дѣйства лоукаваг(о). млтва-
ми и млніемъ. прчстое твоея мтре. и всѣхъ стых. блговоленіемъ и блго-
стынею престаго ти оца и всесилнаго ти дха. Възглас. Яко Бгъ мира.
и любви щедротъ. и члколюбия ты еси. и тобѣ славою възсылаемъ.
отцу и сноу и стмоу дхоу. ннѣ и прсно. и въ вѣкы вѣкомъ, Аминь (Гл. §
127: М-ва «въ любовь еже мир» — тут децо змінена).

— «Указ о посщеніи хоругвях(!) и иныхъ оружях(!) военныхъ» (к.
477-8 об).

«Ститель егда хоцетъ съврѣшити бжственную литоргию оутро.
ннѣ на вечерни вноситъ хоругвь в црковь. и поставляетъ оу олтари
за прстоломъ. и предъ обѣднею отпѣвъ молебень начинаетъ литоргію. и
по скончаніи бжственыя службы. и по отпусте. ститель станеть на
своемъ мѣстци амбонномъ. пославъ орлець. во всей свѣтительской одежи.
сщникомъ же и дїакономъ. обаполъ его стоящимъ. и подьякомъ з двѣма
свещами. и водѣ сщенной тоу тежъ поставлене бывши. и тако ститель
вземъ кадило и покадивъ хороугви и начинаетъ. блсвнѣ Богъ нашъ. кли-
рици глють. тристое». По отченаші тропарі і кондаки св. оруженос-
цямъ: Михаїлові, Гавріїлові, Юрієві, Димитрієві, Теодорові Стратила-
тові й Тиронові, Борисові й Глібові. Потімъ ектенія сугуба з окремими
проханнїями за вел. князя і військо... І тут, після двохъ картокъ з силь-
но видертими долішними правими кутами, ця своерідна служба — і
нашъ Требникъ — уривається...

III. Історична і речева аналіза Требника

Яка шкода, що ця служба обривається вже на самому початку, бо вона відмінна від поміщеної в Могилянському Требнику (II, 245—54)¹ і виглядає на своєрідну обрібку як і попередня молитва при вступі архиєрея в город. І незнати, чи не було ще більше таких чинів на дальших затрачених сторінках нашого Требника, але вже з самого переліку збережених його служб він представляється прямо величавим кодексом літургично-канонічного надбання нашої Церкви, та, за окресленням вступної італійської записки, *Collectio variarum rerum sacram.* Також невідомо, кільки ще молитов мала перша свхологічна частина після к. 393, що по ній бракує в нашому рукописі аж 27 кк. з 31 параграфом, і не знати, де там зачинялася канонічнодисциплінарна партія, до якої вже належить зацілілий останок Слова Анастасія Антіохійського (к. 394), що входить у склад давньої слав'янської Кормчої. Та якби там не було, одна й друга частина недвозначно показує, що наш Требник був призначений для архиєрейського вжитку, бо в першій частині чини хиротесій і хиротоній та інші відправи зі святительськими признаками займають майже все осереднє місце (кк. 164-347), а в другій — цінні канонічні й інші пам'ятники нашого церковного минулого завершуються знову архиєрейськими чинами вступу в город і посвячення хоругви...

Якже ж йде про час, коли наш Требник написаний, то головню його паперові філіграні (свині та хреста) і графіка й орнамента вказують на половину 16-го ст. Ще точніше помагає його означити т. зв. «пасхалія зрячая» за 1541—84 рр. на кк. 449-53. Якраз то, що вона зачинається 1541-им роком, підказувало б ставити наш Требник найпізніше на рр. 1539—40, бо хіба не було рації переписувати вже проминулі пасхальні терміни з усіма роковими датами, навіть у випадку, коли «ключі граничні» за ціле майже 16-е століття (рр. 1503—93 — к. 401 'об) показалися незадовільні і треба таки було додати ще всі кожнорічні календарні подробиці, що їх «Пасхалія зрячая» дає для свят (і постів) цілого року.² А вслід за нею тут вписаний лист патр. Єремії II до митр. Михайла Рагози з 17. V ст.ст. 1591 на кк. 453-4, що їх, на нашу думку, писар був залишив, щоб евентуально далі продовжувати цю пасхалію на літа після 1584-го р., бо письмо цього послання

¹ Прилуцкій, 323-4, наводить іще рукописний Арх. Требник з часу П. Могили Ківо-Соф. Собора 60/647, к. 483-7 і з часу митр. С. Косова, з тієїж Б-ки 64/76, к. 19, але не вказує їх подробиць. Гл. іще А. Maltzew, *Bitt-Dank u. Weibegottesdienste der orth. Kirche*, Berlin 1897, 158.

² Отже його ровесником був би Требник Музею ім. І. Луцкевіча у Вильні з 1545 р. (гл. «Життя і Знання», IX, Львів 1936, ч. 2, 42).

зовсім відмінне не лише від попереднього, але й від наступного тексту. Саме собою це послання не позбавлене літургічного значіння, бо в ньому патріарх відповідає «о нѣких недоведомых»: про час проповіді і роздачу антидора на літургії, про те, чи можна христити по домах і як ставитися до вірмен. Але можна б заважити, що важнішого літургічного змісту був давніший від цього лист Єремії з листоп. 1589 до митрополита про пасхальні приноси в церкві та інші наші церковні порядки, що й викликав сильну реакцію в нашій суспільності,³ а однак тут його не втягнуто... Виходить, що згадане патріярше писмо з 1591 р. було куди важливіше чим іншим, тобто своєю дальшою мовою «о зверхности митрополітовою»,⁴ бо тут Єремія зі своїм патріяршим собором бере в оборону митр. Рагозу, що був викляв деяких львівських міщан за спротив проповіданню Божого слова 13. VI 1590,⁵ і наказує Старопігії йому підчинятися. Отже цю патріяршу грамоту хіба не хто інший, а сам митрополит подбав втягнути на сторінки нашого Требника,⁶ отримавши його від попередників на київському престолі, яким він найправдоподібніше від початку служив.

Що він написаний найрадіше для митрополитичого вжитку, видно з довгої низки відправ, в яких фігурує таки митрополит, а не загально кажучи «святитель». До того — ім'я київського митрополита стоїть на обох взірцях антимінса (к. 182 об і 188 об); йому складає присягу новопоставлений архимандрит (к. 199); в його імені сформуловані оба взірці святительської грамоти для новопоставленого душпастиря (к. 211 і об) та бодай в деякій мірі таке саме поучення протопопа чи архимандрита, бо в ньому згадується архієпископ, що в його ім'я вони передають священникові церковні ключі (к. 212 об-13 об). Вкінці слід іще додати, що й молитва архієрея при вступі в город на кк. 377-8

³ АЗР, IV, ч. 22, 29-31, РИБ XIX (Пам. пол. лит. в Зап. Руси, ч. 3, Спб. 1903) дод. ст. 57-8 і ст. 58-60 з рішенням Берестейського Собору, 20. VI ст. ст. 1590 (гл. ще Свенціцький, *Початки книгопечатання*, Ч. 206, з сучасного Ставроп. друку 23. I. 1591), *Monumenta Confraternitatis Stavrop. Leop.*, I (1895), N. 155, 246-8, *Diplom. Statut.*, N. XVIII р. 70-2 et 115. Гл. про те Макарій, IX (1879) 498-9, Груш. V, 557 нн., П. Жукович, *Брестський Собор, 1591 г.*, «Изв. ОРЯС», XII (1907), кн. 2, 61-2 й ін.

⁴ Ще виразніше ніж з «руського» перекладу видно то з наголовку цього патріяршого листа в латинській його версії: *Decretum oecumenici patriarchae... de sacerdote Confraternitatis, ut sit sub benedictione metropolitae* (*Diplom. Statut.*, р. XV). А знову в самому листі кажеться: «Да будет же (+ игумен — Ілл. 15) Ставропития, таже ефемериос, или настоятель... училища под властью освященнѣйшаго митрополита киевскаго».

⁵ АЗР, IV, ч. 24, 33. Гл. Макарій, IX, 496-7.

⁶ Зробив це митрополит хіба ще на гарячих слідах подій, бо годі допустити, щоб з наближенням Берестейської Унії він продовжав полягати на авторитеті патріярха, що й так помер десь 1595 р. (гл. О. Halecki, *From Florence to Brest*, R. 1958, 356).

подана в формі, пригожій для кожного святителя, а в другому тексті (к. 475-6) пристосована вже для вжитку київського митрополита, як видно наглядно із вставки, яку ми відмітили курсивою (гл. вище). Її стилізація з наглядним впливом народної мови і поминання короля замість вел. князя в доданій ектенії промовляли б за тим, що ця ширша редакція архиерейської молитви при вступі в город була зроблена вже в часах люблинської унії 1569 р. і потверджували б нашу думку, що цей требник дійсно служив київським митрополитам 2-ої половини 16-го ст.

Насувається однак питання, чому тоді в цьому багатому архиерейському чиновнику наших митрополитів між відправами Вел. Четверга нема такого важного святительського чина як свячення мира або бодай молитов, що їх для тієї функції має Тр-к Вил. Публ. Б-ки 206/231 з того самого віку (к. 111)?⁷ А в тім відразу слід сказати, що брак цього чина не обнижує питомої вартости нашого ватиканського Требника, бо н. пр. на мало що не дві сотки грецьких євхологонів з 9—17 вв., що ввійшли у відому колекцію А. Дмитрієвського, свячення мира стрічається лиш у трьох рукописах: Нац. Париської Б-ки 213 з 1027 р., Синайського м-ря 959 XI в. та атонського м-ря Ксенофонта 163 XIV ст.⁸ Натомість він радше потверджував би нашу думку, що Ілл. 15 то дійсно митрополичий требник, бо київська митрополія до Берестейської Унії свячене миро діставала з Константинополя.

Як відомо, в старину в візантійській Церкві миро святив лише патріярх⁹ та автокефальні єрархи Кипру, Грузії і Болгарії,¹⁰ а на Русь

⁷ Прилуцкій, 125, завв. 2, наводить іще Требник Київської Дух. Академії Аа 193 з кінця 16-го ст., к. 1198. Але цей велетенський євхолой, що з колекції митр. Макарія Булгакова (ч. 89) перейшов по його смерті († 1882) до збірок згаданої Академії (гл. Петров, *Описание рукоп. собраній находящихся в г. Киевѣ*, вып. II: ЧОМИДР, 1897, кн. I, ч. 21, ст. 31-4), є хіба московського походження, бо тут приходить подвійне алилуя і найстарша записка на ньому свідчить, що «Антоній, пострижений Чудова м-ря, а вкладчик Прилуцкой, дал сію книгу Потребник спасскому попу Семену... лѣта 7118». Гл. Макарій, VIII (1898), 140.

⁸ Про ці молитви в Нац. Пар. 213 знаємо лише зі змісту, бо сам текст їх бракує (Дмитр., Свх. 995). Про оба інші гл. тутже 59, 362.

⁹ Найстарший текст молитов на свячення мира з *Barb. gr.*, 336, VIII-IX вв. видав Goar, 503, та Дмитр., *Древнѣйшіе патриаршіе типиконы*, К. 1907, 124-6 з Типика XI в. Святогробського (патр. б-ки в Єрусалимі 43 к. 79) і Великоцерковного (дрезденської Б-ки 104, к. 130).

¹⁰ Гл. про це L'Petit, *Du pouvoir de consacrer le s. chrême*, „Echos d'Orient“, III (1899), 1-7; E. Herman, S. J., *Wann ist die Chrysmaeweihung zum ausschliesslichen Recht der Patriarchen geworden?* (Изв. на Бълг. Ист. Д-во, XVI-XVII, София 1939, 509-15); P. Hofmeister, OSB., *Die hl. Oele in der morgen- u. abendländ. Kirche*, Würzburg 1948, 45-6, 50-1. Про спір у тій kwestії межі Царгородом та Охридою гл. Miklosich F. — Müller J., *Acta Patriarchatus C-politani*, I, Vindob. 440-1, 447.

воно за словами митр. Фотія († 1431) «идеть изо Царяграда».¹¹ Тому найстарші требники з молитвами на освячення мира є південнослав'янського походження,¹² а щойно після розриву Москви з Царгородом у 1458 р. вони появляються й на московському ґрунті.¹³ Зате в київській митрополії воно далі приходило з Царгороду, бо на початку 16-го ст. свідчить Сакран у відомім своїм *Elucidarius errorum ritus rutheni*, ніби Русини навіть тим хвалилися, що тільки царгородський патріарх має право святити миро, яке весь рік зберігається незіпсоване.¹⁴ Безогляду на тенденційність, це свідоцтво помагає нам розуміти, чому свячення мира не мають такі замітні архиєрейські требники київської митрополії того часу, як МСБ 331/558 у частині з кінця 15-го в. правдоподібно митр. Йосифа Болгариновича (1498—1501) (к. 166 і далі) та 331/310 з початку 16-го ст. Щойно при його кінці справа свячення мира стається гостро актуальна для нашої Церкви, коли вона унезалежнилася від царгородського патріархату через з'єднання з Римом. А тимчасом показалося, що в наших требниках зовсім бракувало до того молитов і чинів, так що митр. Потій був примушений робити їх новий переклад з грецького тексту при допомозі відомого Петра Аркудія. Цей брак мусів бути направду дошкульний, коли автор Антіррезіса так пише про те на адресу противників унії: «Покажите ми въ Требникахъ вашихъ соборныхъ церквей форъму посвящанья мира великого то естъ хризма светого, яко его владыкове у великий четвертокъ посвящаютъ. А вемъ то добре, же въ греческихъ Свѣхолои-яхъ естъ достаточне описана, а вы ее нигде й въ жадной епископии не маєте, але место хрисма елей албо масло хворыхъ светите, и тымъ дети при крещенью помазуютъ... Укажите ми въ Требникахъ вашихъ, где маєте тую церемонию описаную? Збегалемъ я много церквей соборныхъ, читалемъ немало Требниковъ, а предся нигде не знашолемъ формы посвящанья хризма светого... Все иные sprawy по-

¹¹ *Акты исторические*, I (СПб. 1841), ч. 35, 68 і РИБ, VI, ч. 58, 495 (лист до Пскова). Всетаки А. Лисицын, 145, думає, що в потатарській добі миро святилося при митрополічій київській катедрі, бо того чина нема в Погодинським Уставі СПб. Публ. Б-ки, 48, XIII в., що походить з московської території. Противний погляд висловлює Голубінскій, I/2, 430-І.

¹² Лис., 145-6, видає їх з архаїчного Тр-а МСБ 371/675, к. 14-го і поч. 15-го ст., к. 15 об-18 (НГ III/1, 129).

¹³ Гл. МСБ 538/693, з 2. пол. 15. в., к. 92 (Попов. *Опис*. 437-8) та Солов. 725, 1085, з 1505 р., к. 464 об (*Опис. рукописей солов. м-ря, находящихся в Б-кѣ Казан. ДАК.*, III/1, К. 1898, 125). Про мироварення й свячення в московських требниках 16-17 вв. ширше розправляє Прилуцкій, 124-31, а Дмитрієвскій надиво нічого про те не має в своїй монографії про богослуження в московській Церкві 16 ст.

¹⁴ Цитат гл. в Макарія, IX, 143. Подібно говорить й Іван de Lasco, познанський архієпископ, в докладі про «руські» блуди на Лятеранським Соборі 1514 р. (А. Turgenev, *Historica Russiae Monumenta*, I, Spb. 1841, 124-5).

рядком у Требникахъ стоять, такъ яко и въ греческихъ Свхолоидахъ, а коли прышло до великого хрызьма, ажъ его неть».¹⁵ Можливо, що між тими требниками був теж і наш ватиканський, бо від митр. Рагози міг він перейти до Іпатія Потія, що як сам не написав Антіпрезіса,¹⁶ то напевно інспірував оце його місце. Таксамо міг знати про наш Требник й Аркудій, якому теж не без рацій Антіпрезіс може приписуватися,¹⁷ коли розповідає, як то для освячення мира Нуратіус Посієу Episcopus Vuladimiriensis et Brestensis, nunc Archiepiscopus et Metropolita Chiowiensis... orationes Graecorum, me interprete, convertit.¹⁸ Оцих кілька стрічок з історії свячення мира в київській митрополії ще більше унагляднюють нашу думку, що перед нами таки требник, який був спершу в ужитку наших митрополитів 16—17. століття, поки незнаним нам ближче шляхом не перейшов у посідання василіянського монастиря у вічному місті...

Вже з побіжного його перегляду відразу кидається ввічі, що бодай перша його й головна, евхологічна партія не е sans grand ordre ou methode, як твердив о. Мартинов, а зберігає традиційний требниковий уклад. На самому переді стоять тут чини поодиноких св. тайн, до яких за поглядом деяких візантійських богословів зачислялися чини монашої схими і погребу,¹⁹ аж відтак йдуть церковні освячення (§§ 1-74). Вслід за тим наш Требник має багатючий відділ старинних богослужб за уставом Великої Церкви в Константинополі (§§ 74 bis-98) здебільша в порядку минейного і тріодного циклю і, немов в додатку, молебні та канони на всякі потреби (§ 101-8), що своїм укладом збли-

¹⁵ РИБ, XIX, 973.

¹⁶ Це старався довести К. Студинський (*Хто був автором Антіпрезіса*: ЗНТШ, 35, 1900, 14) на підставі порівняння мови про миро в наведеному місці з листами II-ї до кн. К. Острожського. Гл. теж його: *Pierwszy występ literacki H. Pocięja*, Kr. 1902, i: *Ze studiów nad literaturą polemiczną*: Rozprawy AUW. Filol. S., II, t. 28, 89 ss.

¹⁷ Гл. про це статтю о. д-ра Гр. Миколева в «Зап. ЧСВВ», X, 79-94.

¹⁸ *De Concordia Ecclesiae Occ. et Or. in Septem Sacram. administratione*, Paris 1626, lib. 2, 79/80: Igitur Graeci propterea Ruthenis tin akoluthiam tou myrou non praescripserunt, quod eos sibi omnino addictos et subiectos vellent, dum singulis annis a Patriarcha C-politano illud impetrare, et accipere tenerentur... et nonnulli Graecorum in Russia parvam ampulam chrismatis ducentis aureis ungaricis vendiderint. Qui autem Rutheni cum propter difficultatem distantiae locorum, non semper mitterent, factum est, ut et Chrisma diu asservarent, et in hoc absurdum deveniret, ut alio modo, qui infirmis convenit, consecrarent. Всетаки Собор Берестейський 1591 р. приписує, «миро великое до крещенья абы попы отъ епископовъ или отъ протопоповъ брали, а протопове отъ архиепископа или отъ епископовъ» (П. Жукович, *Брестский Собор*: ИОРЯС, 1907, кн.2, 67). І щойно в Стратинському Требнику 1606 623 об-6 сп. Гедеон Балабан помістив дві молитви на свячення мира, а повні чини постають ще пізніше з коротким вступом про приготування мира — без опису мирования, що є тільки в Архиратиконі Л. Барановича МСБ, 370/271, з 1665 р., к. 106 нн. Гл. Прилуцкій 131-3. Про спір за те миропосвячення між П. Могилою і К. Саковичем гл. *Літос*, виданий С. Голубевим в Арх. Юго-Зап. Руси, ч. I., т. IX, 34-5, і *Хойнацкий, Западнорусская унія*, 203.

жені до колишньої паніхиди. Щойно за ними йде другий традиційний требниковий відділ під титулом — «Послѣдованіе млтвам на всякыя многоразличныя потрѣбы», що дослівно стоїть теж у Требнику МСБ 371/675 к. 26 (Нев-Горскій 130). А й у другій додатковій — канонічно-дисциплінарній партії перша половина збережених кк. 394-438 вся занята того рода матеріалом і щойно аж друга (кк. 438-78) має дійсно доповняючий характер, бо сюди в додатку до основного корпусу нашого Требника в різних наступних літах заносилися щораз інші молитви й чини всуміш із правничими уступами вже дійсно «без більшого порядку»... Але всюди тут стільки цікавих подробиць, що наші завваги при поодиноких уступах далеко не вичерпують їхнього багатства й вартости. І тому на цім місці слід іще проаналізувати бодай найбільш характеристичні риси цього монументального пам'ятника нашої богослужбової старовини, що допоможуть нам визначити належне йому місце між іншими літургічними залишками нашого середньовіччя.

Вже на початку першої секції (тайнодійств) звертає нашу увагу молитва «дитя в колибель класти», бо під такою назвою вона znana в московських текстах, а в наших приходить з ім'ям св. Антіоха між мольбами «на сон грядущим».²⁰ З того згляду вона може служити доказом, що наш Требник дійсно має на приміті найповнішу збірку молитов й чинів, коли на свої сторінки втягає таку рідку мольбу для нашого терену. Так можна теж оцінювати м. і. припис миропомазувати чоло, очі, ніс, вуха,²¹ груди, серце, черево, ноги і плечі (к. 9 об) — число прямо рекордове в порівнянні з найстаршими пам'ятниками, як: «Вопрошаніе Кириково»,²² що каже помазувати тільки чоло, ніс, вуха, серце і праву руку, і «Правило» митр. Кирила з володимирського собору 1274 р., яке поручає помазувати ще очі й уста, а опускає серце і руку.²³ Та для нас важніше, що Ілл. 15 уже лучить тісно хрищення й миропомазання в один чин і — щобільше — до нього залучує ще й постриження, що звичайно було злучене з обрядом обмиття новохрещеного в осьмий день після хресту. Говорить про це як

¹⁹ Jugie M., *Theologia dogmatica christianorum orientalium*, III, (Par. 1930), 15-20.

²⁰ Часослов, Рим 1950, 355. Не мавши під рукою Стратинського Требника, не можемо встановити, чи не дає її його «Чинъ въ третій день женѣ по рожденіи отрочатѣ» як 3-ю молитву «томуужѣ и женамъ прилучившимся на рожденіи томъ: Влдко Ги Исусе Хрісте, Слово Божіе и Отчее» (гл. РИБ, XIX, дод. ст. 21).

²¹ В тексті стоїть «оо» і над ним помилково дописано «чи», бо про очі щойно було сказано... Цікаво, що те саме стрічається в Тр-у Солов., 723/1107, 15-го в. (гл. Алм., *Ист. чинопосл. крещ. и миропом.*, дод. ст. 47 (3)).

²² РИБ, VI, 33, 55.

²³ РИБ, VI, 93/94. Гл. ще Алм., дод. ст. 47 і Дмитр., *Богосл.* 295 та Голубинскій, 1/2, 432.

про практику звичайну вже Симеон Солунський († 1429)²⁴ і свідчать сучасні грецькі та слав'янські тексти, що згодом передали такий об'єднаний чин друкованим требникам київсько-галицької митрополії до найновіших часів...²⁵

На далішу увагу заслуговує також те, що наш Требник ставить чин уцерковнення після хрещення у відміну від старинних текстів 8-14. вв., які здебільша містять його після молитви найменування в 8-ий день по народженні і тим самим датують проводи 40-им днем від різдва дитини.²⁶ Ставити їх на 40-ий день після хрещення зачали слав'янські требники аж в 15-му ст. і то більш послідовно, тому що тут приписується, щоб священик вносив хлопчика в олтар, і тим самим дається до розуміння, що він уже охрещений...²⁷ Вслід за тим маємо в Ілл. 15 довгий ряд хрещальних чинів для поган, жидів, магометан і еретиків, але не стрічаємо ні тут ні пізніше (н. пр. між хрещальними молитвами для жидів й татарів — кк. 438—40) чину «како пріймати приходящих отъ латиньскыя вѣры», що приходить в Архирейському Чиновнику МСБ 377/310 к. 57²⁸ на яке чвертьстоліття після подібного грецького чину з часів царгородського патріярха Симеона (1470—2, 1478—81).²⁹

Вслід за тим нашу увагу звертає на себе чин обручення і вінчання, що вже цим своїм титулом визначає двоподіл шлюбної відправи в нашому Требнику.³⁰ Як у грецьких і славянських текстах пізнього серед-

²⁴ MPG, 155, 232-3.

²⁵ Одинцов, *Порядок*, 151, 264-5, Дмитр. 298-302, дод. ст. 24-5, Никольскій, *О службах*, 307 нн. кладуть її на 14-15-ий вік. Зате De Meester, *Studi*, 24-5, датує її в грецьких рукописах 13-им століттям, але не виключене, що вона ще давніша, бо як знаємо з автопсії, молитву постриження безпосередно по миропомазанні дає Євхологій яйлського університету в Ньюевен, ЗДА (з колекції *Sezmour Ricci*), що відай походить з 12-ого в., а щойно по ній кладе ектецію та отпуст (к. 52-3), як то маємо і в нашому чині. Гл. Тремп. I, 309 нн. і 370 (текст з 15-го в.).

²⁶ Про генезу цього чина гл. Тремп. I, 266 нн., що сам кладе його тексти перед чином хрещення (ст. 327-35). Гл. Симеон Сол., MPG, 155, 209. Проте згаданий яйлський євхологій дає його після хрещення. Гл. ще De Meester, 38, 49-50.

²⁷ Гл. Одинцов, 143-4, Алм. 485-96, 599-604, Дмитр. 299, Ник. 307 нн. Але Стр. Требник ставить його ще по давньому перед хрещенням (РИБ, XIX, дод. ст. 21).

²⁸ НГ, III/1, 210. Гл. теж Дмитр., дод. ст. 89-100, з Солов. Тр-а 730/1105, XVI в. і Красносельцев у Прав. Соб. 1889, I, 117-24. Чин такий є вже в південно-славянських требниках 15-го ст. (МСБ, 373/324 к. 26 об і 374/307: НГ, 155, 172). Має його теж Стр. Тр-к, к. 49 об-52 (гл. РИБ, XIX, дод. ст. 23).

²⁹ Rhalli G. A. — Potli M., *Синтагма V*, 143. Cf. J. Zhisman, *Das Ehe-recht der orientalischen Kirche*, Wien 1864, 529 ss.

³⁰ Гл. Тремп. I, 9-96 і А. Петровскій, *К истории развития обрядовой стороны чина вѣнчания*: Христ. Чт. 1908, II 1599 нн. — про грецькі тексти. Про славянські гл. Одинцов, 162-5, 275-83, Дмитр., 384-402 і А. Катанскій, *К ист. литургической стороны таинства брака*: Хр. Чт., 1880, I, 98-127.

невіччя відправляються заручини після літургії³¹ і то в церкві³² та кінчаються заввагою: «Аще ли хотять абѣ вѣнчаніе творить. мало отпустивъ стль къ дверем црквным и паки вѣзвращаются» (к. 34 об).³³ Замітне тут в першій мірі, що чин подружжя править святий, побіч якого згадується в тексті й священник, що за Симеоном Солунським лише з дозволу єпископа благословить шлюб.³⁴ Притому за найдавнішими грецькими й славянськими текстами, заручини робляться з залізним і золотим перстеном,³⁵ коли рівночасно Требник Вил. ПБ-ки 206/231 XVI ст., що в чині подружжя має більш архаїчні подробиці,³⁶ приписує обручки з золота і срібла (к. 26).³⁷ Самже ж чин вінчання має в нашому Требнику такий склад, як його Дмитрієвскій з'ясовує на підставі грецьких і славяноруських пам'ятників 16-го ст. з повнорозвиненою кінцевою частиною. Бо у відміну від т. зв. Служебника Кипріяна МСБ 344/601 і МСБ 345/598 XIV в.³⁸ він має в першій мірі вже читання апостола-євангелія, що ще рідко стрічається в слав'янських текстах з того часу і навіть не приходить в самім чині

³¹ Ще гр. Тр. Атон. Лаври, 105, XV, дає вінчання або на Службі Б. або поза нею (Дмитр., Евх. 636). Ширше про історію звязи подружжя з літургією говорить Петровскій 1599-1602 і Тремп., I, 15-19. Московський митр. Фотій в листі до Новгорода 1410 р. вимагає, щоб воно було «по обѣдній» (РИБ, VI, 33, 274; 34, 283). Гл. ще Дмитр., Богосл., 381.

³² Гл. Евх. Син., 966, XIII, к. 78 об (Дмитр., Евх. 213), Тремп., I, 19, De Meester, 277, 278, п. 3.

³³ Пор. ще Тр. Новгор. Соф. Б-ки, 1063, XVI, к. 56: Аще хоцетъ вѣнчаніе творити мало отпустивъ ихъ къ дверемъ церковнымъ священникъ повелѣваетъ имъ сѣсти на скамеици (И. Каратыгин, *Обзор нѣкоторыхъ чинопослѣдованийъ въ рукоп. требникахъ...* Спб. ДАК.: Хр. Чт., 1877, I, 180).

³⁴ Illud enim opus est pontificis, et ipse illud prae regibus et principibus caeterisque operatur. Attamen hoc pariter sacerdotibus conceditur... Caeterum haec est mere concessio sacerdotibus facta ad singula nuptiarum solemnia, quoniam proprium est episcopi, et absque eius consensu non potest constare conjugium, nam solus pontifex pater est Ecclesiae (MPG, 155, 509, D-12 A). У відміну від Ілл. 15 Тр. Нов. Соф. Б-ки, 1063, замість святителя кладе священника в тій самій церемонії хороводу новоженців від церковних дверей (гл. завв. 33).

³⁵ Симеон Сол., MPG, 155, 508 A, Go 313, Тремп., I, 19-20, Дмитр., Богосл. 385, завв. 5. Залізний перстень ще фігурує в московських требниках до Ніконового 1658 р. (Каратыгин: Хр. Чт., 1877, I, 177).

³⁶ Його чин вінчання подрбно описує Н. Одинцов, *Уніятское богослужение в XVII и XVIII вѣках по рукописям Вил. Публ. Б-ки*: Литовскія Еп. Вѣдом., 1886, ч. 35, 316-7.

³⁷ Срібний перстень замість залізного приписується вже в Евх. Син., 966, XIII в. (Дмитр., Евх. 213). Тремп., I, 19 вказує ще Тр. Атен. Б-ки, 662, XII-XIV в., але не означає точніше, в котрій її частині — старіший чи молодший — чин заручин приходить.

³⁸ НГ, 19-20, 25 і Катанскій: Хр. Чт., 1880, I, 113-5.

подружжя Вил. Тр-а 206/231, а лиш в додатку (л. 193 об),³⁹ хоч потім його вінчання майже тотожне з Ілл. 15. Може й тому при його кінці стоїть дописка: «Списаніє сему отъ греческихъ книгъ смиреннымъ митрополитомъ кievскимъ и всея Руси Кипріаномъ» (к. 29).⁴⁰ Цей на- тяз на грецький прототип не без значіння, як зважити, що хоч зга- дане читання подається тут і там уже від 10-го ст.,⁴¹ то його не вка- зує літургіст такої міри як Симеон Солунський, який зазначає далеко пізніші кінцеві церемонії (привіт «Братіє» й обхід),⁴² знані щойно з текстів 13-го в.⁴³ Проте й тут Симеон дає їх в іншому порядку (екте- нія, привіт, обхід, і молитва на зняття вінців) аніж оба наші Треб- ники Ілл. 15 і Вил. 206/231, що вказують найперше обхід, потім екте- нію й привіт (з отпustom) і згадану м-ву подібно як грецький Тр-к Атен. Нар. Б-ки 664 XV в.⁴⁴ Нарешті слід зауважити, що в нашому Требнику мольба над вином стоїть аж двічі: лиш початкові слова її подані по сугубій ектенії і щойно по причасті повний її текст мабуть тому, що причастя було довільне, як і в інших грецьких⁴⁵ і слав'ян- ських требниках,⁴⁶ і в такім разі хіба пропускалося Отченаш (з екте- нією просительною). Цієї подробиці нема ще в Тр-у Вил. Публ. Б-ки 206/231, що й під тим зглядом виглядає старший від нашого Требни-

³⁹ Добрянскій, 316. — Катанскій, 117, наводить з Тр. МСБ, 373/324 сербського походження 15-го в. апостол з I Кор. 7,7-14. Натомість Дмитр., 391, цитує Соф. Тр., 1061, XVI, що має апостол-евангеліє зараз по великій ектенії (к. 146-50). Одинцов, *Порядок* 278 наводить ще Соф. Служебник 839, XVI в., де після вел. ектенії вказана паремія Бит. 2, 20-3, 21 перед апостолом-евангелієм (к. 117 об-30). Їх дає теж Тр. Вил. ПБ-ки, 207/40, XVI-XVII, к. 34-9 (Одинцов: ЛЕВ 317). Отже подібно як у грецьких текстах X-XVI вв. (Трем п., I, 59-61, Пет- ровскій: Хр. Чт., 1908, II, 1601, 1612-3), у слав. требниках панує тут різноманітність. Крім того апостол з Єф. гл. 5. різно в рукописних требниках береться (Ілл., 15: Єф. 5, 21-6, 4, Соф. 839 і Вил., 207/40: Єф. 5, 25-33).

⁴⁰ Цю глоссу наводить Одинцов: ЛЕВ, 317, завв. 182.

⁴¹ Петровскій (ст. 1612, завв. 4) твердить, що чтенія з ектенією сугубою ввійшли до чина вінчання з синайської редакції (Свх. Син., 958, X в. — гл. Дмитр., Евх., 30), а не гротафератської, як думав Красносельцев, *Свѣ- дѣнія*, 119.

⁴² МРГ, 155, 513.

⁴³ Петровскій, 1614-7 і Трем п., I, 26-7 та 66-74 (тексти).

⁴⁴ Трем п., I, 69 і 73. Одинцов, *Порядок* 278 і *Уніятское богослужение*: ЛЕВ, 317-8, подає низку інших слав. текстів, тотожних або зближених до Ілл. 15 в кінцевій частині вінчання. В нашій Требнику нема згадки «Ісає ликуй», але його бракує навіть ще в перших друкованих требниках. Слід теж зауважити, що П. Могила, хоч подає обхід у своєму Требнику, то в доданій заввазі (I, 524) його каже пропускати «благословныхъ ради винъ».

⁴⁵ Гл. Симеон Сол., МРГ, 155, 512 С і Трем п., I, 61 (з Тр-а Нар. Б-ки в Атенах, 877, XV в.) і 63-4.

⁴⁶ Дмитр., Богосл., 396. Вслід за тим П. Могила зніс теж «общу чашу» (гл. Хойнацкій, 255-7).

ка й оправдує вищенаведену кінцеву замітку про походження з Кипріянових списків (гл. про них далі).⁴⁷

Довжелезний ряд дальших чинів й молитов, згрупованих за традиційним требниковим ладом біля св. тайнодійств,⁴⁸ дає менше відчутти втрату Літургії св. Івана Золотоустого (§. 41), бо і так вона хіба була нової т. зв. кипріянівської редакції, тому що передтим ми маємо тут чин омивання св. мощів (§. 29) уже без зв'язку з відправами В. П'ятниці, коли він первісно відправлявся,⁴⁹ з додатком, як пити воду з омитого хреста, що приписується митр. Кипріянові.⁵⁰ Після пов'язаних з літургією нічнодневних і литійних молитов і зокрема літургійного поминання чотирьох східних патріархів з часу флорентійського собора Григорія Мамми в Царгороді, Філотей (в тексті: Доротей) в Олександрії, Михайла в Антіохії та Якима в Єрусалимі (§§. 48-53), на окрему увагу заслуговують святительські відправи при основанні та посвяченні церкви й ангимінса (§§ 54-8), бо з одного боку вони ще зберігають видимі знаки старинних великоцерковних чинів, з другого мають уже тут то там своєрідні нові подробиці. І так при засновинах церкви святитель після старинної молитви «Ги Бе нашъ въсхотѣвъи на сем камени създатис(я) тобѣ цркви»... ударяе на чотирьох углах запланованої будови сокирою «и начнууть дѣлатели рубити» (к. 167 об). Воно відноситься до дерев'яного будівництва храмів на наших землях та перейшло в сильно розширений чин основання церкви пізніших требників, зокрема могилянського, що приписує: «аще древяна имать быти црков, (священник) взем секиру оударяет трижды»

⁴⁷ В ньому теж нема ще отпущу перед молитвою на зняття вінців, подібно як в старших текстах (м. і. Тр. МСБ, 373/324, XV в. гл. Катанскій, як вище, 117). За те De Meester, *Studi*, 282, вважає це пропуском, бо на його думку тут вінчання уподібнюється до хрещення, що втягнуло до свого складу чин постриження. А в самому отпущі Ілл., 15, не згадує св. Прокопія, що його загалом не знають рукописні чини вінчання (Дмитр., 398, 432).

⁴⁸ Не затримуємося на чині сповіди, бо він у нашому Требнику зовсім тожний з виданим текстом першої його редакції з кінця 14-го і поч. 15-го ст. в Алмазова, *Т. исп.* I, 238. Натомість слід зазначити, що в Ілл., 15 побіч чина слеопомазання нема ще й маслосвяття для живих у Вел. Четвер, знаного на московському терені від 16-го ст. (Дмитр., 412 і Никольскій, *Пособіе*, 738-40), хоч уже він тоді теж практикувався в нашій митрополії. Бо свідчить про те Антіррезіс у вищенаведеному уступі про свячення мира та й Аркудій пише, що Rutheni feria quinta sanctioris hebdomadis oleum infirmorum iisdem prorsus orationibus, tantum non lingua Graecorum, conficiebant, quo unguebant et nunc etiam unguunt in fronte, cum omnes adstantes... tum etiam infantes in sacro fonte baptismatis (*De Concordia*, 80). Гл. De Meester, 213-2.

⁴⁹ Лисицын, 100-2.

⁵⁰ Мансветов, *Митроп. Кипріяна* 52-5. Требник, так званий Кипріяна, МСБ, 344/601, к. 133 і 377/310, к. 37 об зумовлює наголовок цього чина додатком: «пѣтрѣбы ради» (НГ, 20, 209).

(II ст. 64-6).⁵¹ Натомість освячення храму «по обычаю цариградской церкви» передає наш Требник в найбільш розвиненій формі, яку маємо в грецьким Євхологоні Лева Алляція⁵² й інших 11—16 вв., і за ними вказує після святочної вечірні ще молебен, тобто давню паніхиду, і два євангелія на утрені перед каноном та по його 6-й пісні. При тому за грецьким текстом правильно згадує «нитро сиреч мыло грецкое» (к. 177)⁵³ побіч «анафы», а для миропомазання вказує «съсуд мира чста испльнь» вже з заввагою: «или з маслом смѣшена скудо-сти дѣля» (к. 178) хіба зогляду на наші відносини, коли київська митрополія була щодо св. мира залежна від царгородського патріархату (гл. вище).⁵⁴ Подібну заввагу стрічаємо й на початку наступного чина посвячення антими́нса у приписі про «родостаму» (рожану воду), щоб вразі її браку ставити посудинку з вином. (к. 183).⁵⁵ Таким чином тут уже намічена спромога скорочувати першу частину цього чина, перенятю з чина посвячення церкви, як то бачимо на практиці наступних віків у нашій Церкві.⁵⁶

Вслід за тим маємо в Ілл. 15 багатий відділ рукоположних чинів (§§ 62-71), що зачинається поставленням свічконосця окремо від інших нижчих чинів. Цей старинний обряд вже навіть у Симеона Солунського лиш коротенько згадується і за його словами незнатно чому перестав практикуватися.⁵⁷ І справді він уже рідко стрічається в грець-

⁵¹ Прилучкій 3. Гл. теж Архиератик. Л. Барановича МСБ, 370/271, з 1665 р., к. 153 (НГ, 119).

⁵² De Meester, *Rituale*, 180, подає схематичну таблицю цього чину у трох редакціях, між якими Алляціянська (з 15-16 ст.) займає перше місце. Він однак у вступному покажчику грецьких євхологонів (ст. XI) мильно кладе Алляцієвий кодекс (з 16-го ст.) на 1260-ий рік, як то зробив Гоар на вступі до свого *Euchologion'a*, і чомусь примістив його в гротафератській 6-ці, дарма, що він постійно знаходиться в Барберинській колекції грецьких рукописів Ват. Б-ки (давніше під ч. 416, тепер 390). Гл. G. Mercati, *Un Eucologio Ciprio che si cercava: Traditio*, VIII (1949-51), 223-32. Ту саму рецензію переповідає Симеон Сол. у своїм викладі про храм (MPG, 155, 309 нн) і Микола Кавасила († перед 1391 р.) в MPG, 150, 625 нн. (De Meester, 180). — З порівняння виписків з чина освячення церкви в житомирським Освященнику Волинської Дух. Семінарії, 62, XVI в., к. 8 нн., в Хойнацького, 195-7, виходить, що його текст був тут хіба тотожний з нашим Требником.

⁵³ Тобто гр. нїтрон (гл. Сим. Сол., MPG, 155, 313 С), а нїптрон, як читає Гоар, 659 (двічі) і 664 с (гл. докладніше De Meester, 194, завв. 3 і Тремп., М. Евх., II [Ат. 1955], 136-7).

⁵⁴ Н. пр. Архиератикон Л. Барановича з 1665 р. в тому чині вже щодо мира жадного обмеження не зазначає (к. 159 об — НГ, 120-І).

⁵⁵ Гл. теж Прилучкій, 70-І.

⁵⁶ Тому неслухний є випад Хойнацького проти нашої практики (ст. 155), бо вона вже є в Архиератиконі Л. Барановича (к. 109 нн. — НГ, 118) і він сам признає, що першої частини нема теж в Євхологоні Венедикта XIV, 1754 р. (ст. 252 — гл. Go, 517 і De Meester, 235-6).

⁵⁷ MPG, 155, 369; D. Goar, 197-9; Тремп., I, 194.

ких текстах 15—16-го ст.,⁵⁸ а зате в нашій літургійній традиції живе ще впродовж 17-го віку так у з'єдиненій, як нез'єдиненій Церкві. Його ставить Іпатій Потій на першій місці між чинами, «котрихъ церковъ наша восточная маеть теперь только пять увъ ужыванью, а меновите... свѣщносецъ, чтецъ, подъяконъ, діаконъ, презвитеръ. Было ихъ первѣй болѣй, яко суть: одверные, заклінателіе, што бѣсы зъ людей опутаныхъ изганяли... Але теперь — додає він — церковъ наша, опручъ тыхъ пяти, не маеть въ звичаю, котрихъ самъ епископъ маеть власть ставити водлугъ чиновъ описаныхъ».⁵⁹ З численних православних требників того віку, що подають чин свічконосця ще окремо від поставлення четця-півця, вистарчить згадати Архиратикони митр. С. Косова і Д. Балабана з середини 17-го ст. (Київ-Соф. 64/76 і 65/77)⁶⁰ та Л. Барановича з 1665 р.⁶¹ Але те саме бачимо іще в 18-му в. в Архиратиконах Києво-Соф. 61/75 к. 17-го або поч. 18-го ст.⁶² та КДАК. NP 67 з 1710 р. (к. II об)⁶³ і з'єдиненого перемиського еп. Єроніма Устрицького († 1746).⁶⁴ Проте не так цей чин підвищує вартість нашого Требника в історії рукоположень нашої Церкви, як радше наступне поставлення екклісiарха, що не згадується зовсім у Симеона Солунського і стрічається досі у двох лише опублікованих грецьких требниках 14-15-го століття: Патріяршої Б-ки в Олександрії 144/104 XIV в. і Нар. Б-ки в Атенах 661 XV в. — тобто по одному текстові на обі пребагаті збірки рукоположних чинів у колекції А. Дмитрієвського і П. Тремпели (гл. вище § 63).⁶⁵ Якже ж йде про цер-

⁵⁸ Дмитр., Евх., 691, подає його з первісною молитвою найпізніше з Син. Евхологіона, 974, XVI ст. Неселовскій, 31, вказує ще на Євх. Святотроїцького мѣтоха в К-полі, 522/473, з 1665 р., к. 100, але Дмитр., Евх., 968, у мові про нього про це нічого не згадує. За Висаріоновим і Аллєєвим Євхологіоном (к. 66 об) цю молитву наводить Гоар, 198, і J. Morinus, *Commentarius de sacris Ecclesiae ordinationibus*, Paris 1695, 66, 95/6 та деякі грецькі євхологіони (н. пр. венецький 1729 р. в додатку ст. 69).

⁵⁹ *Пам. полем. лит.*, II:РИБ, VII (СПб 1882), 210. Гл. теж Лотоцький, *Укр. джерела церк. права*, 60-І.

⁶⁰ Н. Петров, *Описание рукоп. собраний находящихся в г. Киевѣ III: ЧОМИДР*, 1904, I, 18.

⁶¹ НГ, 125.

⁶² Петров: ЧОМИДР, 1904, I, 17.

⁶³ Неселовскій, 34-5. На його думку в Москві молитва над свічконосцем уже в 17-му в. злилася з чином поставлення четця-півця (ст. 56 нн). Та ще тепер це виразно два чини, бо перед нею архиратикон каже: Имѣяй быти свѣщносецъ, приводимъ бываеъ двѣма иподіакони» (Дмитр., *Ставл.*, 22, завв. 2).

⁶⁴ Побіжний його опис дав С. Korolevskyj, *Le Pontifical dans le rite byzantin: Or. Christ.*, Per. X., (1944), 208-9, але чомусь каже: on remarquera la mention du céroféraire complètement (!) inconnu ailleurs...

⁶⁵ В новіших євхологіонах (Аллєєвий, к. 65 об, Дмитр., Евх., 667, 867 і ін.) є вже інші молитви на поставлення екклісiарха, що служать теж для іконома і келаря (гл. Morinus, 94-5).

ковнослов'янський її текст, то саме наш Требник помагає доповнити неповний її цитат у розвідці Дмитрієвського про богослужбу 16-го ст. з Тр-а МСБ 377/310 к. 241: «Ги Бе нашъ. иже всякоу даеши на потребу. издавеча (Дм.: далече — гр. порр^ωфен) строяй. прійми раба своего. імкр. на слоужение стѣй твоей цркви (досі Дмитр. 367-8). где славити стое твое имя. блгволеніем и блгдтїю»... І якраз в цьому закінченні видний слід книжної «руської» мови того часу: где — на знак, що ця молитва була поміщена тут для практичного застосування.⁶⁶ Правда обі поміщені тут далі святительські грамоти для новопоставленого ерея (§ 72) говорять лиш, що він дістав рукоположення «в четці і поддіякони», але таксамо звучить ця грамота теж у згаданому Тр-у МСБ 377/310 к. 241 об, хоч він подібно як Ілл. 15 має крім екклісїарха ще поставлення свічконосця (к. 167), якого в них теж окремо не згадується.⁶⁷

Якже ж мова про діяконські й священничі свячення, то наш Требник не поміщує «Указъ како подобаетъ избирати годныхъ на священство и ставити въ іерейскій й діяконскій чинъ», хоч він відомий вже з Архирейського Чиновника МСБ 331/558 (к. 202 об-6 об) кінця XV-го ст.⁶⁸ Але його не мають теж такі замітні наші требники 16-го віку як МСБ 377/310 і Вил. 206/231, щоб не згадувати пізніших архирейських чиновників 17-го ст. Натомість завваги гідне тут, що святитель, ще за старинним звичаєм, вручає новопоставленому ересві (для посвячення) так званий «залог» перед анафорою на «Достойно і праведно есть», хоч уже в часах Симеона Солунського це вже мало мати місце по епikle-

⁶⁶ Видно це з того, що в Требнику Вил. Публ. Б-ки, 206/231, XVI в. після цієї молитви йшли «грамоты ставленые после млтвы» (к. 158 об — Добр., 315). Число множинне означало б щонайбільше, що тут мова і про грамоту для ігумена згл. архимандрита, якого поставлення попереджає цю молитву над екклісїархом. Пікаво, що Неселовскій окремо про екклісїарше поставлення не говорить...

⁶⁷ НГ, 226. Требник цей має перед поставленням екклісїарха ще благословення «іконома, понамара, торговца» (к. 240 об), але то робили самі священники (Нев-Горскій, 216). Подібно і Вил., 206/231 к. 86 об (Добр., 315).

⁶⁸ Нев-Горскій, II/3, 770. Цей текст з угляденням Тр-а МСБ, 366/680, XVI в., к. 89-99, 367/909, XVI-XVII вв., к. 79-87, 370/271 з 1665 р., к. 210-5 (НГ, III/1, 100-2, 104, 124) виданий в РИБ, VI, 899-908 і в Бенешевича, Сборник, II, 42-7. Також А. Петрушевич видав його з Архисратикона К. Терлецького в Богосл. Вѣстнику, II (Львів 1901), 84-5. Гл. А. Титов у ТДА, 1902, II, май 134 нн, Грушевський, V 477, Неселовскій, 191-6 і Лотоцький, 61-4. З огляду на те, що цей Указ приходить уже в тій частині Тр-а МСБ, 331/558, що правдоподібно ще є з часу митр. Й. Болгариновича, годі беззастережно прийняти думку Нев-Горського, що це пізніший митрополичий розпорядок, зроблений вже на підставі рішення виленського собору 1509 р., бо тут і там перед рукоположенням приписується шість тижнів приготування (Опис., III/1, 100-2). Краще вже висловлюється Дмитрієвскій, що «подобная процедура рекомендуется и виленским собором 1509 г.» (Богосл. 363). Тому за Неселовським (ст. 19 завв. 15) слід цей указ ставити на 15-е століття.

зі.⁶⁹ Видно, що старий припис іще зберігався й пізніше в київській митрополії, бо Аркудій його знає не лише зі старинного Євхологіона т. зв. Барберинського, але й з наших требників, які сам бачив вчасі свого побуту на Русі. *Eidem presbytero* — пише він — *dum celebrat sacrum Episcopus, praebet particulam Pontifex nondum consecratam. Talis quippe est mos et observatio in Russorum ritualibus* — заважає може навіть на підставі нашого Требника Ілл. 15, що його міг бачити в митр. І. Потія, і додає: *in Graecia vero consecratam*.⁷⁰ Таким чином Аркудій може й натякує, що новояреські напівдавали тоді святитель тільки частичку, а не окремий агнець, до посвячення, бо годі про це судити з досить загальникових слів нашого Требника: *стль . . . дасть бжштвеннаго хлѣба въ рукоу поставленнаго*» (к. 198 об) . . .⁷¹

А вже дійсно великої ваги є зараз таки на наступних кк. 199-200 архимандрича присяга на руки київського митрополита, бо вона здебільша наподобляє старинну єпископську присягу (т. зв. короткої редакції) і тим самим унагляднює окремі прерогативи архимандричої влади в київській митрополії. Відповідно до цього теж уложений наступний чин архимандричого поставлення, що постав у київській митрополії відай ще в 15-му ст., бо приходить уже в згаданому вище Архисрейському Чиновнику МСБ 331/558 з часів митр. Йосифа Болгариновича.⁷² Таким чином в нашому Требнику як не можна краще тенденція розвою архимандричого достоїнства дійшла до того ступня, що його мають архимандрити в київській митрополії та василіянському Чині в наступних 17—18 вв., так що не треба в тому відкликуватися аж до латинського впливу . . .⁷³

⁶⁹ MPG, 155, 389; Cf. Goar, 244-5, 247-8; Habertus J., *Archieratikon seu Liber Pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris 1643, 112, 152, 315; Morinus, 55, 72, 77, 82; Assemani J. A., *Liber liturgicus Ecclesiae Universae*, XI (Paris-Leipzig 1902), 132-4, 295; S. Salaville, *L'Hostie dans la main de l'ordonne*: Echos d'Orient, XVI (1913), 42, 455; De Meester, *Studi*, 260-1;

⁷⁰ *De Concordia*, 423-4.

⁷¹ В запитах сарайського еп. Теогноста до к-пол. собору 1276 мова про агнець (РИБ, VI, 12, 132). Гл. ще Одинцов, 159, Дмитр., *Богослуженіє*, 364, *Ставлення*, 90, 101-4, Неселовскій, 190-4, 204-9 (на його думку нова практика — давати «залог» по освяченні — аж від 17-го ст.), Никольскій, *Пособіє*, 711, завв. Одинцов. *Уніятское богослуженіє в XVII і XVIII вв.*: Лит. Еп. Вѣдомости, 1886, ч. 30-1, 286 наводить те саме з Вил. Тр-а, 206/231, к. 166-7, але вже не подає нічого на ту тему з пізніших требників 17-18 ст. Та навіть в деяких старих і важних текстах священничого рукоположення, н. пр. в Соловецькому Служебнику, 709/1015, з 1532 р. (гл. Сырку, К ист., II, 116), того обряду не згадується . . .

⁷² Дмитр., *Богосл.*, 366/7, *Ставл.* 143. Тут він каже, що той чин відомий у київській митрополії не ранше 16-го в., але переочує цей Арх. Чиновник, що дає його (к. 190 нн. — НГ, II/3, 769) окремо від благословення ігумена (к. 195 об).

⁷³ Хойнацкій, 155. Про архимандричі відзнаки гл. Дмитр., *Ставл.*, 145-51.

Вслід за тим наш Требник дає розроблений устав єпископського посвячення, що обіймає, як в Симеона Солунського, чини вибору, проголошення («благовѣстїе») і запряження («малое знаменїе») номіната (§ 69-71) та його посвячення з «настолюванням» і призначенням на дану єпархію (к. 208-11).⁷⁴ Вповні опублікований він з московських текстів 15—16 ст. і частинно — лише до консекрації видав його А. Петрушевич з Архиратикона луцького єпископа Кирила Терлецького, що перейшов з Пинська на луцьку катедру в 1585 р. і в тім характері згадується в ньому у взірці владичого підпису на посвяченім антимінісі.⁷⁵ Та тут і там порядок єпископського поставлення так представляється, як був подрібно вироблений в 14-му ст. у відміну від попереднього 13-го в., з якого дійшов до нас лиш устав самої консекрації в Архисерейськім Служебнику Новгород. Софійської Б-ки 1056 (к. 10 об-14).⁷⁶ Видно це в першій мірі зі способу вибору трьох кандидатів на єпископа на нараді зібраних владик та визначення поміж них властивого номіната самим митрополитом, бо він уже відомий з записок митр. Теогноста про єпископські назначення, переведені ним на різні столиці київської митрополії в рр. 1328—47.⁷⁷ Проте в тексті Терлецького і в старших від нього наших Архисерейських Требниках МСБ 331/558 та 377/310⁷⁸ в чині цього вибору пропущений протокол («свиток») довершеної елекції приявними владиками, що на ньому підписувалися, у відміну від московських текстів, до яких він залучувався;⁷⁹ нема його отже і в нашому Требнику. Зрештою після переходу Києва під литовську державу в половині 14-го століття і зокрема від

⁷⁴ MPG, 155, 396. Його подрібно переповідає Неселовскій 229 нн.

⁷⁵ Архиратикон 1-2 (гл. Богосл. Вістник I, Львів 1900, 81-2). Цікаво, що Неселовскій цієї публікації П-ча зовсім не згадує...

⁷⁶ Несел., 275-6 завв., видає його текст, але чомусь ставить його на 14-е ст. Варта однак згадати, що Голубинскій, *Ист. р. Ц.* I/1, 362, знає більше єпископських виборів за княжих часів у Києві аніж згодом на Московщині...

⁷⁷ РИБ, VI, дод. ст. 431 нн подає їхній грецький текст з Vat. gr., 840, XIV-XV вв., з видання В. Регеля, *Analecta byzantino-russa*, Спб. 1893, 52-6 і російський переклад В. Васильевского з ЖМНП, 1887, февраль II, 445 нн. І ось перша записка Теогноста говорить про вибір єпископа для Володимира Волинського: «В р. 6836 (= 1328), місяця травня, індікта 11-го вибір для богоспасаемого города Володимира. В приявності боголюбивіших єпископів Марка з Перемишля, Григорія з Холму, Теодосія з Луцька і Степана з Турова при згоді решти єпископів всієї Руси були вибрані три достойні особи за канонічним ладом: єромонах Атанасій, єром. Теодор і єром. Петро; вирізнений і вибраний Атанасій був рукоположений на єпископа богоспасаемого города Володимира» (РИБ, 431). Фраза «за канонічним ладом» повторяється при кожному з дальших виборів і супонує зовсім утримувану процедуру. Гл. Соколов П., *Русскій архіерей из Византии*, Київ 1913, 447.

⁷⁸ НГ, II/3, 768 і III/1, 122. Груш., V, 461 завв. I, мильно каже, що тут пропущений соборний вибір єпископа.

⁷⁹ РИБ, VI, 447-8 (свиток з 1423 р.) і Акты Археогр. Экспедиции, I, (Спб. 1836) 469 (свиток з 1456 р.).

часів вел. кн. Витовта і ще більше вчасі довгого панування Казимира Ягайловича литовсько-польська влада поступово засвоїла собі номінацію митрополитів та єпископів, так що загалом цей чин їхнього вибору в нашому Требнику може вже тільки вважатися німим протестом проти безшабашної роздачі «духовних хлібів» в київській митрополії 16-го віку... Зате з дальшого чину заприсяження нововибраного єпископа дуже цікава для нас його присяга, бо в відміну від московської не зраджує протилатинського наставлення (гл. наша окрема стаття).

А вже в самому чині єпископської консекрації наш текст віддає вірніше давню грецьку традицію ніж московський, бо ось як описує потрійний обхід з номінатом довкруги престола перед посвяченням. «Абіє шед архидіяконъ съ инѣми двѣма болшими презвитеры и поемше хотящого ставитися. и исходятъ... и приведууть его предъ црскіи двери... и тоу выступяють два епспа... и объводять его трижд. около стья трапезы. поюще стїи мчнци. дроугое слава ти хе бе» (к. 208).⁶⁰ Таксамо з'ясовує цей обряд Симеон Солунський⁸¹ та грецькі чини єпископської консекрації вже з 14-го і ще більше з 15-го ст. й наступних віків⁸² у відміну від московських, що про те мовчать.⁸³ Та найкраще це споріднення нашої й грецької традиції виказує повна однозгідність з Симеоном у згаданих вище тропарчиках при самому обході. Бо в Царгороді — каже він — тоді співали тільки Слава тобі Христе Боже, а в Солуні Святїї мученици двічі та Слава тобі⁸⁴... Ця подробиця тільки потверджує то, що — без уваги на неї — завважає Неселовський: «Появленіє его (тобто: обходу) в южнорусском чинѣ раньше чѣм в чинѣ сѣвернорусском может быть объяснено тѣм обстоятельством, что для южной Руси в силу географическаго ея положенія весьма удобно было сноситься с Греціей и получать от нея указанія, касающіяся обрядов богослуженія».⁸⁵ Подібно й клячання при консекраційній молитві вважає Неселовський признакою давнього київського об-

⁶⁰ Ті самі слова наводить Неселовскій 352 з житомирського «Освященника» Вол. Дух. Сем., Ч. 62. Таку саму церемонію згадує Дмитр., *Ставл.*, 244 (завв.) з Архїєратикона Д. Балабана Києво-Соф. Собора, 65/77, XVI в., к. 60 об.

⁸¹ MPG, 155, 413 AC. Гл. Неселовскій, 233.

⁸² Дмитр., *Евх.*, 300, 624, 631, 774, 786, 960; Тремн., I, 234-6; De Meester, *Studi*, 269.

⁸³ Дмитр., *Богосл.*, 375; *Ставл.*, 166, 178, 244, і головнo Неселовскій, 241, 281-4, 352, 365.

⁸⁴ MPG, 155, 413 C; гл. Неселовскій, 241 завв. 75. А втім устав єпископської консекрації з рук патріярха, що його з париських гр. рукописів видав Habertus, *Архїєратикон*, 66-77, згадує тут сам тільки тропарчик св. мучениці.

⁸⁵ Неселовскій, 352.

ряду,⁸⁶ перенятого з грецького звичаю за Симеона Сол.⁸⁷ Що правда наш Требник тут про те окремо не згадує, але хіба його супонує, бо приписує передтим священикові клякати на оба коліна при рукоположенні (к. 197). Вкінці й обряд «соединенія», що приписує новому єпископові являтися на нараді владик під проводом митрополита та обговорювати з ним справи своєї єпархії (к. 210), був хіба подібно як в Симеона⁸⁸ получений із врученням митрополичої грамоти. Бо як на те маємо в наступному § 73 дуже цікавий її текст, приналежний митр. Григорієві Болгаринові (1458—72) й виставлений в імені його святителя Григорія Мамми, останнього унійного царгородського патріярха († 1459). З того можна б вносити, що й рукоположні тексти нашого Требника найправдоподібніше слід датувати половиною 15-го ст., тим більше, що тут випереджує їх інший сучасний текст — літургійне поминання того самого Гр. Мамми та інших трьох східних патріярхів у київській митрополії на початку 1450-их рр. (§ 53).

Ще більш архаїчна представляється наступна серія старинних чинів за уставом Великої Церкви (§§ 74 bis-98), що є немов центральною частиною нашого Требника і своїм багатством ставить його на перше місце між нечисленними представниками катедрального (патріяршого) євхологіона на київському терені. Бо коли ще до неї з першої частини віднести устав оглашення на т. зв. пісенній утрени (§ 12), омиття мощів (§ 29), вечірні й утренні молитви і відправу литії (§ 49-52) та чини посвячення храму й престолу «по обычаю цриградской цркви» тощо (§ 54-61), то число замітніших великоцерковних служб доходить в Ілл. 15 до чвертьсотки й перевищує дві досі найзамітніші їхні серії в наших требниках 16-го ст.: МСБ 377/310 і Вил. 206/231. Його вага ще збільшається, як зважити, що знаємо лише четверо інших подібних требників на всьому просторі давньої київської митрополії середніх віків: Новгород-Соф. Б-ки 1056 XIII в. і 1064 XV в. та МСБ 371-2 XIV—XV в. (ці два південнослав'янського походження) та два пізніші: Солов. Б-ки 725/1085 з 1505 р. і Соф. 1063 XVI ст. Притому деякі з поміщених тут служб зберігають іще первісну форму, зокрема в низці старинних відправ Страсного Тижня, і тим роблять наш Требник цінним пам'ятником колишньої патріяршої й катедральної богослужби.

⁸⁶ Неселовскій, 262, гл. ще ст. 225, 242, 366.

⁸⁷ MPG, 155, 413 D; Habertus, 67; Тремп., I, 209-10, 235 завв.; De Meester, 268, завв. 2, 269; Несел., 262/3, завв. 116, цікавий, чи в Алляціянськiм Евхологоні стоїть тут «гони», як читає Гвар, 256, чи «гоната». І дійсно з автопсії можемо потвердити, що в оригіналі (к. 78 об.) виразно видно: «гони». Про московське стояння в тім місці гл. Дмитр., Богосл., 376; Ставленик, 166, 244.

⁸⁸ MPG, 155, 437 B.

І так чин миття ніг Вел. Четверга «в велицей цркви цриградской і въ прочих митрополіах» зберігає тут іще первісне місце «по отпѣтїи тритекти» (к. 261 об) тобто перед Службою Б. св. Василя.⁸⁹ Вслід за тим наш Требник іще знає Літургію Передосв. Дарів у В. П'ятницю (§ 86) і то після старинної відправи «оглашення» тих, що мали хреститися в пасхальну ніч,⁹⁰ дарма що вже митр. Кипріян заборонив правити її того дня.⁹¹ Крім того даючи чин колишнього хрещення в пасхальну ніч (§ 88), наш текст згадує в наголовку і патріярха і митрополита, хоч старший від нього Тр. МСБ 371/675 з кінця 14-го і поч. 15-го в. патріярха вже не споминає,⁹² а МСБ 377/310 і Вил. 206/231 зовсім тієї служби не дають. Само собою паде в очі, що тут ця служба з попередною вечірнею В. Суботи (§ 87) знаходиться перед (єрусалимською) утренею того дня так, немов би компілятор мав тут на приміті ідейну зв'язь між колишнім оглашенням В. П'ятниці і пасхальним хрещенням... Та якби там не було, видно теж, що він таки понадусе дбав про повноту свого требника, коли після того — можливо з іншого рукопису — додав пропущену службу цієї своєрідної утрени і то в двох її видах «по обычаю манастирьскому» та «въ цриградской соборной цркви и по всѣм митрополіамъ» (§ 89-90) й з вилученим в окремий параграф (91) її закінченням.

Та коли ці катедральні служби маємо вже опубліковані з інших так грецьких як слав'янських джерел, то не вдалося підписаному — без огляду на пильні розшуки і конзультації з дослідниками колишньої катедральної богослужби візантійської Церкви — устійнити текст цікавої литії на пасхальній утрени «въ цриградской събрной цркви и по всѣм митрополіамъ» (гл. § 92), що її наш Типикон докладно описує. «Послѣди же свѣтилна (тобто: Плотію уснув) бывает литіа. и исходят по обыч(а)ю. възмут крстъ великій и свѣци три къ крсту прилѣпят. къ врѣхнемоу рогу и по сторонам. послѣж(е) икону несут. и оба

⁸⁹ «По отпѣтїи тритекти» треба розуміти, що цей чин правився таки по ній, а не, як стоїть в нашому Требнику невільничо переложено на к. 259 об: Чин и млтвы бывающая на оумовеніе стѣя трапезы... по скончаніи г. го и с.-го часа. Гл. ще Е. Діаковскій, *Из исторіи богослуженія* — Чин тритекти: ТДА, 1908, июль, 394-7, 433-4. Отже ця служба має в Ілл. 15 більш архаїчні признаки ніж чин омивання престола.

⁹⁰ Натомість Дрезденський Устав Вел. Церкви 104 XI в. к. 131 дає це оглашення між тритектою і вечірнею з Преждеосв. СБожою (Дмитр., *Др. патр. тип.*, 153-8, 310). Гл. ще Симеон Сол., МРГ, 155, 908; Лисицын, 238, та Діаковскій: ТДА, 1908, II, 397, 414, 426-7.

⁹¹ Лист Кипріяна до Новгорода 1395 р.: АИ, I, ч. 11, 20; РИБ VI, 236. Гл. теж відповідь к-польського патр. собору на запит сарайського еп. Теогноста 1276 р. (РИБ, 132). Про цю kwestію ширше пишуть Одинцов, *Порядок* 45; Мансвєтѡв. Митр. Кипріян, 135-6; *Церк. устав* 147; Дмитр., *Богосл.*, 214.

⁹² Патріярха і митрополита в цій службі подає теж Тр. Солов., 725/1085, к. 120 (Опис. рукоп. слов. м-ря, III/1, 112).

польсвѣща. и идоут поддѣаконы и дѣаконы и стль съ епспы и сщеникы и вес(ь) народ. исходят великими враты црковными обьшедше оукругь цркве. обходяще ж(е) поют. Хс въскрсе. паки тымиж дверми въходятъ въ црков. вьнутрь вшед стль. идет на восходницу и сядет. обапольж(е) восходницы ниж(е) садятся епспи. тогда же приходит архидиакон къ стлю. пріємь блгсвнїе по обычаю. и чтет слово григорїа бгослова» (к. 322). І хоч годі дошукатися цієї литії в давних патріярших типиконах Дрезденському 104 XI в. та Святогробському з 1122 р. й інших, що містять постійно вказівки про литію при кінці кожноднєвної утрени,⁹³ проте цей текст такий дрібничково уложений, що годі не прийняти його походження з грецького оригіналу.⁹⁴ А вже додана заввага, що ця пасхальна утрєння литія не відбувається по манастирях, пояснює нам, чому про неї не згадують т. зв. ктиторські манастирські типикони 10—14 вв.

І таких цікавих причинків для історії устава Великої Церкви тут більше (гл. §§ 12, 48, 51, 89-91, 74 bis), головно як зважити переміни, що їх його чини зазнали на нашому терені (м. і. багатоліття для вел. князів і київських митрополитів на царських часах — гл. § 77-8 і 84).⁹⁵ Таким чином іще з половини 16-го ст. ми дістали в ватиканському Требнику Ілл. 15 цінне джерело для історії первісного катедрального устава на українськобілоруських землях, бо хоча в цілості він уже тоді не практикувався, то своєю давньою величчю будив пієтизм у любителів літургійної старовини. Якже ж до тієї довгої низки великоцерковних богослужб додати ще наступні молебні й канони на всякі потреби (§ 101-107) та «послідованіє св. купини» й канони всім святим, за померлих і за добродіїв з кінця нашого Требника (§ 193-6), то він один, навіть без уваги на подібні Требники МСБ 377/310 і Вил. 206/231, поправляє на користь Києва погляд найважливішого дослідника первісного типика на Русі А. Лісіцина, немовби звичай Вел. Церкви ще найкраще зберіглися в Новгороді...⁹⁶

⁹³ Дмитр., *Др. патр. тип.*, 22, 103-6, 151-2, 165-7 (кінець пасх. утрєні й слово св. Григорія), 339-40. Гл. ще Лисицын, 216-7, 236-8, 289; Мансв., *Ц. уст.*, 145, 149-51, 200 і Дмитр., *Богосл.*, 232 нн.

⁹⁴ Симеон Сол. в описі т. зв. пісєнної утрєні недільної теж згадує, що священник при вході до церкви, несе хрест, а на ньому прикріплені три свічки (треіс кироі пєпигменоі — МРГ, 155, 640). Гл. Скабалланович, *Толк. типикон*, 383; Антонїадес Є., *Пері тоу асмаїкоу орфру: Феологія*, 1951, 340-52, 388-9.

⁹⁵ Ширше про цю церемонію Мансв., *Церк. устав*, 81; Діаковскій, *Царскіє часы Рождества Хр. и Богоявленія*: ТДА, 1908, III, 493-500 і — *Послѣдованіє часов В. Пятниці*: ТДА, 1909, I, 413 та П. Соколов, *Русскій архиерей из Византии*, Київ 1913, 272-3, 433-8.

⁹⁶ *Первонач. славянорусск. типикон*, 53. За його думкою «возможно, что и Галиція подпала под то вліяніє».

Попри таке багатство великоцерковних чинів тощо, Ілл. 15 має теж прямо імпозантний відділ принагідних молитов: «Послѣдованіє млтвам на всякыя многоразличныя потрѣбы». Цей титул, тотожний з таким самим у Т-ку МСБ 371/675 к. 26, обіймає §§ 108-46 і незнать ще скільки займав з запропаних дальших 33 параграфів... Як додати ще подібні м-ви з 1-го його відділу (§ 19, 23, 45-7), то хіба наш Требник що до їх числа не уступає іншим, зокрема Вил. 206/231, де вони (вкупі зі священодійствами) обіймають 80 уступів. Задалеко було б зачинати робити між ними подрібніші порівняння, але годі не завважити, що дуже рідка молитва на увільнення раба в Ілл. 15 (§ 142) звучить правильніше: «Онъсица прошаеъ своею волѣю коупленаго своего раба. емоуже и правѣдное прощеніе дарова» (к. 389) — замість гіршого «даровав» Вил. Требника.⁹⁷ Натомість слід спинити увагу зараз таки на першій молитві цього відділу — при вступі архиерея в город (§ 108), що походить від царгородського патр. Філотей і тут немов нав'язує до попередних молебнів й канонів, які йому здебільша належаться.⁹⁸ Не йдеться про її текст, що правда вже дещо відмінний від перекладу терновського патр. Євтимія, але мова про дуже інтересну дописку при кінці: «Списанъ же бысть сій списокъ із вѣликаго й старого номоканона на Москвѣ в лѣто сцаі индик(та)м(!) мѣсяца феврал(а) іе днь». Бо така глосса вже відома від півтора ста літ в деяких списках відомої грамоти московського кн. Василя Дмитровича для митр. Кипріяна з 1402-3 р. з потвердженням Церковних Уставів св. Володимира Вел. і Ярослава Мудрого. Перший видав її Карамзин з т. зв. Горюшкінського Літопису,⁹⁹ а опісля Востоков з Румянцівської Кормчої 232 к. 202 об з поч. 16-го в.,¹⁰⁰ за якою йде Ставропігійська Львівська К-ча сперед 1565 р.¹⁰¹ Видана вона теж з двох наших Требників: відомого Вил. 206/231 з Супрасльської Лаври¹⁰² і Загорівського монастиря (Ч. 24 його збірки) у Волинському Єпарх. Древлехранилищі в Житомирі (з 1403 р.).¹⁰³ З того виходило б, що ця остання записка

⁹⁷ Звернув увагу на цю неправильність та її виправив сам, не покликуючись на Ілл. 15, С. Gianelli, *Alcuni formulari relativi alla „manumissio in Ecclesia tratti da ciscologi italo-greci e slavi: Rivista di cultura classica e medievale* I, (Roma 1959), 140-1.

⁹⁸ Найбільше Філотесвих текстів видав Сырку, *К ист. исправленія*, II, ст. LXXIX-LXXXVI, з гр. МСБ, 349/336, XV в., к. 12 нн. Гл. ще Калужняцький, *Werke des Patr. Euthymius*, 341 завв.

⁹⁹ *Ист. государства росс.*, М. 1842, кн. V, прим. 233.

¹⁰⁰ *Описание русских и слов. рукописей Румянцевского Музеума*, Спб. 1842, 296.

¹⁰¹ Гл. И. Головацкий, *Библиогр. находки во Львовѣ: Сб. ОРЯС*, X (1873), ч. 7, 37.

¹⁰² Добрянскій, 316.

¹⁰³ Д. Абрамович, *Нѣсколько слов о рукописных и старопечатных собраниях волинской епархи: Христ. Чт.* 1903, II, июль, 109, завв. 2.

хронологічно найстарша, але нажаль вона неповна і з лаконічної згадки про неї в коротенькому описі загорівської збірки Д. Абрамовича годі довідатися, чи й вона стояла там під Кипріяною грамотою, як у всіх дотепер виданих текстах.

Та якби там не було, слід першусього зіставити в одне всі ці її тексти, Горюшкінський(Г), Румянцівський(Р), Ставропігійський(С), Виленський(В)¹⁰⁴ і Загорівський(З), заки перейдемо до її аналізу: «Списан же (з оп.) бысть сей списокъ (=свертокъ Г) изъ великаго и (РС оп.) стараго номоканона на Москвѣ въ лѣто сѣаі индикта аі (=і в З; Г оп.)¹⁰⁵ мѣсяца ноябра (ВЗРС оп. і З оп. решту до кінця) въ (Г оп.) аі (=ві ВС; фі Р) день (Г оп.)». Отже в основному цей текст в наведених списках і в ватиканському Требнику однозгідний аж до «мѣсяца», як не брати до уваги «індикта м»(!), що є графічною помилкою замість «аі». Зате місячна дата тут і там інакша, але це не дивує, як зважити, що місяць (ноябрь) вказаний лиш в одному з п'яти наведених списків, а день лиш у двох той самий (12 в ВС). Однак в нашому Требнику вона набирає більшого значіння, бо тут не стоїть під Кипріяною грамотою, і тим самим дозволяє розглядати її під ширшим кутом, аніж його мали дотеперішні аналітики, що стрічали її одиноко у злучі зі згаданою грамотою.

Насамперед годі аж припускати, що ту глоссу компілятор нашого Требника просто переставив спід Кипріянової грамоти під архиерейську молитву при вході в город, хоч на щось такого вказувало б початкове «списан же»,¹⁰⁶ що є в наведених текстах (з виїмком загорівського), де вона тісно злучена з попередною грамотою. Бо в Ілл. 15 архиерейська молитва з тією глоссою відділена від Кипріянової грамоти аж 60-ма картками (як додати пропащих 27 кк. після теперішньої к. 393) і під самою грамотою на таку дописку лишалося аж занадто багато вільного місця, так що писар виповнив його видовженим колофоном кінцевої частини її (і так недовгого) тексту. Далі: вже то одно, що ця глосса знайшлася в Виленському Требнику під грамотою, а в Ватиканському зовсім на інакшому місці, доказує, що її лучність з Кипріяною грамотою не є аж такої міри, щоб з неї зробити припущення на рахунок самої грамоти і — що більше — обох згаданих

¹⁰⁴ Свого часу зробив з них зіставлення А. Павлов, *Мнимые слѣды кат. вліянія в древн. памятниках югослав. и русск. церк. права*, М. 1892, 150-І, з угляданням теж такої самої глосси під Кипріяною грамотою (без дати) в Кормчій московського купця І. Л. Сіліна (ч. 7).

¹⁰⁵ *Полн. Собр. Р. Лѣт.*, VI (1855) 86, подаючи глоссу з Горюшкінського списку, дає теж «іа» — хіба з іншого рукопису — Вальзерового 15-го в.

¹⁰⁶ Що злучка «же» не конечно означає протиставлення, видно з того, що навіть у злучі з заіменниками вона не змінює їх змісту (гл. И. Срезневскій, *Мат. до словаря древнерусск. языка*, I, 847).

Уставів. Бо Карамзин¹⁰⁷ і ті, що за ним не приймають їхньої автентичности (Суворов¹⁰⁸ і Голубинський¹⁰⁹), тим самим застерігаються проти цієї дописки, мовляв, вона говорить про копію Кипріянової грамоти ніби то «з великого й старого(!) номоканона». Протівно Неволин¹¹⁰, що за Востоковим¹¹¹ боронить автентичности усіх цих трьох пам'яток твердить, що цю глоссу копіст знайшов в оригіналі, написаному 1402 р. після того, як Кипріян дістав від кн. Василя грамоту на потвердження обох Уставів і вписав її до «великого старого номоканона» ще за свого життя: тобто ця глосса ніщо інше тільки засвідчення оригіналу. А знову Павлов¹¹² з Кипріянової грамоти вносить, що оба Устави так в ній потверджені, немов би були наново видані, тобто виписані «з старого номоканона» на окремий «список», і враз з цією грамотою ввійшли в деякі пізніші його списки. Бо хоч дописка — пише він у відповідь на закид проти її автентичности — ніби відноситься до Кипріянової грамоти, то однак під списком вона розуміє лиш оба Устави, тому що дійсно в 1403 р. грамота не могла ще копіюватися зі «старого» номоканона, а тільки каже, що «князь великий Василій Дмитрієвич, по совѣту з отцом своим митрополитом Кипріяном, нашедши старый Номоканон, управил по старинѣ о судах церковных, как управили... святой Владимир і сын его князь великий Ярослав». І на нашу скромну думку ця дописка не має аж такого рішального значіння в питанні автентичности Кипріянової грамоти, коли ми знаходимо її також під молитвою, що в Ілл. 15 замикає ряд Філотеевих творів, переложених трудом терновського патріярха Євтимія¹¹³ не без участі митр. Кипріяна. І в одному і в другому випадку ця глосса може дуже добре вважатися літописним засвідченням Кипріянової роботи над канонічно-літургічними текстами в

¹⁰⁷ *Ист.*, I, 145 і завв. 506, II, 38 і завв. 108, V, 131 і завв. 233.

¹⁰⁸ *Слѣды западно-кат. церк. права в памятн. др. русск. права*, Ярославль 1888, 225.

¹⁰⁹ *Ист. р. Ц.*, I/1, 628 і II/1, 324-5. Огляд спору за й проти автентичности обох Уставів подає Лотоцький 204-53, але окремо не заторкує їхнього зв'язку з Кипріяною грамотою, бо вона московського походження. Гл. ще А. Зимин, *Памятники права Киевского государства X-XII вв.*, I/М. 1952, 258 (про участь Кипріяна в редагуванні Уставів).

¹¹⁰ Н. Неволин, *О пространствѣ церк. суда в Россіи до Петра Вел.* (Полн. собр. соч., Спб 1859, VI, 315).

¹¹¹ *Опис.*, 297: должно думать, что писец нашел уже сія заключительныя слова в своем подинникѣ.

¹¹² Ст. 151-2.

¹¹³ Мансв., 63, 107-II; Филарет Гумилевскій, *Ист. обзор пѣсноп.*, 372-4; Сырку, *К ист. исправления книг в Болг. в XIV в.*, I: *Время и жизнь патр. Евфимия Терновскаго*, Спб. 1898, 252 нн; Макарій, IV (1886), 85; Голубинскій, II/1, 298-9, 322-3; Хр. Ив. Поповъ, *Євтимий, послѣдній търновски и трапезицки патриархъ*, Пловдив 1901, 250-І.

додатку до багатьох інших подібних записок по старих рукописах, що їх зібрав й проаналізував І. Мансветов у знаній розвідці про літургійну діяльність цього митрополита.¹¹⁴

Маємо тут на увазі зокрема богослужбні книги, позначені його ім'ям: служебник, псалтир, синаксар, тріодь тощо¹¹⁵ і посилки літургійних книг, переписаних з його поручення для інших церков та міст. І ось що пише Кипріян до псковян, посилаючи їм в рр. 1392-5 з Москви устав та чин літургії, серпневого водосвяття, хрещення й вінчання враз з синодиком «якоже мы здѣ въ митропольи поминаемъ: А чего будетъ нинѣ не поспѣли списати, что вамъ надобно, а то хотимъ излегка заставить писати, да и то у васъ будетъ».¹¹⁶ І як на те маємо і в Требнику Вил. Публ. Б-ки 206/231 при кінці чина подружжя дописку: «Списаніе сему отъ греческихъ книгъ смиреннымъ митрополитомъ кievскимъ и всея Руси Кипріяномъ» (к. 29),¹¹⁷ що перейшла сюди — як і в інших випадках посередно — з такого його «списка» як післаний до Пскова чин вінчання враз з іншими богослужбами. А вслід за цією глоссою на початкових картках цього Требника ось знову після Церковних Уставів св. Володимира і Ярослава Мудрого та Кипріянової грамоти з 1402-3 р. йде вищенаведена дописка про «список из великаго и старого номоканона на Москвѣ в лѣт(о) 6911» — другий збережений по віках побічний слід Кипріянової письменницької роботи з його часу (і можливо навіть з його власної руки). З цією запискою гармонізує і глосса Ватиканського Требника, що свідчив про рівночасний перепис принагідних требникових молитов, почавши від архиерейської молитви входу в город, подібно як від чину подружжя з Кипріяною допискою властиво зачинається Вил. Требник.¹¹⁸ Таким чином враз з нею дісталася вона аж до нашого Требника може навіть через довший ряд копій з первісного Кипріянового списку, бо за тим промовляє плутанина з числом індікта — «м» за-

¹¹⁴ Митр. Кипріян, 9-107, 111-2. Гл. ще Й. Ивановъ, *Българското книжовно влияние в Русия при митр. Киприан*: Изв. на Ист. за бълг. литература, Кн. 6 (София 1958), 25-79.

¹¹⁵ Ні Мансветов ні Иванов не згадує поминальної панахиди за ктиторів й добродіїв, що зустрічається бодай в наших требниках з Кипріяновим ім'ям. Н. пр. Тр. василіянської б-ки в Лаврові Ч. 572, XVI в., дав їй заголовок: «Съписано сіе от греческих книгъ съмиреннымъ митрополитомъ кievскимъ и всея роуси Кипріяномъ: Како под(о)бае(т) творити памя(т)ь оупсощимъ изъображ(е)но Никифоромъ зовомымъ Ксантопоуломъ» (з виписків о. М. Ваврика). Гл. теж Тр. Святооунфр. Б-ки ЧСВВ у Львові, Ч. 18, XVI в., к. 166 (ЗЧСВВ I, 417).

¹¹⁶ АИ, I, ч. 8, 17 і РИБ, VI, 239-40.

¹¹⁷ Цю дописку наводить Одинцов, *Уніятское богослужение*: Лит. Еп. Вѣд. 1886, ч. 35, 317 завв. 182, а Добрянській, 313, її не згадує.

¹¹⁸ Перед нею Добр., 313, вчисляє на першій місці лише пояснення літургії «Служба толкованая» (к. 3 нн). Гл. вище § 184.

мість «ai», що напевно стояло в оригіналі (6911:15 дає останок 11) і зберігається в Рум. й Ставроп. Кормчій та Вил. Требнику. А й назва «старого» номоканона не створює тут якогось противоріччя, що його добачували противники автентичности Кипріянової грамоти 1402-3 р. в тому, що вона мала б бути скопійована «із старого номоканона». Бо церковнослов'янський переклад молитви патр. Філотея при вступі архиерея в город може навіть вже добрі десятки літ знаходився у списках Кормчої.¹¹⁹ Вкінці як мова про місячну дату в одній і другій записці (15 лютого і 11-го чи якого там листопада), то трудність була б щойно тоді, якщо б вона була однакова і під архиерейською молитвою в нашому Требнику і під Кипріяною грамотою, бо створювалося б відразу підозріння, що то остаточно тут і там таки та сама глосса, і наші труднощі зачиналися б наново...

Загримавшись отак дещо уважніше над першою частиною нашого Требника, остається докинути вже лише кілька слів про другу канонічнодисциплінарну його партію в додатку до уваг, пороблених при поодиноких її параграфах. І так коли вже його Володимировий Устав (§ 179) діждався своєї студії завдяки В. Бенешевичеві, дарма що тільки на основі нестислого перекладу І. Кульчинського,¹²⁰ то на подібну аналізу заслугував би теж його Ярославів Устав, бо на підставі нашого поверховного порівняння з Бенешевичевим виданням його короткої і широкої редакції маємо вражіння, що Ілл. 15 хіба має до певної міри посередній текст.¹²¹ Те саме слід сказати й про «Правило св. Отець» (к. 429 об-34), бо в такому виді не стрічаємо його навіть у найповніших джерельних збірках до історії покутничої дисципліни на східнослов'янських землях Алмазова й С. Смирнова,¹²² хоч уже від 1874 р. відома його південнослов'янська редакція з кінця 15-го чи поч. 16-го ст.¹²³ Тут і замикається суцільна канонічно-дисциплінарна партія нашого Требника посланням українсько-білоруських єпископів та грамотою вел. кн. Витовта у справі вибору Григорія Цамвлака на ки-

¹¹⁹ Про працю Кипріяна над Корчмою гл. Макарій, V (1886), 16-21, і більш критично Голубинскій, II/1, 322-3.

¹²⁰ Н. пр. Кормча василіянської 6-ки св. Онуфрія у Львові, Ч. 77/27, XVI в. має сильно подібне до Ілл. 15 «Правило о црковных людехъ и о десетинах и о судѣхъ митрополичихъ и о мѣрилѣхъ городскихъ» (к. 396 об-7). Гл. текст з тієї Кормчої в о. Табінського, *Церк. Устав св. Вол. Вел.*: Нива 1939, ч. I, 5-7, 17-8 (о десятинах), що на його думку тут «виступає в найдавнішій формі» (ст. 5 завв. 2).

¹²¹ Н. пр. після вступу, що є з короткої рецензії, йдуть підсудні митрополитові провини («о судѣхъ»), що є лише в широкій рецензії (§ 7 і інші в Бенешевича).

¹²² *Древнерусский духовник*, II: Матеріали, 279 — розрізняє аж три його редакції.

¹²³ Видав її В. Ягіч з Кормчі Загребської Ак. Наук, 707 в *Starine Jugosl. A. K. Znanosti i Umjetn.*, VI (1874), 133-46. Тепер обіцяє видати цей епітимійник Е. Кошмідер з вроцлавського Требника 16-го в.: *Заповѣды и уставъ стыхъ отецъ ихъ въ Никей* (ст. 287-313) в *Jbuch der Schles. Fr. W. Univ. zu Breslau*, II (1957), 76.

ївського митрополита 1415 р. (§ 186),¹²⁴ а вже далі йдуть різні додаткові молитви й чини всуміш з такими самими уступами правничого змісту. І ось знову приходиться ще спинитись на хвилину над «Правилом Кирила, митрополита руського» з постановами володимирського собору 1274 р. (§ 191). Виступає воно тут у повному первісному тексті тобто з першим параграфом про діяконські й священничі рукоположення та належні за них датки, що його звикли пропускати Кормчі 15-го ст. під впливом новеллі цісаря Андроніка Старшого проти симонії (ставлення «на мзді») з 1295 р.¹²⁵ Але за те не має воно додаткового 7-8-9-го канона проти деяких надужить в Новгороді тощо, які подаються в московських Кормчах 14-16 вв., немов на знак, що наш Требник радше пильнує київського обширу і відповідно до того робить селекцію правничих текстів (княжі церковні устави і документація київської автокефалії 1415 р.). Натомість Завіщання митр. Фотія з 1431 р. тут поміщене вже поза чергою без маргінесового числа (к. 469 нн) радше як взірць святительської «духовниці», яка властиво йде за ним у двох дуже цінних текстах для вжитку київського митрополита і його владик (к. 471 об-75).¹²⁶ Обі вони позначені р. 1492-им і служать ще одною вказівкою, що Ілл. 15 в підборі свого матеріялу не переступає меж 15-го ст., так що вже не ввійшли сюди рішення виленського собору 1509 р.

Виймовко з 16-го ст. маємо тут пасхальні таблиці (гл. вище) і—крім листа патр. Єремії з 1591 р. — митрополиту молитву при вступі в город, що є властиво молебнем намісці давньої молитви з часу Кипріяна (§ 108).¹²⁷ Тому ми її в цілості навели як характеристичний приклад

¹²⁴ Звертає на себе титул першого з єпископів: «Θεοδοσίε αρχιεπισκπъ полоцкый и литовскый» (к. 434), коли в тексті, виданім в АЗР, I, ст. 35, він зветься тільки архієпископом полоцьким (Древн. Росс. Вивліюфіка, XIV, 122, зве його архієпископом полоцьким і київським). Ширше про це розповідає К. Ходиніцкі, *Kościół prawosławny a Rzecz-ta Polska*, Варш. 1934, 35-6 (завв. 2) і припускає, що то Витовт надав Теодосієві такий поширений титул у змаганні за еманципацію від московського митрополита Фотія. І перемиський єпископ тут зветься Геласій — в Нікон. Літ. «червенський» (!). Проте читання нашого Требника (з Кульчинського) приймає Голубинскій, II/1, 370.

¹²⁵ Гл. РИБ, VI, 83 (вступна заввага); Соколов, 209-12.

¹²⁶ Лотоцький присвячує духовницям ст. 195-200, але здебільша світських людей (кн. Володимира Мономаха й ін.), що не мають властиво церковно-правничого значіння. Під цим оглядом обі прощальні грамоти нашого Требника далеко цінніші від прощальної з імям неозначеного київського митр. Йосифа для якогось священноінока Закхєя (гл. Алм., Т. ісл., II, 271, текст: III/2, 77-8).

¹²⁷ Про молитву «Владико Г. І. Христе Боже наш, іже всея видимия і невидимия і мисленія твари содітелю» та другу, найбільш вживану при вступі архієрея «Г. Боже наш, іже от несущих» писали Мансветов, Митр. Кипріян, 64 (гл. теж Прибавл. ко твор. св. отец, 29, [1882], 451-2); Никольській, О службах, 41-4; Красносельцев, О нѣкоторых церк. службах и обрядах нынѣ неупотребляющихся — Обряды вступленія на паству нового архієрея: Прав.

нової літургійної обрібки, що розвинула первісна молитву в більшу службу (молебень), додавши до неї відповідну литійну ектенію і кінцеву мольбу. В першій мірі, як вже ми вище зазначили, через першу вложену фразу вона примінена до вжитку київського митрополита, а через друге прохання за мир «благовірному і христолюбивому... князю і его князем і бояром і міщаном і всему поспольству, православним християном нашего закону греческого» — відзеркалює обставини 16-го віку на наших землях. Того самого вимовне перше прохання доданої ектенії «господарю нашему великому королю і... православним князем нашим», так що взявши до купи, можемо твердити, що тут і там мова про польського короля, який був заразом великим литовським князем. Далі бачимо, що це ектенійне прохання сформоване з пропущеного тут кінця первісного тексту нашої молитви: «даруй боговірним і православним князям нашим долготу живота ітд., яко да і ми в тишині їх тихо і безмолвно житіє поживем в благочестії же і чистоті». А дальші її слова: «молитвами і моленієм пречистия ти матере і всіх святих твоїх, благоволенієм і благостиною пресв. Отца і всесильного ти Духа» — долучені до кінцевої молитви за любов: «Ти Господи Боже наш любви садитель... избавляемі от всякого навіта і дієства лукаваго». Вкінці сильна тут домішка «руської» мови головно у додатках в самій молитві (богоспасаемое митропольи киевское, поспольству, здоровье, спасенье, всимъ зам. всѣмъ) і в доданій ектенії та кінцевій молитовці (надовсимъ, абыхмо любовию друог друга приймали зам. «дароуй нам любовію пріймати друог друога» — § 127). Отак тоді, коли під першим текстом тієї архиерейської молитви при вступі в город стоїть в нашому Требнику дописка про її список «на Москві» (к. 378), то вже її поширена редакція дає вимовне свідощтво про літургічну творчість Києва і то вчасі сумного занепаду нашої Церкви 16-го століття.¹²⁸ А разом з попередніми молитвами над на-

Соб. 1887, I, 38-40 (і окремо: *К истории прав. богослужения — По поводу иностранных церк. служб и обрядов нынѣ употребляющихся*, Каз. 1889, 13-15). Однак їхній спір про її грецьке чи славянське походження рішив аж Сырку, видавши її гр. текст із Збірника писань патр. Філофея МСБ, 349/336, XV в., к. 42 об-3. Та на диво Неселовський, незнаючи цього, далі висуває припущення про її «південноруське» походження (*Чины хиротесій и хиротоній*, дод. LIII-IV), ніби тому, що вона частіше приходить у наших пам'ятках аніж у московських.

¹²⁸ Проте цієї служби хіба не було в житомирському «Освященнику», бо її напевно був би згадав Неселовський, і в Архиєратиконі Л. Барановича, що натомість подає м-ву «Владикъ Г. І. Христе» (к. 198 об — НГ, 123) та ще дві інші на ту саму церемонію: «Боже всемогій безначальний Господи» (к. 200) та «Г. Боже наш сідяй на херувиміх» (к. 267 — НГ, 128). Гл. Неселовський, дод. ст. LIV-V. Він далі переповідає ще зміст служби, подібної до нашої при вході архиєрея в катедральний город з молдавського Потребника 1847 р. (гл. Неселовський, вступ ст. XV). В ній по згаданій молитві «Владико Господи» долу-

верненими жидами й татарами, на освячення церкви і над хворими (§ 187-9) і з наступним свяченням воєнної хоругви вона доводить основний склад нашого Требника, сформований ще в 15-му віці, до повноти, якої не стрічаємо в інших требниках київської митрополії 16-го століття так під оглядом євхологійним як і канонічним...

В першій мірі в ньому маємо найбагатший монумент старинної великоцерковної богослужби на території колишньої київської митрополії споміж усіх представників т. зв. патріяршого катедрального требника на українсько-білоруських землях і в рівній мірі дорогоцінну скарбницю обрядових своєрідностей Києва, що її наша побіжна аналіза далеко не вичерпує. То й зокрема при теперішній залізній куртині, що відділяє нас від літургічних збірок Києва, Львова, Вильні та інших церковних осередків колишньої Київської митрополії, цей наш василіянський Требник у Ватиканській Бібліотеці тільки зростає на своїй високій ціні, що її мав вже перед двісті літами в очах першого свого дослідника, о. Ігнатія Кульчинського, ЧСВВ, який слушно називав його *Vetustum Rituale Ruthenicum*.

чений молебень (уже в церкві), з якого є наш «Чинъ посѣщенію церквей пресвитерскихъ отъ єпископа» (гл. *Службеникъ Святительскій*, Львів 1886, 144-9). А тимчасом Хоїнацкій, 204, береться твердити, що то «буквальний переклад» з латинського...

III. MISCELLANEA

А. Г. Великий, ЧСВВ

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ В 100 ЛІТ ПО СХИЗМІ КЕРУЛЯРІЯ*

III. Церковно-політичний характер подій 1148—1156 рр.

Майже половина Іпатіївського літопису присвячена описові боротьби за київський княжий стіл в 1148—1154 рр. У висліді тієї боротьби Юрій Довгорукий від чисто територіальних постулатів у 1149 році приходиться у 1156 р. до остаточного заволодіння Києвом. Така найзагальніша рамка тієї боротьби на українській землі. Заходить питання про мотиви тієї боротьби і то саме в першому її етапі. Мала ця боротьба лише внутрішні міжусобні мотиви, чи стояли за нею інтереси європейських аліантів? Ось це суттєве питання, яке може кинути багато світла на цю справу, що нею в цих рядках займемось.

Треба сказати, що мотивація цієї загальної європейської коаліційної війни крім прямих інтересів поодиноких союзників, членів коаліцій, мала ще інші усім спільні інтереси. Як згадано на початку, йшлося тут про повалення й оборону Византійської Імперії. І з однієї і з другої сторони були змобілізовані всі можливі сили й ужиті всі засоби. Була повна координація сил в обороні й наступі. Відповідно до тієї цілі прийшло до розмежування фронтів й угруповання сил. Розмежування сил обох коаліцій розділило й Київську Державу на два фронти по лінії: північ і полудневий захід (Юрій—Володимирко) проти полудневого сходу (Ізяслав). Фронти очолювали: Ізяслав з однієї, а Юрій з другої сторони.

Для такої тотальної боротьби важним було рівно ж становище укр. Церкви, головнo ж постава Київського митрополита. Церква взагалі була консолідаційним елементом обох коаліцій. Проти себе стояли: Рим і Византія. З однієї сторони слідкував за подіями католицький Захід, а з другої сторони тісно співпрацював з імператорським мечем розєднаний з Петровою Скалою византійський патріарх. Тому то по розділі Київської Держави на два воюючі фронти, мусіло прийти й питання про поставу київської митрополії. Серед таких обставин і на самому початку оружних дій стоїть Київський Собор 1147 р. з вибра-

* Перша частина студії гл. «Записки ЧСВВ», сер. II, секція II, том III, вип. 3-4, стор. 348-374.

ним на ньому, незалежно від Константинополя, митрополитом. Що говорить ця подія скомбінована з розподілом політичних фронтів і з ворожою поставою Ізяслава II до Візантії взагалі? Ніщо інше як те, що Ізяслав бажав забезпечити запілля для свого обособного меча, усуваючи митрополита грека, як провідника грецької і грекофільської партії в Київській Державі. На чолі укр. Церкви мусів стати митрополит руський. Ось і змісл Київського Собору.

Але посув Ізяслава на боєвій шахівниці не вдався. Піддержаний своїм політичним противником — Юрієм — на чолі опозиції в єпископаті станув досить незалежний від Києва Новгородський єпископ грек, Ніфонт. Його з другої сторони піддержувала всіма можливими її способами Візантія. Засобами були тут мечі укр. удільних князів і патріярші листи-послання до цього «поборника Земли рускія». Тим став Ніфонт звязковим пунктом між Візантією й Юрієм у їх боротьбі проти Ізяслава II. Так то справа київської митрополії входить органічно в загальну боротьбу. Візантія координувала для боротьби оба сектори: політичний і церковний.

Як виглядає координація тих секторів по стороні противників Візантії? Фронт політично-мілітарний стоїть беззавдно зазублений у себе.¹ Ізяслав — Угорщина — Польща — Вельфи — Рожер — Людовик. Що ж представляє собою фронт світоглядний, сектор церковний? Він рівно ж творить одну цілину, охоплену західним католицизмом. Одиноким виїмком був би Київ. Його митрополит, правда, немає нічого спільного з константинопільським патріярхатом та винятий покищо від його засягу під протекцією Ізяслава II, але інакше він вповні чужий західньому католицькому монолітові. Є такий стан мислимий у тих обставинах? Чи противізантійські аліанти не бачили цього вилому?

На Петровій Скалі стояла тоді сильна постать Євгена III, великого пропагатора хрестоносних походів, отже й ворога всіх перешкод на тому шляху, яким була мілітарно й церковно Візантія. Є тому майже немислиме, щоб по зірванні Києва з Візантією в секторі церковному й політичному між Римом і Києвом не прийшло до якогось контакту й обміну думок, хочби лише й про актуальні справи, які обі сторони заторкували, не порушаючи навіть при тому засадничих. Може в тому ділі посередничав і славнозвісний Бернард з Клерво, невідступний незаступимий дорадник Євгена III. Збереглись якісь не дуже добре збережені вістки про його охоту вислати якусь церковно-релігійну місію в Київ. Посередничати мав у тому ділі краківський єпископ Матей.² Може ця місія була історичною дійсністю. Досить, що про неї

¹ Порівняй: Грот, *Угорія...*, стор. 181, зам. 3; Грушевський, *Історія*, II, 151-2.

² Гл. нижче: Додаток, стор. 480-483.

брак якихось достовірних джерел. Але вже саме повязання тих імен з Київом, хочби й пізнішою рукою, вказує як задивлялись на події тих літ якісь високі, чи й найвищі круги. Залишім, зрештою, цей бік справи як неясний.

Але з тих подій, що розігрались в тих часах на землях Київської Держави, можна заключати рівнож, що до якихось контактів мусіло прийти. Ми знаємо, що з головними кватирами безпосередніх союзників Ізяслава — Угорщина, Польща — походиливали як дорадники єпископи. Про Угорщину маємо літописну посвідку. З другої ж сторони знаємо, що Ізяслав, уступаючи з Києва на Захід (Волинь), взяв з собою й митрополита Кліма. Спільні дальші дії союзників на Галицько-Волинських Землях кажуть здогадуватися, що й між дорадчими штабами союзників мусіло прийти до тісної співпраці й особистих контактів. Так міг митрополит по всій правдоподібності бути в особистому контакті з угорським архієпископом Кукнишем та іншими єпископами. Може й при польському штабі були єпископи польські. Літописних записів не маємо. Але поінформованість краківського архієпископа Матея в руських справах каже здогадуватися чи не про особисті контакти з руським церковним світом. Коли так у всіх трьох союзних кватирах були представники церковної єрархії, то виглядає при тодішніх настроях не можливим, щоб вони між собою обговорювали лише справи мілітарні. Бесіда мимовільно мусіла сходити й на справи церковні й такіж церковні проблеми. Начальною ж церковною проблемою зо сторони Кліма було не що інше як саме справа київської митрополії та її відношення до Церкви Вселенської.

Згодом побачимо, що Византія справу київської митрополії поставила на вістря меча свого й своїх руських союзників. Заходить питання, чи союзники Ізяслава — католицька Польща й Угорщина поставили рівно ж справу київської митрополії на вістрі свого меча? Коли так, то під якими умовами вони могли це зробити? Очевидно, що не в користь византійського патріярха. Це могло статися лише за братію в вірі.

Події війни 1148—54 вказують, що справа митрополії стояла на вістря меча Ізяслава. Значить, що йшло тут про характер київської митрополії та про її єрархічний звязок з Вселенською Церквою: через Рим чи через Византію? Це кидає вже світло й на події року 1147. Сказане постараємось доказати.

Для переведення переконливого доказу розглянемо:

1. ролю Ніфонта в 1148—1156 роках,
2. скитання митр. Кліма в 1148—49, 1151 рр. та
3. плятформу замирення руського фронту в 1149—1150 рр.

1. Роля Ніфонта.

Хоча дехто й обстоює руське походження Ніфонта, то новіші автори схиляються до думки про його грецьке походження (Пелеш, Соколов, Томашівський та інші). Він від 1130 р. був єпископом Новгороду на місце скиненого митроп. Михайлом Івана. Свячений Михайлом в 1130 р.,³ інтронізований в 1131 р.⁴ Неясне його становище в справі інтердикту над Новгородом в 1134 р.,⁵ а згодом у справі інтернування митр. Михайла.⁶ Замітне, що він саме, а не митрополит стояв у 1135 р. на чолі мирової комісії між Ярополком і Всеволодом Чернігівським.⁷ Невдачною була його політична місія до Всеволода II в 1140 р. в справі обсади Новгородського княжого стола,⁸ яка скінчилась для нього кількालітнім в'язненням. Навіть з в'язниці він ще кермує політичними ділами Новгороду⁹ і то в користь Юрія Довгорукого. Щойно 1142 р., при новій політичній зміні в Новгороді, Ніфонт був увільнений.¹⁰

Крім тієї політичної та широкої культурної діяльності Ніфонта в Новгороді, ім'я Ніфонта ввійшло на стало в літописи щойно з його опозиційною поставою до Київського Собору й вибору митрополитом Клима. В цій справі став він речником цілої партії грекофілів. Він сформулював становище опозиції про незаконність і недостойність вибирати собі собором єпископату київського митрополита. Коли ж однак вибору довершено, він ставить ультимативне домагання, щоб Клима взяв благословення на митрополію в Царгороді. Коли ж і цього не послухали, тоді він почав ігнорувати митрополита Клима та ввійшов у безпосередній контакт з Константинополем, звідкіля удостоївся піддержки й титулу архієпископа та «поборника всея Рускія Земли»¹¹ і то саме в зв'язку з його опозицією до митрополита Клима.

По Київському Соборі в 1147 р. Ніфонт залишився на своїй єпископській катедрі в Новгороді, але підчинився безпосередньо константинопольському патріярхові: «но поминаю патріярха».¹² Звідтам одержав він піддержку в своїй опозиційній поставі й інструкції: «он же крепляшеся послушивая грамоть патріярших»,¹³ які «много и часто к

³ Полное Собрание Русских Лѣтописей, том III, стор. 214; IV, стор. 196.

⁴ ПСРЛ, III, 214; XV, 196.

⁵ ПСРЛ, IX, 158-9.

⁶ ПСРЛ, III, 6.

⁷ ПСРЛ, IV, 4; XV, 196.

⁸ ПСРЛ, I, 136; II, 303; VII, 33; IX, 165.

⁹ ПСРЛ, IX, 166.

¹⁰ ПСРЛ, XV, 204.

¹¹ ПСРЛ, II, 483.

¹² ПСРЛ, II, 483.

¹³ ПСРЛ, II, 483-4.

нему посилахуся».¹⁴ Літописи говорять лише про моральну піддержку Ніфонта з Константинополя патріяршими листами. Але до такої годі нам обмежитись. Бо літописи підкреслюють у контексті його опозиції, його братання з політичними ворогами Ізяслава II — Святополком Ольговичем,¹⁵ Юрієм Довгоруком¹⁶ «и с иними многими князи в согласіи и любви бе, имже всем с великим князем киевским Изяславом Мстиславичем несогласно бе, такожде и сему Нифонту епископу Новгородскому».¹⁷ За ними всіма стояла, очевидно, Візантія, як це видно з дальшої боротьби. І звідси «князи неци вражду имущей на Изяслава, сему епископу спомогаху».¹⁸ Де й коли ця поміч відбувалась?

Ми знаємо, що зараз по 1147 р. почались воєнні дії на Русі. Розділ сил ішов по лінії приятелів і ворогів Ніфонта. Візантія—Суздаль—Галичина—Чернігівщина — це та Юрійівська коаліція проти Ізяслава. Чи покривались ці політичні фронти з фронтом церковним Ніфонта проти Клима? Безперечно, що митрополит Клим хотів зломити опір Ніфонта. Літописи подають нам про це вістки. «Клим же нужаше его служити с собою».¹⁹ Вони оповідають, що Клим «нужашеся» з Ніфонтом.²⁰ А що це не була боротьба чисто духовного чи словного характеру бачимо з того, що по свідоству літопису, Клим «научаше на нь Изяслава и своя поборники, но не може ему оуспіти ничтоже».²¹ Як бачимо, то боротьба йшла на гостро.

Але те, що Клим помимо піддержки Ізяслава не міг йому нічого вдіяти, вказує те, що зі сторони оборонців Ніфонта оборона не обмежувалась лише до голих слів заохоти. Тут могла допомогти проти великого князя лише постава оружна. А коли так — маємо вже й формальну війну між обома партіями, або принайменше дійсну до неї притоку. Ніфонт і Клим, по всій правдоподібності входять у цю боротьбу поміж Києвом і Суздалем і то органічно, а через неї в загальну боротьбу між Сходом і Заходом.

Що ці думки правильні, побачимо з цілого поведіння Ніфонта і Клима. Є це з одної сторони ув'язнення Ніфонта в Києві, а з другої сторони скитальщина Клима по слідах воєнних невдач Ізяслава.

І справді, з ролі, яку грають оба ці противники (Клим—Ніфонт) в цих перших літах оружнової боротьби, можна майже певно заключати,

¹⁴ ПСРЛ, IX, 206.

¹⁵ ПСРЛ, II, 483; IX, 206.

¹⁶ ПСРЛ, IX, 206-207.

¹⁷ ПСРЛ, IX, 206.

¹⁸ ПСРЛ, IX, 206.

¹⁹ ПСРЛ, II, 483.

²⁰ ПСРЛ, II, 483-4.

²¹ ПСРЛ, II, 483-4.

що тут йде діло рівнож про їх справу. І так ще 1147 р. Ізяслав повідомляє про зраду чернігівських князів у першу чергу митрополита Кліма. Бо тут ходило про порушення церковного фронту, коли Чернігів, де був єпископом головний прихильник Кліма, пішов під впливи Юрія Суздальського, отже тим самим і Ніфонта.²²

Вже 1147 р. виглядало, що з Юрієм Суздальським прийдеться Ізяславові воювати. Зо сторони Ізяслава, що сидів у Києві на великокняжому столі, здається, не було причин до війни. Грали роллю якісь інші причини. Які? Тут приходять нам на поміч літописи, які оповідають, що перед початком воєнних дій проти Юрія Ізяслав виявляє свій намір іти проти Юрія митр. Климові й просить поради в нього.²³ Коли ходило б тут про якийсь політичний чи територіальний осяг, то Ізяслав певне не питав би Кліма про пораду, від якого, як від духовного батька цілої Руської Землі певне мусів сподіватись опору й заборони. Тут мусіло йти про щось, що безпосередньо заторкало й митрополію, коли Ізяслав впершу чергу з'являється перед Климом. Такою пекучою справою для митрополії в ці часи була справа грецької опозиції проти митрополита Кліма, під проводом Ніфонта, за яким стояли невдоволені з Ізяслава князі, в першій мірі Юрій Суздальський.

Однак бувший покірний монах-затворник, митрополит Климент поставився проти всякого проливу братньої крові, хочби вона проливалась і за найслушніші справи. Тому Ізяслав відкликався від нього на раду своїх бояр, й свою думку таки перепер.²⁴ В висліді тої постанови він висилає єп. Білгородського Теодора й Тодоса, ігумена Печерського, на переговори до Чернігова (1147—48),²⁵ які справді увінчались успіхом і Чернігівці прислали для ратифікації договору єп. Евтимія.²⁶ Це був перший приготовавчий крок Ізяслава до війни з Юрієм. Другий, таксамо досить непередвиджений крок була його поїздка в Новгород, саме в час неприявности там Ніфонта.²⁷ Новгород пішов за Ізяславом і зарядив загальну мобілізацію, яка обхопила й духовний стан.²⁸

Було це 1148 р., в часі неприявности Ніфонта, що виїхав був у Суздаль переговорювати з Юрієм у справах Новгороду.²⁹ Юрій, хоч

²² Може при цій нагоді був ліквідований єп. Онуфрій, про якого згодом пропадає слід.

²³ ПСРЛ, IX, 173-4.

²⁴ Бавмгартен занотує, що ця замітка була, відай, вставлена в літопис, щоб закрити релігійно-церковні причини війни. Пор. *цит. тв.*, стор. 75, зам. 1.

²⁵ ПСРЛ, II, 365; VII, 44.

²⁶ «Грамота крестная»; Татищев, *История...*, II, 330.

²⁷ ПСРЛ, II, 369-70; VII, 45.

²⁸ ПСРЛ, II, 367-70; IX, 179; XV, 212; Татищев, II, 336.

²⁹ ПСРЛ, IX, 176; XV, 212.

не був розположений до уступок для Новгороду, то однак Ніфонта-грека прийняв «з честію и любовію» (тамже). Що вони між собою говорили не знаємо. Але, відай, не що інше було тематикою їх розмов, як справа митрополії, яку ургувала Византія саме через Ніфонта, а цей впливав на Юрія. Там, відай, було порішено почати хочби й війну, щоб лише усунути Ізяслава й Кліма. Тому, коли оповідається, що 1149 р. Ніфонт пішов у Київ, де був Ізяславом інтернований в Печерській Лаврі, то виходить, що Ізяслав не приарештував його ще в Новгороді, підчас своєї поїздки, але Ніфонт добровільно пішов у Київ. Чому? Він мав передати остаточне ультиматум Ізяславові й Климові, щоб цей уступив, бо «недостойне есть стал».³⁰ Як відповідь на ультиматум був арешт Ніфонта. І на це немов на умовлений знак ждав лише Юрій, щоб сейчас вдарити на неприготованого ще Ізяслава та підступити нежданно під Переяслав.³¹ По цім першім успіху зараз таки під Переяславом почались переговори, немов тільки й ходило про те, щоб залякати Ізяслава та змусити до уступок у справах, які були властивою причиною війни. Тому Юрій навіть не домагається великих уступок територіяльних чи політичних. Він хоче лише Переяслава для свого сина. Чого властиво хотів Юрій у своєму поході? Лише Переяслава? Чи такі були цілі війни? Відай, ні. Бо хоча Юрій заняв Переяслав (23. VIII. 1149), то він іде сейчас далі — на Київ. Отже йому ходило в переговорах під Переяславом про щось більше як лише про Переяслав. Там були ще інші точки, що їх Юрій хотів на Ізяславові вимусити. Тому війна пішла далі, бо в Києві сидів придержаний Ніфонт. Справа в якій він прийшов у Київ не була полагоджена самим зайняттям Переяслава. Значить і Византія, якої речником був Ніфонт, не була Переяславом заспокоєна. Тому Юрій пішов далі.

Літопис виразно лучить тюрму Ніфонта в 1149 р. з походом Юрія. Ніфонт був вязнений «дондеже Дюрги приїде».³² І справді, першим ділом, що його літописи по приході Юрія в Київ записали, було висвободження Ніфонта. Ніфонт у тріумфі повернувся в Новгород. Грецька партія ликувала, але не побідила, бо Ізяслав уступаючи з Києва забрав з собою Кліма. І так як висвободження Ніфонта злучено в літописах з походом і побідою Юрія, так невдачу Ізяслава сполучено з долею Кліма. «Ізяслав же обратився с женою и с детьми поеха Володимирию, а Ростислав иде Смоленску. Изяслав же и митрополита Кліма поя с собою»³³

³⁰ Новгород. синодальна, 138; ПСРЛ, V, 160.

³¹ ПСРЛ, I, 139; II, 380; VII, 46; IX, 180; XV, 214.

³² Новгород синодальна, стор. 138; ПСРЛ, V, 160.

³³ ПСРЛ, II, 383.

І тут зачинається перший раз в історії київської митрополії скитальщина її пастиря, найвищого Єрарха укр. Церкви. Заходить питання: чому при тільки змінах на київському княжому столі оце перший раз митрополит залишає свою катедру, щоб скитатися по прикордонних князівствах? Чому це якраз Клим, поставлений собором укр. єпископату? Це ж не наступає на Київ Византия, якої права прикоротив собор укр. єпископів! Це ж наступає руський князь Юрій! Чому втікає митрополит, якого поставила Руська Земля?

2. Скитальщина митр. Кліма в 1148—1151 рр.

Те, що митрополит Клим разом з побідженим Ізяславом мусів опустити Київ, вказує, що в цій війні справа митрополії була як не домінуючою причиною боротьби, то принайменше суттєво була злучена з політичними причинами тієї боротьби між Північчю й Полуднем. Тому й доля Кліма звязана органічно з перипетіями тієї ж війни. Бо як разом з Ізяславом він залишає Київ тепер, так само разом з ним входить до Києва на чолі побідних полків Ізяслава в 1151 р. Він це проводить благодарственні богослужби в Десятинній.³⁴ Видно, що це не був лише мілітарний чи політичний успіх одного князя над другим, але щось більше суттєве для самої митрополії.

Де перебував митроп. Клим підчас свого першого вимушеного скитання? Літопис подає Володимир Волинський місце головної квартири Ізяслава.³⁵ Це дуже можливе. Однак як і Ізяслав, так і Клим у Володимирі своєї справи не засиджували. Він був при головній квартирі й разом з нею змінював місце свого побуту. Це видно з того, що по побіді Ізяслава над Россю, він разом з ним вступає в Київ, вітаючи його в Десятинній. Тому можна б припустити, що був він з тою головною квартирою Ізяслава й під Перемишлем, де розгромлений Володимирко Галицький переговорював з угорськими єпископами про услів'я мира.³⁶

Чи був він, отже, в якомусь особистому контакті з цим похідючим угорським єпископатом? Гадка протівна виглядає неправдоподібна. А коли так, то на якій площині духовій вони сходились? Як ставились вони до церковного роздору між Сходом і Заходом? Нам здається, що це питання можна б вирішувати в користь одности поглядів. Бо мусимо, найперше, пам'ятати, що митрополит Клим не мав нічого спільного з Константинопольським патріархом. Це є літописний факт, і,

³⁴ ПСРЛ, II, 441.

³⁵ ПСРЛ, II, 383.

³⁶ ПСРЛ, II, 406.

як ми сказали, одна з вирішних причин війни й скитальщини самого митрополита. Це було наглядне обом сторонам. Чи могла в таких обставинах проблема якоїсь унії бути актуальною взагалі? Чи треба було в особистому контакті митрополита з західним, латинським духовенством аж так дуже наголошувати однієть у вірі, як це треба робити сьогодні по стільки століттях роздору? Здається, що ставити подібні вимоги на ті часи є не на місці, бо це була б ретропоскція нашої дійсности сьогоднішніх днів. Крім полемічних контрверсій, тодішніх Церков не ділило ще нічого поважнішого, засадничого. Грецька схизма була ще тільки схизмою. Тому, хто відлучився від відлучених, цей не потребував ще якихось окремих, публічних актів, щоб знайти на лоні однієї Вселенської Церкви. Зрештою, певні церковні акти з цим злучені не мусіли бути розтрублювані на зовні. Вистарчав назагал ще сам факт залишення роздору. Тому, виглядає, що приставання Кліма з латинським угорським (може й польським) єпископатом були на стопі рівного з рівним, вченого з ученим, брата по вірі. Воно не мало тих труднощів, що в подібних сьогодні випадках виринули б. Вони просто були в площині одної віри. І ця саме площина стала тією спільною платформою, на якій пробували дійти до замирення з противником: Юрієм Суздальським та, певно, й Ніфонтom.

3. Спільна платформа замирення.

При кінці 1149 р. союзники Ізяслава знайшлись у досить скрутному положенні. Ізяслав опинився поза границями свого князівства, Угорщину загрожувала Византия, на Польщу напали прусаки. Дальші західні союзники були зайняті своїми клопотами.

Серед цих обставин всі три головні кватири, що оперували на Галицько-Волинських Землях, випрацювали спільно плян замирення. Безперечно, в переговорах про платформу замирення головну роль мусіла відограти квартира Ізяслава, в якій тоді перебував і Клим. Але не менше важливе слово мали тут і оба безпосередні союзники Ізяслава, на яких, практично, в цей момент були наложені всі тягарі вдержання оборонного фронту. Вони й мали при головній квартирі під рукою фахові сили до таких справ у формі походуючого дорадчого органу, де досить добре була заступлена церковна єрархія. І справді спільними силами таку спільну платформу замирення, яку можна б було предложити противникові, випрацювано. У її короткій навіть літописній формуловці вона кидає багато світла на весь характер і цілі тієї війни. Годі подумати, щоб такі політичні реалісти, які для полагодження пекучих справ хопились меча, хотіли підбирати до замирення якусь нереальну площину. І тому, коли читаємо, що противни-

кові була поставлена як площина замирення одність у віру, основане на цій одності братерство: «а ми есьми по Бозе все кристіяне одна братія собі»,³⁷ то мимовільно приходить на думку, що це не політичні мотиви грали вирішню роль в цій війні. Правда, Вячеславові і Юрієві уступалось Київ, який, впрочім, був не до вдержання за Ізяславом, ізза домагань старших Мономаховичів, але платформа угоди мала бути не ця політична уступка, але християнське братерство в одності віри.³⁸

На цю пропозицію наспіла відмовна відповідь. У цій відповіді пересунено платформу замирення. На перший плян поставлено саме ці політичні уступки, домагаючись не мира, але капітуляції. Спитаємо: чому? Чому Юрій і Вячеслав (за якими стояла Византия й Ніфонт), домагалися розв'язання коаліції Ізяслава, а щойно так були готові говорити про мировий договір? Чи не тому, що в пропозиціях поставлених стороною Ізяслава була поставлена як справа головна — справа воззеднання в вірі, цебто справа церковної унії між роз'єднаними, яка безпосередньо мала на оці замирення Кліма й Ніфонта, цебто руської Церкви, але на дальшому пляні стояло поєднання Сходу й Заходу взагалі? А в такій справі ні Юрій, ні навіть Ніфонт не чулись компетентні рішати, не засягнувши вперед інструкцій з Византиї. З такою пропозицією вони мусіли рекурувати в Константинопіль. А покищо треба було зискати потрібний час. Тому пішли в несуттєві питання, домагалися роззброєння та очікування дальших децизій у справі остаточного мира, очевидно — децизій з Византиї.

В Татищєва збереглися якісь згадки про якесь посольство Юрія в Константинопіль і про письмо візантійського імператора до Ізяслава II, і то саме в справах церковних (касата монастирів).³⁹ Докладніше про ці переговори не знаємо. Зрештою, дальші події зробили їх недійсними. Побідні аліянти були Ізяславом і Уграми розбиті й просили про мир (Володимирко).⁴⁰ Можливо, що угорський єпископат лише послідовно стояв на предложеній до замирення платформі, коли прихилився до просьб Володимирка й спосередничив мир (1150—1152). Одиною гарантією було цілування чудотворного хреста св. Стефана.⁴¹ Угорщина поступила тут дійсно ідеально, хоч реалістично беручи мав рацію Ізяслав, що домагався конкретних оружніх осягів, а не уніоністичних пертрактацій. Він знав ліпше з ким має до діла й що можуть його безпосердні вороги: Юрій і Володимирко.

³⁷ ПСРЛ, II, 387.

³⁸ Солов'єв, *История...*, II, 418.

³⁹ Татищєв, III, 36.

⁴⁰ Татищєв, III, 25; ПСРЛ, II, 406.

⁴¹ ПСРЛ, II, 450-54; VII, 58; IX, 192; XXIII, 39; Татищєв, III, 64-66.

Він знав, що вони лише оруддя на службі Византії, а з нею даремні були всякі спроби поєднання.

Але хоча пропозиція Ізяслава й союзників була неприйнята противною стороною й скоро стала й нереальною внаслідок дальших оружніх успіхів Ізяслава, то вона однак кидає світло на факт, що між самим Ізяславом і його католицькими союзниками була знайдена спільна платформа й то церковно-релігійна. Якщо вони підбрали як спільний момент саме церковно-релігійний, то це значить, що такий момент принайменше по стороні Ізяслава й союзників мусів існувати. А коли так, то це кидає світло на те, що розділило думки руського єпископату в 1147 р. і викликало в дальшому розвитку війну, оружній змаг за митрополію. Цею справою була справа одности з Петровою Скалою, яку заперечила Византія та її партія на Русі під проводом Ніфонта.

Звідси стає нам зрозуміле чому Византія не трактує Кліма як простого бунтівника й не робить спроб заступити його зразу ж човим митрополитом, або робити спробу легалізувати його вибір і пустити його на льояльні тори. Та тут йшло діло не про ребелянта, але про небезпечний прояв «латинської ересі», якою «заразився» Київ. А тим Византії був вибитий ґрунт до дальших кроків. Легалізування «єретика» було не можливе. Одинокий вихід було повалити Кліма й його протектора. Цю роль поручено Ніфонтові і Юрієві Довгорукому.

Тому можна сказати, що вже від 1145 р. починаючи (уступлення Михайла) на Русі йшла боротьба за католицький характер київської митрополії, яка мала свою кульмінаційну точку в дні 27 липня 1147 р.

На підтвердження цього висновку нам годі навести історіографічні інтерпретації, бо історіографія цими подіями в такому контексті ширше не займалась. З того, що в цій ділянці маємо, виходить, що історики назагал вважають ролю Кліма й Ніфонта в рр. 1148—1156 лише консеквентним розвиненням подій 1147 р. І вони, назагал, розглядають справу Київського Собору 1147 р. окремою від тієї боротьби, яка потрясає основами Київської Держави в європейських розмірах в рр. 1148—1156. Напр. П. Соколов вважає увязнення Ніфонта в 1148—49 р. лише репресією Ізяслава за політичні вчинки Ніфонта в користь Юрія, а доля Кліма митрополита звязана з долею Ізяслава як його протектора, а ніяк з самими причинами війни.

IV. «Чистка» Української Церкви в 1156—57 рр.

Доказ про уніоністичний характер подій 1147 р. був би неповний, якщо б ми не розглянули ще подій 1156—57 рр., які називаємо византійською «чисткою» української Церкви. Щойно звідси бачимо, чим уважала Византія подію 1147 р. цебто Київський Собор і його рішення й якою небезпекою для її впливів, церковних і політичних, у Києві було це десятиліття (1147—1157). Можемо сьогодні безпечно твердити, що події київські тих літ мали в дійсності цей характер, який бачила в них Византія, яка дивилась на справи тверезо. На наше щастя оп'янена побідою византійська цензура укр. літописання не змогла затерти всіх слідів правдивого характеру подій 1147—1157 рр. Тому ми маємо про події в 1156—57 рр. досить добрі літописні записки, які й будуть основою цих рядків. І на ці записки історіографія нанизала вже свої інтерпретації, що їх рівнож тут опрацюємо, щоб зачеркнути ясний образ подій 1156—57 рр. та дати їм влучну синтетичну інтерпретацію в злучі з повище зясованими подіями.

1. Літописні дані про 1156—57 рр.

Події 1156 (6664) р. занотовані в обох наших найстарших літописних списках. За ними йдуть інші, пізніші списки, які розширюють ці первісні записки, комбінуючи події того ж 1156 р. з висновками подій 1147 р.

Лаврентієвський список просто записує прихід і прийняття нового митрополита Константина в Києві⁴² та долучує безпосередньо записку про зложення з єпископського престолу Ростівського єпископа Нестора. Тому вихідним і досить повним текстом треба б уважати запис Іпатіївського списку. На основі того списку в спілці з поясненнями-інтерпретаціями пізніших списків доходимо до такого уявлення про події 1156—57 рр.

а) Заповідження приходу Константина. Він назначений Константинополем 1156 (6664) р. Відомість про це приносять новгородські купці на Русь. Ніфонт почувається в третьому небі на цю вістку («не мняше себе на землі суца») і сейчас поспішає в Київ, постаравшись про щедрі дари, бо Новгородці кидають йому в слід закид грабунку їх церкви.⁴³ До цього долучують деякі списки коротке резюме про становище Ніфонта до попереднього митрополита Клима.

⁴² ПСРЛ, I², 347.

⁴³ Новгород. синодальна, стор. 141; ПСРЛ, IV, 10; IX, 206-7.

б) Сам факт приходу митроп. Константина в Київ⁴⁴: «тогда же митрополит Константин приде ис Царагорода».

в) Прийняття в Києві: Ніфонт вмирає очікуючи;⁴⁵ на його місці приймають його князь Юрій і Кияне: «и прия и князь Дюрги с честію»⁴⁶ «и людіе вси»⁴⁷ «с великою честію»;⁴⁸ «стрети его сам из детьми своими и с бояри честне и в той день пированіе светло бисть и честь велія святителю, и от всех радостне учествовася».⁴⁹

г) Причот і дорадники нового митрополита. З ним повернулись: «придоша»,⁵⁰ «собрашася к нему»⁵¹ и Полотський єпископ Косма⁵² и Маноуил Смоленский єпископ, иже бе бегал перед Климом⁵³ «и прочіе».⁵⁴

г) Перші чинности нового митрополита: «и тако собравшеся»⁵⁵ «повеленієм патріяршим»,⁵⁶ «Клименту убо митрополиту уже тогда от митропольскаго престола оставлену»,⁵⁷ «и извергоша Климентія из митрополіи Кіевской, и всех иже его святиша неблагословенію предаша»,⁵⁸ «и тако испровергши Климову службу»,⁵⁹ «и ставленія»,⁶⁰ «и ихже он хиротонисал низложиша».⁶¹ Такі були перші кроки нового митрополита в Києві. Є це «чистка» цілої руської Церкви в найдослівнішому значенні того слова.

д) Позитивні дійсва митрополита: «и сотворивше божественную службу и благословиша князя Дюргія Володимиріча».⁶²

е) Дальші перипетії «чистки» 1156—57 рр.: «а потом и дѣяконом ставленіе отда, иже бе Клим ставил митрополит; писаша бо к нему рукописаніе на Клима».⁶³ «Тогоже лета»,⁶⁴ на ту же зиму⁶⁵ иде єпископ

⁴⁴ ПСРЛ, I², 347; II² 485; II, 304; IX, 206; XXI, 192; XXIV, 78.

⁴⁵ ПСРЛ, II, 303-4.

⁴⁶ Гл. замітка 44.

⁴⁷ ПСРЛ, I², 347.

⁴⁸ ПСРЛ, II, 304.

⁴⁹ ПСРЛ, IX, 206-7.

⁵⁰ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁵¹ ПСРЛ, II, 304.

⁵² ПСРЛ, II, 304.

⁵³ ПСРЛ, II², 485; XXIV, 78.

⁵⁴ ПСРЛ, II, 304.

⁵⁵ Як вище.

⁵⁶ Як вище.

⁵⁷ ПСРЛ, XXI, 192.

⁵⁸ Як вище.

⁵⁹ ПСРЛ, II², 485; XXIV, 78.

⁶⁰ Як вище.

⁶¹ ПСРЛ, II, 304.

⁶² Гл. замітка 59; II, 304.

⁶³ Як вище.

⁶⁴ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁶⁵ ПСРЛ, I², 347.

Нестер в Русь⁶⁶ изъ Ростова и ис Суздаля⁶⁷ и лишища и епископїи». ⁶⁸ «Чистка» вияснюється, поширюється. Замітне вже тут «розкаюння» діяконів.

е) Анатемізування Ізяслава: З пізніших непрямих заміток (слова Ізяславового сина Мстислава) знаємо, що «чистка» нездержалася й перед маєстатом гробу й засягнула караюче протектора цілого того руху, улюбленого Киянами князя Ізяслава II.⁶⁹

Ось і ціла подія, оскільки вона зафіксована в літописних джерелах. З цього маємо досить докладний образ цілого процесу «чистки» української Церкви в 1156—57 рр. в зв'язку з Київським Собором 1147 р.

2. Літописна мотивація подій 1156—57 рр.

Що до мотивації подій 1156—57 рр., то автори списків вяжуть їх з подіями року 1147 в один причинний зв'язок.⁷⁰ Поодинокі ж мотиви подаються хіба до реабілітації діяконів свячених Климом: «писаша бо к нему рукописаніє на Клима», та до зложення Нестора, але це пізніше.

3. Літописна інтерпретація подій 1156—57 рр.

Нажаль, не має жодної літописної інтерпретації до подій 1156—57 рр. Звідси не маємо джерельного пояснювання «чистки» укр. Церкви в тих роках, яка в своєму радикалізмі не має собі рівної в цілій трагічній історії тієї Церкви.

4. Історіографічна інтерпретація подій 1156—57 рр.

Історія проявила великий інтерес в подіях 1156—57 рр. Бо, як каже Карамзин: «церковная дела сего времени достойны замечанія». ⁷¹ Звідси й цей інтерес істориків. Майже до всіх літописних даних (під 1) вони дали свої коротші чи довші інтерпретації. І так:

⁶⁶ ПСРЛ, I², 347; XXIV, 78.

⁶⁷ ПСРЛ, XXIV, 78.

⁶⁸ Гл. замітка 66.

⁶⁹ ПСРЛ, II², 503; XV, 227-8; XXIII, 42.

⁷⁰ ПСРЛ, II², 483-5; II, 303-4; XXI, 192; XXIV, 78.

⁷¹ Карамзинъ, *Исторія...*, II, 167-8.

1. Що до самої особи *Константина*, то думки істориків розходяться. Назагал уважають його греком. Однак уже Татищев зробив його митрополічим кандидатом Юрія Довгорукого ще під 1150 роком.⁷² З цього можна б заключати, що уважав він *Константина* людиною місцевою, як він сам і каже, це мав би бути «єпископ Черниговскій».⁷³ Це однак досить досадно опрокинув П. Соколов, вказанням на факт, що його не було б кому святити на єпископа Чернигівського (по смерті очевидно єп. Онуфрія). Очевидно не міг його висвятити Клим, бо Візантія таких свячень не признавала навіть за священниками, а не то єпископами.⁷⁴ Як сказано — уважають митрополита *Константина* греком такі історики, як Карамзін,⁷⁵ Гумілевскій,⁷⁶ Соколов,⁷⁷ Грушевський,⁷⁸ Амман⁷⁹ та інші.

Напроти цього дехто вбачає в *Константині* «Русина», що однак з цілої ролі того *Константина* на соборі в Константинополі в 1156 р. (26. I.) в справі євхаристійної жертви треба б заперечити.⁸⁰ Це рівнож неправдоподібне по причині великої богословської ерудиції тогож *Константина*,⁸¹ але неменше й з цілого його поведення в Києві в 1156—57 рр., коли він викляв великого князя Ізяслава II, багато єпископів та священників. Тим однак не заторкається справи, чи був він кандидатом Юрія на київську митрополію, а лише його «руське» походження.

2. Його виїзд з Константинополя кладуть на кінець лютого 1156 р.⁸² Дехто пересуває це ще на пізніший час.⁸³ Його ж приїзд до Києва й привітання кладуть в другу частину 1156 р., цебо по смерті Ніфонта (21. IV. 1156), але перед зимою того ж року, коли найпізніше прибув Нестор до Києва на суд.⁸⁴

3. Що до відношення Юрія до *Константина*, то майже всі історики згодні. Крім того, що дехто — як Кармазін — уважає його кандидатом Юрія Суздальського на київську митрополію з 1150 р.,⁸⁵ загально

⁷² Татищев, III, 36.

⁷³ Татищев, III, 36, 91, 98.

⁷⁴ Соколовъ, *Русск. Архіерей...*, стор. 89.

⁷⁵ Карамзинъ, II, 167-8.

⁷⁶ Гумілевскій Ф., *История...*, I, 177-8.

⁷⁷ Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91-2.

⁷⁸ Грушевський М., *Исторія*, II, 183-4.

⁷⁹ Амман А., *цит. тв.*, стор. 86-87.

⁸⁰ Migne, *PG.*, CXL, 148-153.

⁸¹ Макарий, Митроп., *История*, II, стор. 278, зам. 306; Соколовъ, *цит. тв.*, 89.

⁸² Grunel, *Regesta*, I, 3, р. 107; Гумілевскій Ф., *История*, I, 177, зам. 291.

⁸³ Гумілевскій Ф., *цит. тв.*, I, 177-8.

⁸⁴ ПСРЛ, I³, 347; Типографський список говорить: «тогоже лета»; гл. ПСРЛ, XXIV. 78.

⁸⁵ Татищев, III, 36.

приписують прихильність Юрія до Константина і навпаки, його союзному відношенню до Візантії в цих роках,⁸⁶ або й його ворогуванню з Ізяславом II.⁸⁷

4. Активну роль в подіях 1156—57 р. деякі історики — як Гумілевський — приписують дорадникам митрополита — грекам.⁸⁸

5. Що до перших кроків «чистки» укр. Церкви, то історики ще найчастіше висказують свої погляди. Назагал держаться майже вірно літописних текстів. Однак ширшу історіографічну інтерпретацію викликали такі моменти:

а) *Відношення до митрополита Кліма*: Соколов говорить про «низложеніє его приговором Константинопольскаго собора».⁸⁹ Грот про: «смєшеніє митрополита Клімента поставленнаго собором русских епископов».⁹⁰ Усі згодні в тому, що до літописної замітки й до віндикативно-карного її характеру. Впрочім ці репресії Кліма особисто не заторкнули, бо його в цей час у Києві вже не було.

б) *До укр. єпископату й духовенства*: Постава нового митрополита до цих двох груп духовенства нам є ясна.

І. *Єпископат* був переданий «неблагословенію».⁹¹ Воно — це лише евфемістичне сказання про те, що ми сьогодні називаємо «чисткою» укр. єпископату. Що до того, то історики трохи вимовніші. П. Соколов говорить зовсім виразно слідуюче: «Новий митрополит старался назначать на епископскія катедри нових епископов, преимущественно греков».⁹² І як на типічний приклад, він вказує на Нестора Ростівського і звідси заключає: «ми можемо догадуватись о судьбе действительних сторонников Кліма».⁹³ Відтак Соколов переходить такі імена учасників Київського Собору 1147 р., які певно були зметені розмахом «чистки»: Онуфрія Чернигів., на якого місце бачимо Антонія-грека, Евтимія Переяслав., якого заступив якийсь Василій, на місце якогось незнаного прийшов Косьма до Галича. Всі ці зміни відбулись 1156—57 рр., без того, щоб літопис занотував смерть цих

⁸⁶ Гумілевський Ф., *цит. тв.*, I, 177; Грот, *цит. тв.*, стор. 208; Амман, *цит. тв.*, 87.

⁸⁷ Карамзинъ, *цит. тв.*, I, 167 та інші.

⁸⁸ Там же; П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90.

⁸⁹ П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90.

⁹⁰ Гротъ, *цит. тв.*, стор. 208.

⁹¹ ПСРЛ, II, 304.

⁹² Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 90-1.

⁹³ Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91.

єпископів. Тому П. Соколов каже, що ці нові номінації відбувались на «не всегда вакантные кафедры».⁹⁴ Рівнож про таких учасників Київського Собору, як Теодор Володимир-Волинський, Теодор Білгородський, Дамян Юрійвський і Яким Турівський, П. Соколов здогадується, що «если они дожили до 1156 года, то были лишены Константином кафедр».⁹⁵ Отже «чистка» розвинулась на сто відсотків.

II. «Ставлення» *духовенства* були новим митрополитом уневажені. Так у першому розгарі «чистки».⁹⁶ Не знаємо, що сталося зо сторонниками Клима давнішої дати. Соколов каже: «в Кіеве была сильная партия в лице священников, не давших на него рукописание новому митрополиту».⁹⁷ Уневажених Константином свячень здається й опісля не сановано.⁹⁸ Що ж до діаконських свячень, то їх згодом, «розваживши»,⁹⁹ признали за важні, якщо дотичні диякони підписали заяву, якою осуджували осудженого Константинополем Клима.¹⁰⁰

6. З літописів виходить, що новий митрополит якимось окремим актом чи богослуженням зазначив Киянам поворот до часів з перед Клима. При тому і Юрій Довгорукий, головний помічник до византійської побіди над Києвом, удостоївся якогось окремого благословення. Він причинився суцню до побіди Константинополя над Києвом. Грот говорить виразно в тому контексті: «торжество и водворение Юрия Долгорукаго в Кіеве ознаменовалось і церковной победой Византии».¹⁰¹

7. В розгарі «чистки» новий митрополит не здержався й перед маестатом гробу. Як виходить з дальших подій і причин самого упадку Константинова в 1159 р., то він поважився був десь зараз по своєму приході до Києва викласти Ізяслава II, як справника й покровителя всього цього лиха; того «популярнейшого и любимейшого в Кіеве князя».¹⁰² Тут митрополит загнався трохи задалеко, може й під впливом Юрія Довгорукого, що хотів може тим способом унеможливити Ізяславичам доступ до київського княжого стола.¹⁰³ І ця кривда батька

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Карамзинъ, *цит. тв.*, II, стор. 167-8.

⁹⁷ П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 92.

⁹⁸ Карамзинъ каже, що так; *цит. тв.*, II, 167-8; Соколов каже: «нетъ»; *цит. тв.*, стор. 90.

⁹⁹ Карамзинъ, II, 167-8.

¹⁰⁰ Соколовъ: «признание етого суда и отлучения»: стор. 90.

¹⁰¹ Гротъ, *Изъ истории Угрии...*, стор. 208.

¹⁰² П. Соколовъ, *цит. тв.*, стор. 91-92.

¹⁰³ Карамзинъ, *История...*, II, 167-8.

глибоко записалась у серцях його синів, так, що Мстислав опісля налягає на Ростислава, щоб усунути митрополита Константина, «яко клял ми отца». ¹⁰⁴ Це й було головною причиною пізнішого паду митрополита Константина з київського митрополичого престолу й його втечі до Чернигова.

Стільки що до подій 1156—57 рр. на основі літописних даних та на основі історіографічної інтерпретації. Звідси «можна представити себе, какое впечатление должно было произвести на русских, в особенности на Киевлян, эти первые шаги нового митрополита грека. Все были посажены на скамью подсудимых, начиная с мирян и кончая епископами и князьями». ¹⁰⁵ Тому то для «Киевлян все такие акты нетерпимости со стороны митрополита-грека едва ли могли представиться справедливыми; они не были сознательными схизматиками, и самое поставление Климента не было таким актом нечестия, каким оно представлялось грекам». ¹⁰⁶ І це була причина паду Константина, помімо того, що в Києві засів прихильніший Візантії Ростислав. Київ був проти нього. ¹⁰⁷

V. Висновки й закінчення

Як отже пояснювати події 1156—57 рр. в світлі літописних та історіографічних даних? Думаю, що з наведених джерел та інтерпретацій можна приступити до витягнення певних висновків, які наświetлюють характер подій і 1156—57 рр. і цілого попереднього десятиліття (1147—1157). Ці дві речі з собою причиново зв'язані й себе тому взаємно наświetлюють і пояснюють. Ось ці висновки.

1. Події 1156—57 рр. на київській митрополії стоять у причиновому зв'язку з подіями Київського Собору в 1147 р. як і цілого десятиліття, що лежить між тими граничними датами. Їх і треба тому в такому зв'язку розглядати, бо так вони себе взаємно пояснюють.
2. Справа київської митрополії була однією з суттєвих причин війни 1148—1154 рр.; звідси й події 1156—57 рр. треба пояснювати як наслідки програної Півдня й Києва. Тому й «чистка» 1156—57 рр. не була проявом якогось наново розбудженого «правовірія» укр. Церкви, але «диктатом» побідника — Візантії. Через Юрія Суздальського Візантія святкувала свою перемогу над Києвом.

¹⁰⁴ ПСРЛ, II, 502-4; IX, 213-4; XV, 225-8.

¹⁰⁵ П. С о к о л о в ь, *цит. тв.*, стор. 91-2.

¹⁰⁶ Там же, стор. 92.

¹⁰⁷ ПСРЛ, I, 149; IV, 10; VII, 70; IX, 214; XV, 228-9; XXIV, 78, і т. д.

3. Беручи справи лише в межах голих літописних записів, «реакція 1156—57 рр.» є непропорційною до «акції року 1147». При византійському дипломатичному реалізмі тих часів така дісгармонія є неправдоподібна. Тому «чистка» 1156—57 рр. є реакцією на події якогось небезпечнішого для Византії характеру, як це вони зясовані джерелами в 1147 р.
4. «Чистка» 1156—57 рр. виглядає не чищенням схизми, але «єресі». Усунення всіх єпископів, уневажнення свяченичих і діяконських свячень, посмертне виклинання Ізяслава II. є просто немислиме лише при простій схизмі-ребелії; і навпаки вони майже конечні при «поєретиченню».
5. Одинокую загрозливою для Византії «єрессю» в тому десятилітті коаліційної боротьби між Заходом і Сходом була «єресь латинська».
6. Саме таке «поєретичення» можливе в тому часі ізза політичного союзу Ізяслава II Київського з Заходом і персонального контакту з ним, навіть з західнім, католицьким єпископатом.
7. Монаший стан і признание літописами образування митрополита Клима, як рівнож ціла його персональна структура, як вона виглядає з його збережених творів, робить схизматичські переконання у нього майже неможливими. Немає рівнож жодних слідів якогось морального чи фізичного примусу до таких схизматичських кроків. І навпаки: всі ці його особисті обставини, як рівнож обставини політичні вказують на можливості повної гармонії їх з пересвідченнями католицькими.
8. Цілковитий брак якоїсь спроби одержати по доконаному факті апробату з Византії, вжето по ініціативі Ізяслава (що безперечно помогло б було йому в скрутних обставинах політичних), вжето зо сторони самого Климента (хоч би тільки із рацій совісти й для зліквідування опозиції в єпископаті), — можна вдовольняюче пояснити лише католицькими пересвідченнями самого Клима та католицькою орієнтацією на Захід Ізяслава II.
9. Вкінці, й цілковитий брак всяких спроб зо сторони самої Византії засунути «розкол» руської Церкви вказує в тому самому напрямку. В скрутних часах того десятиліття замирення руського фронту було б великою поміччю. А при схизмі-ребелії в трудних часах можна піти на уступки, лише при єресі — ніколи.
10. Звідси можна загально в цілости заключити: *По довшій підготовці (від 1145 р.) українська Церква в 1147 р. торжетвенним*

соборовим актом єпископату зірвала з Візантією, яка гналась сама дужими кроками в сліпий безвихідний кут схизми-єресі й заганяла тудю підчинені собі Церкви. Цим актом укр. Церква ще на десять літ зажила повним життям Одного Христового Стада, як колись перед 1054 р. Це було останнє десятиліття первісного католицизму укр. Церкви, без якоїсь потреби унійних актів. Пізніші католицькі періоди мусіли базуватись на таких унійних актах зо Скалою Петра. В тому столітті вистачало ще саме тільки зірвання з джерелом схизми — з Візантією.

Церковна політика Ізяслава II Мстиславича і митр. Кліма Смолятича, була завершенням окремого періоду історії християнства в Україні, який в подібній формі вже опісля не повторився.

ДОДАТОК

Лист Матея, єпископа Краківського й події 1147—1157 рр.

Як ми бачили в попередніх розділах тієї праці, то події 1147—1157 рр. у Київській Державі не були ізольованим явищем, але стояли в тісному звязку з цілою політичною й церковною ситуацією тодішньої Європи. Та помимо цього нам брак сьогодні прямих західних документів, які висвітлювали б зо становища Заходу події в Києві. Виїмком є лист Краківського єпископа Матея, написаний до св. Вернарда з Клерво.

І цей лист як історичний факт, але не менше й своїм змістом є для поставленого в цій короткій праці завдання дуже важний; і хоча на перший погляд він виглядав би запереченням висновків тієї праці, то в дійсності в світлі аналізу він ці висновки лише підтверджує.

Не входимо тут глибше в питання про автентичність цього листа. Його видавець в «Монумента Гісторіка Полоніє»¹⁰⁸ — Бельовскі — кладе його під роком 1150. Єпископат Матея в Кракові по польських літописних даних припадає на роки: 1144—1165.¹⁰⁹ Змістово лист відповідає обставинам того часу. Рівнож і Св. Вернард помер щойно 1153 р. Але хоч би він вдійсності був написаний пізніше, то і в цьому случаї він залишиться свідоцтвом, як задивлялась на ці події дуже давня традиція.

¹⁰⁸ *Monumenta Poloniae Historica*, wyd. Aug. Bielowski, t. II, str. 15-6. Lwów 1872.

¹⁰⁹ *Ibid.* *Rocznik Lubelski*, I, p. 775.

Насамперед прочитаймо уважно дотичну частину листа, по виданню Бельовского. В 2-му томі згаданих «Монумента» читаємо:

„Bernardo Dei gratia Clarevallensi abbati... Matthaeus eiusdem gratia Cracoviensis Episcopus... Dilectus filius vester A. nos ex parte vestra consuluit, si quis posset et impios Ruthenorum ritus atque observantias exstirpare. Posset quidem Domine, posset, sed solus ille homo posset in quo potens gratia esset... quia si abbas clarevallensis hic esset, hoc bonum facere posset. Gens autem illa Ruthenica multitudine innumerabili, ceu sideribus adaequata, orthodoxae fidei regulam ac verae religionis instituta non servat, non attendens, quoniam extra catholicam ecclesiam veri sacrificii locus non est (Augustinus). Nec solum in sacrificio Dominici corporis, sed in coniugiis repudiandis et rebaptizandis atque aliis aliisque ecclesiae sacramentis turpiter claudicare cognoscitur. Ita erroribus variis, imo vero haeretica pravitate a primordio suae conversionis imbuta, Christum solo quidem nomine confitetur, factis autem penitus abnegat. Neque enim vel latinae vel graecae vult esse conformis Ecclesiae, sed seorsum ab utraque divisa, neutri gens praefata sacramentorum participatione communicat...“¹¹⁰

Коли ж однак читаємо тодішню полемічну літературу, то бачимо, що наголос зовсім не лежав на першому місці на тих речах, але в справах віри. Обрядові різниці й відмінності були лише допоміжним, хоч і бойовим оружжям, «хлопським аргументом». Тим часом Матей воює саме такими «хлопськими аргументами» і на них основує закид в поєретиченню Руської Церкви. Вона остаточно найбільше винна тим, що не подібна «обрядом і звичаями ані до грецької, ані до латинської Церкви, але є і хоче бути відрубною від обох одиницею».

Питаємо: про що тут властиво йдеться? В чім то проявилась вже від самих початків та самостійність руської Церкви? Очевидно не ходять тут про справи віри. Бо коли б і приймати, що вже в тих часах укр. Церква попала формально в схизму, то й тоді вона в вірі не різнилася б від Церкви грецької. Одиноким самостійним полем для славянського світа була окрема богослужбова мова й певна сума питомих словянським народам звичаїв. І тут лежить відай цілий «камень приткновенія» для латинського єпископа Матея, що хотів би всіх бачити або греками або латинниками. Тому треба б Русь до однієї з тих форм підтягнути, виполюючи все інше як ересь чи поблудження. Ми знаємо, що цей відхил від греки чи латини був в тих часах ставлений нарівні з сектантством.¹¹¹ Тому то Матей закликає Вернарда не лише

¹¹⁰ Ibid., t. II, str. 15.

¹¹¹ Ex. gr. Chr. Cosmae, lib. I, 22, Joannes XIII ad Boleslaum Bohemum: „Non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Russiae aut Slavonicae linguae...“

на Русь, але й в Польщу, Чехію (що так і зизували ще тоді в сторону слов'янської богослужбової мови) та взагалі в слов'янщину.¹¹² Це таки прямо наглядне в листі Матея, що і А. Бельовські говорить: „Widocznie chodzilo tu o obrzadek slowianski przez Kyryla i Metodego w Morawach i krainach z niemi sasiednich zaprowadzony, w którym ciagle jakieś szczątki pogaństwa upatrywano“ (ib.)... Що тут справді ходило лише про ті речі, бачимо і з дальших слів листа, де він говорить попросту про те, щоб „Slavos in via morum et vitae rationibus informare“; „ut inculta barbaries vestris moralitatibus excolatur, ut homines inhumani vestra eruditione mitescant, sub iugo dominico mitescant...“ (ib.)...

Все це найвище доказує, що йшлося тут радше про реформу обичайности, серед якої було ще багато поганських залишок. Коли на Русі тих залишок в тих часах було може більше як у сусідів, то це стало відай, і притокою тієї переписки, коли між Києвом і Римом нав'язано тісніші контакти.

Тому лист Матея Краківського не то не заперечує наших висновків, але їх підтверджує, що більше їх просто домагається, коли як факт і своїм змістом має нам стати зрозумілий.

Що говорить нам така переписка взагалі? Думаємо, що не будемо далекі від правди, коли поставимо це в прямий зв'язок з висновками тієї праці. Яке бо взагалі діло було інтересуватися св. Вернардові, запрятаному своїми ділами й клопотами на Заході та якимось франконським магістрам руським обрядом? Та як взагалі міг Матей відповідати та запрошувати св. Вернарда на Русь, хочби йому при боці і стояв якийсь там «боярин Петро»? Це було б попросту будування повітряних замчищ, коли приймати, що між Києвом і Заходом не прийшло до якогось контакту в церковно-релігійній площині. Сам факт переписки говорить, що такі кроки з однієї чи з другої сторони були зроблені. Чи не надавався до того найкраще факт розірвання з Візантією в 1147 р.? В листі говориться не про якісь можливості зближення Руси до Заходу, але попросту про сам спосіб конкретної праці, хочби цей спосіб поданий Матеєм був хибним та ставив собі за ціль знищити руський обряд чи його «златинізувати». Без формальних зв'язків з католицьким Заходом ставити хоч би й навіть такі утопічні плани — було б нісенітницею.

Нам здається, що по інформації пішли до Кракова щойно тоді, коли нав'язано певний контакт зо Скалою Петра, на якій сидів тоді Євген III. Ми знаємо в яких відносинах стояли до себе Євген III та св. Вернард. Тому недивно, що коли заіснували такі контакти між Києвом і Заходом, тоді не хто інший міг бути ініціатором конкретної

¹¹² *Monumenta* . . . , II, str. 15.

праці як саме св. Вернард. І тому в його імені звертаються його найближчі співпрацівники до сусідного Русі Кракова. Нещастям для Русі було, що з Кракова саме подано про руську Церкву «сусідські» інформації, заправлені й загострені політичним сусідським антагонізмом. З листа так і пробивається страх перед сильним східним сусідом, з «безчисленним населенням, що дорівнює звіздам» (там же). З такого погляду це самозрозуміле, що й руський обряд вийшов «безбожний», що його так і треба б виполоти. Та такі вигуки ще можна пояснити. Але Матей не обмежується лише до неприхильних епітетів, але і кидає в сторону Руської Церкви поважні закиди: а) браку правовіря і то від самого хрищення Руси, та б) розбіжностей у церковній дисципліні.

Розгляньмо ті два закиди, які в себе взаємно зазублюються та себе доповнюють, немов твердження і доказ. Він говорить: «не зберігають правила віри і релігійних інституцій»; далі цитує висказ св. Августина, що «поза католицькою Церквою немає спасіння». Як бачимо, закид є дуже загальний і як такий не може переконувати. Тому Матей подає факти. І тут заскакує до справ віри церковна дисципліна та обрядові звичаї, які «мають доказати неправовірність, а то й посретичення» Руської Церкви від самих початків. Справи, що в них Руська Церква «хромає» — це передусім адміністрування св. Тайн, повторювання хрищення, св. Євхаристія на квашеному хлібі та ляксизм у справі нерозривности подружжя. Це мали б бути конкретно ці безбожні «руські обряди і звичаї».

А. Г. Великий, ЧСВВ.

АНОНІМНИЙ ПРОЄКТ ПЕТРА МОГИЛИ ПО ЗЄДИНЕННЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ 1645 Р.

В 338 томі документів Архіву Священної Конгрегації Поширення Віри в Римі, у відділі: *Письма реферовані на генеральних засіданнях Конгрегації*, знаходиться латинський документ такого заголовку: „Sententia cuiusdam Nobilis poloni Graecae Religionis“¹ (Думка одного польського шляхтича грецької релігії). Змістово — це проєкт розв'язання української церковної проблеми на передодні Хмельниччини. Проєкт — анонімний. До сьогодні історіографія не сказала остаточного слова про автора.² Спроб не бракувало; згадати б таких авторів, як Голубев, Пелеш, Шмурло, Андрусак та інші. Анонімність автора спричинила досить поверховне ставлення й до самого проєкту. Ю. Пелеш згадує тільки про його існування як проєкт «руського шляхтича»,³ не розглядаючи змісту; С. Голубев у своїм монументальнім творі про Петра Могилу приписує його Антонієві Селяві, Київському католическому митрополитові;⁴ Е. Шмурло приписує його Адамові Кисілеві, прирівнюючи його зміст до інших письм Кисіля;⁵ М. Андрусак, у своїй праці про справу патріархату за Володислава IV, держиться припущення Шмурла.⁶ Подібно інші, як Амман, Танчук.⁷ Текстові, назагал, не присвя-

¹ Šmurlo E., *Le Saint Siege et l'Orient orthodoxe (1609—1654)*, Prague 1928, стор. 163—169. A P F, *Scritture riferite nelle Congregazioni Generali*, vol. 338, fol. 375 sq. (Архів Пропанди, Письма реферовані на Генеральних Засіданнях).

² Проблемою займались переважно російські православні історики, що старалися за всяку ціну доказати «непримиримість» П. Могили до ідеї укр. католицизму.

³ Pelesz J., *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom*, Bd. II, стор. 213.

⁴ Голубевъ С., *Кіевский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, Київ 1898, т. II, стор. 210.

⁵ Шмурло Е., *цит. твір*, ч. II, стор. 116.

⁶ Andrusiak M., *Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV*, Lwów 1934, стор. 269—285, стор. 278.

⁷ Ammann A. M., *Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi*, Torino 1950. Танчук Д., *Conamina unionis Eccl. Ruthenae prima medietate saec. XVII*, Romae 1938 (dissert.).

чують великої ваги. Звичайно автори розробляють при цій нагоді коротке резюме якогось проєкту Петра Могили тих літ, до якого текст не зберігся. І так що до нашого документу історики шукають автора, для проєкту — резюме Могили глядають документу, якого ніхто по сьогодні не знайшов. Все, що було знайдене — це звичайні, тотожні копії згаданого резюме. Ніхто, по скільки нам відомо, не потрудився проаналізувати слово в слово одне і друге, і справа одного і другого документу залишилась невирішеною, із шкодою для одного і для другого. Наш дослід тієї проблеми виходив саме з такої річової і словної аналізи обох текстів. Аналіза ця показала повну тотожність головних і побічних точок змісту, подібність вислову їх та термінологічні схожості, наскільки можна говорити про такі при повнім тексті та його коротенькому резюме, приготованому для практичних цілей, іншою людиною, з західньою ментальністю. Звідси виринає питання: яке авторське відношення одного до другого? Історіографія собі цього питання не ставила. А однак, зваживши оригінальність проєкту та його позитивне сприйняття в Римі, вирішення цього питання має не тільки науковий інтерес. Крім того, що тут стрічається ім'я митрополита П. Могили, загальною признаною великої постаті цього часу, не без хісна і для наших днів буде пригадати собі шляхи й цілі укр. релігійної і церковної думки на передодні оновлення української державности в XVII столітті. Помимо сумнівів наших попередників, уважаю, що на це питання можна певно відповісти, очевидно не на основі бібліографії, але на основі документів часу.

І так на початку резюме проєкту приписуваного П. Могилі стоять такі слова: «...польський король прислав сюди о. Валеріяна, капучина, з удостоверючими листами до Свящ. Конгрегації Поширення Віри, а цей отець предявив письмо незєдиного митрополита Руси, людини вченої, та добре настроєної до Римського Престолу... та настоює, щоб розглянути це письмо, і або одобрити, або поправити, бо цей митрополит не хоче починати переговорів у такій великій і тяжкій справі, поки не матиме з Риму вказівок, що виглядатимуть відповідні й здійснимі».⁸ Далі слідуєть точки проєкту. Ці слова виразно налягають на лист о. Валеріяна, з 29 січня 1645 р., писаний по його приїзді до Риму; ним він презентував кардиналові-префектові письмо П. Могили: «мало що маю сказати відносно залученого в польській мові письма митрополита київського...; найперше, чого ожидають від Його Святости і Свящ. Конгрегації — це вказівок, чи зміст... апробується, чи щось треба додати чи відняти...»⁹ Для цих авторитетних вказівок

⁸ Архив Проп., *Письма...*, том 338, лист 460.

⁹ Архив Проп., *Письма...*, т. 338, л. 5; Šmurló, *op. cit.*, Appendicc.

письмо було віддане до перекладу на латинську чи італійську мову, і, по тодішній методиці праці Конгрегації, з нього зроблено коротке резюме в італійській мові, яке розіслано до учасників найближчого засідання в цій справі. Звідси можна пояснити явище, що згаданого резюме знайшлося, наразі, аж п'ять примірників. З відповідними письменними коментарями Секретаря Конгрегації та Магістра Апостольської Палати, справа пішла на загальне засідання Конгрегації в дні 16 березня 1645 р., в якому взяло участь 4-ох кардиналів, новойменованний Нунцій для Варшави, Іван де Торрес, та інші радники. І ось у шабляновому для таких засідань звіті сказано зараз на вступі, по вичисленні учасників: «На ньому найперше прочитано удостоверючі листи, дані польським королем для о. Валеріяна, капуцина, та резюме письма під заголовком: «Думка одного польського шляхтича грецької релігії», в якому діло про загальне з'єдинення усіх українців (у тексті «русинів», яке перекладатиму сьогоднішньою біжучою термінологією) з Апост. Престолом, про спосіб цього з'єдинення та вкінці про умови, на яких це з'єдинення було б побажане»¹⁰. Далі згорнені у вісьмох точках рішення Конгрегації.

Зіставивши разом одне і друге свідоцтво виходить таке: 1) автором письма, з якого зроблено римське резюме — є православний митрополит київський; 2) заголовок письма, з якого зроблено це резюме, звучить: «думка одного шляхтича і т. д.». Отже цей митрополит є автором письма, під заголовком: «думка одного польського шляхтича грецької релігії», що саме ми хотіли знайти. Значить дискутований на засіданні Конгрегації проект був ділом П. Могили. Тут зауважити б, що з документів часу не виходить, щоб о. Валеріян приніс до Риму аж три документи: а) «Спосіб загального порозуміння виготовлений православними», б) проект П. Могили, до якого бракує по сьогодні тексту, і в) наш документ. Таку думку підніс свого часу Голубев, а за ним повторили інші, аж до наших часів. Тимчасом так зв. «Спосіб загального порозуміння» стрічається в римських документах щойно 1647—48 року, другий і третій документ є тотожні. О. Валеріян, як і записано в звіті зі згаданого засідання, не тільки предложив до розгляду один документ, але тільки один і приніс до Риму, про що й пише дня 29 січня 1645 р., розуміється, крім вірчих листів від короля. Що римські круги добре були поінформовані про автора анонімного письма-проекту, гарантом є особиста приязнь згаданого о. Валеріяна в Римі, що як посол мусів бути добре поінформований про справу та її авторів. Тому, на нашу думку, анонімна «думка» знайшла свого

¹⁰ Архив Проп., Акти..., том 16, л. 283.

автора, а дискутоване колись і коментоване згодом римське резюме знайшло свій текст-переклад. Наш висновок такий: Можна певно сказати, що П. Могила був автором письма під заголовком: «Думка одного польського шляхтича грецької релігії», цебто анонімного проєкту з'єдинення української Церкви в 1645 р.

На дальше питання: чому Могила писав анонімно? відповідь не тяжка. Найперше, письмо митрополита не мало офіційного характеру; йшлося про сонду римських кругів. Далі, було небезпечно посилати таку сонду до Риму, у такі небезпечні часи, коли легко можна було перехопити післанця. Як знаємо, 30-літня війна ще не була закінчена, а протестанти симпатизували з православними, й були б таке письмо розголосили як компромітуюче П. Могилу, а тоді — лови вітра в полі й оправдуйся. Головно огірчені ставропігійні братчики були б донесли справу до кого слід; Могила прикорочував їх права.

Але на нашу думку є ще й інша причина для аноніма, і то саме такого аноніма: «думка шляхтича, грецької релігії». Як знаємо, Папа Урбан VIII ще 3 листопада 1643 р. передав через сп. Метода Терлецького з Холма два окремі письма: до «достойного брата Петра Могили митрополита» та до «улюбленого сина Адама Кисіля, чернігівського каштеляна»,¹¹ закликаючи їх до злуки з Римською Церквою та до висилки двох ченців для переговорів до Риму. Відповіддю на цей зазив була висилка о. Велеріяна в 1645 р., для засягнення інформацій, заки можна б приступити до вирішення справи. Виходило б, що відповів тільки митрополит, а А. Кисіль ні. Окремого письма під його ім'ям — немає. Що така «нетактовність» не належала до характеру А. Кисіля доказом хоч би те, що історики приписують саме нашого «аноніма» А. Кисілеві, призначаючи для П. Могили згадане резюме. Тому думаю, що і А. Кисіль відповів, і то відповів у порозумінні з П. Могилою. Вони оба були найголовнішими експонентами укр. православного суспільства. Це було загально знане і на місці і в Римі, і зідси саме до них звертався Урбан VIII. Одержавши послання Папи, вони, порозумівшись, виготовили спільний проєкт та, відай, за спільною згодою вжили згаданого аноніма, що по суті відповідало дійсності. Цей наш погляд підпирають документи тих часів. Петро Сарацин, грек на службі сп. Методія Терлецького, писав у 1648 р. (20. VIII) з Варшави про генезу цих переговорів таке: «Зараз не приходитьсь мені писати нічого іншого, хіба що зверну увагу Вашої Достойности на те, що ця майбутня свята злука є плодом книг, що їх привіз з собою з Риму мій холмський єпископ, а які пан Кисіль, воевода брацлавський,

¹¹ Theiner A., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. III, стор. 425.

дав нез'єдиненому померлому митрополитові Могилі, та й сам згаданий пан Кисіль на одному з'їзді в Варшаві, в часі минулого сойму, показався добре прочитаний у Флорентійським соборі, з книги кардинала Юстиніяна, і з того читання зачерпнув багато світла в справі догматів нашої святої віри».¹² Значить, по свідомству Терлецького та Петра Сарацина, що в 1645-46 мав бути послом до Кисіля й Могили, оба згадані провідники укр. православ'я в тому часі думали ці самі думи, і положили їх спільно й анонімно на папір. Цим згаданий проєкт — це ніщо інше як проєкт укр. духовної і громадської провідної верстви в справі церковного з'єдинення на передодні Хмельниччини, якої провідники походили рівнож із згаданих верств. Цей проєкт розглянула прихильно Конгрегація в березні 1645 р. і на його основі дискутувалась справа далі в Україні, аж до Зборівського трактату і до виставлення постулату укр. маси: «унія усюди має бути винищена». Своїм відтяганням справи укр. провідна верства завинила, що укр. церковна проблема була поглиблена та загострена в часі Хмельниччини, і цілим рядом драстичних фактів її розв'язка відсунена та майже знеможливлена. І це треба числити як одну з трагедій укр. історії. Бо в дійсності, як показує згаданий проєкт, не було жодних поважних речевих причин до піддержування й поглиблювання укр. церковного роздвоєння, чого гарантом може бути Петро Могила, світоч укр. православ'я і автор «ісповіді православної віри» взагалі, яка стала офіційною книгою цілого східнього православ'я.

Що нового давав цей залишений укр. суспільності в заповіті проєкт Могили? В ньому автор опрацював свій життєвий досвід в унійній справі, підтягнув підсумки своїх студій та поробив далекойдучі концесії, на які тільки позволяла йому совість. Звідси цей проєкт — це систематичне поглиблення й поширення попередніх змагань у цій справі в напрямі його сприятливості в православних і католицьких кругах. Тому він заслугує на належну оцінку, якої брак треба приписати його анонімності; те, що було сказане історіографією на тему римського резюме є невистачаюче, бо історики не знайшовши повного тексту, ставилися з певними резервами до цієї справи, вбачаючи навіть у цьому якусь католицьку містифікацію, щоб тільки оборонити мниму «неподатність» Петра Могили зглядом укр. католицизму. До речі, це було тільки задушевне бажання істориків, зокрема московських. Українська історіографія, і католицька і православна, не потребує обороняти Петра Могили; його обороняють його власні історичні діла. Українська наука не може і не повинна обороняти «непримиримости» в справі мирного розв'язання укр. церковної проблеми, бо її взагалі не було, а що до Петра Могили зокрема.

¹² Архів Проп., *Письма...*, том 65, л. 228.

II.

Анонімний проєкт Петра Могили 1645 р. можна розглядати в подвійній схемі: розповідній самого автора та систематичній римського резюме. Змістово йдеться про тотожну річ. Методично схема римського резюме є більше проглядна, зате вона вже була розглядана й коментована. Тому у цій другій частині нашої аналізи хочу підчеркнути деякі моменти по оригінальній схемі Петра Могили.

Проєкт складається речево з двох частин: 1) виказання недосконалостей і браків Берестейської Унії, 2) вказання правильної розв'язки, через усунення саме тих браків.

Критика Берестя має три пункти: а) брак чистого і святого наміру, б) спосіб невідповідаючий фактичному укладові сил, в) протиприродний характер самої концепції унії-злуки.

Що до другого пункту, самого способу, Могила, відай за настоюванням А. Кисіля, писав таке: «в українському народі свобідна шляхта дає релігії свою поміч і піддержку; бо духовні особи не мають таких привілеїв, як люди римської Церкви; і тому, коли вони, як слабша частина, приготували злуку при опозиції шляхти — то поступили проти укладу сил цієї держави, і тому ціле діло не вдалося».¹³ Що ж до самої концепції з'єдинення, то Могила, критикуючи Берестя, висунув таку засаду: «... злука (уніо) і одність (унітас) — це дві різні речі; одність виключає двійність, злука — змагає зв'язати двое в одне ціле, не знищуючи злучених частин; а таке сталося кілька разів, а останній раз у Флорентійській Злуці латинян і греків. А тимчасом унія українців з латинянами в тому королівстві виглядає протиприродна такій злуці, маючи на приміті не збереження обряду, але переміну грецького в латинський, і тому не мала успіхів» (тамже). Далі Могила розробляє думку, що такого пересуцествлення не треба, бо «спірні точки між греками й латинянами радше словні, як дійсні, і такі, що дотичать самих богословів, яким про них треба б і дискутувати...». Далі Могила вказує, що творці Берестя робили якраз навпаки і тим не зблизили роз'єднаних, але ще більше віддалили. Як приклад Могила вказує пряму єрархічну залежність від Риму та зречення з деяких специфічних проявів душі східнього християнства. Ця частина, назагал, коротка. Тут не піднесено нічого із злободенних подій за останнє півстоліття: 1595—1645.

В другій частині Могила пропонує поступити навпаки, протилежно до браків Берестя. Найперше що до самого наміру: повна резигна-

¹³ Архів Проп., *Письма* ..., том 338, л. 375.

ція з якихось особистих користей чи відзначень, противно: бути готовим на зазисті, ненависті й небезпеки, а навіть і смерть за те святе діло. Що до способу: повна і рівноправна участь світської провідної верстви в переведенні проекту в життя. Занедбаня цієї верстви передше привело до неуспіху, який повториться, навіть як це робила б людина дуже визначна походженням і церковним становищем». «Бо — каже далі Могила — знайдуться завсіді несовісні люди, що донесуть до шляхти та оскаржуватимуть таку людину... що вона глядає себе і своєї пустої слави, а легковірний і підзорливий нарід у це повірить, і так ціла справа розібеться» (тамже). Далі Могила подає плян, як вчленити і використати тодішню провідну й сильну верству до цього діла. Коротко, це плян з'їзду-конференції усіх українців, силою державної конституції. Тут Могила хотів уникнути давньої перешкоди для з'їзду католиків і православних на спільний Синод, якому противився з рацій догматичних Апостольський Престол. «Цей синод — каже Могила — матиме свою основу в конституції, не згадуючи про унію українців з Апост. Престолом» (тамже). Конкретно, цей проект, що до самого способу з'єдинення, можна зібрати в такі точки: 1) порушення церковної проблеми на повітових з'їздах-соймиках і вибір відповідних послів, прихильних мирному полагожденню справи; 2) порушення цієї самої справи на державному сеймі та випрацювання конституції про з'їзд усіх українців у справі порозуміння, не згадуючи про злуку з Апост. Престолом; для опозиціонерів визначати законні санкції; 3) визначення місця, предсідників і посередників, по двох, розсудних та поважних; 4) шляхта розглядатиме справу із свого штандпункту, а духовенство з релігійного; 5) рішення з'їзду апробуватиме державний сойм; 6) для тих, що не прибудуть на конференцію буде відібране право «вета», а в часі підготовки буде заборонена всяка агітація. Так писав П. Могила, чи радше А. Кисіль, про участь шляхти, цебто провідної верстви, в ділі порозуміння, якій призначено переведення зовнішньої, організаційної сторінки цього порозуміння.

Про внутрішню, змістову сторінку порозуміння П. Могила говорить у третьому пункті свого проекту. Тут він випрацьовує теорію, як і коли така злука не буде проти самої природи всякої злуки, розроблюючи поставлену вище засаду: злука не нарушує речей злучених, не є одністю (унітас). Ця точка, по суті, і по думці автора найважливіша. Автор, як і передше, виходить із загального заложення. Цим разом воно виражене такими словами: «Хотячи якоїнебудь згоди, сторона сильніша й розважніша мусить переконати простішу й слабшу в тому, щоб залишити на боці речі другорядної ваги, які зчасом поладнаються самохіть, або ті, що можуть викликати тільки ще більше за-

мішання, а користі не принесуть жодної, або дуже незначну» (тамже). Далі автор каже таке: «Довготривалі розходження між греками й латинянами спричинили багато проблем, які згодом тут, у нашій батьківщині, збільшили ще в безконечність взаємні оскарження...». Однак «коренем усього лиха було розходження греків і римлян в справі первенства Найвищого Архиєрея. З цього коріння поволі вийшло багато ложних наук, і то щораз небезпечніших; і все те лихо перейшло від греків до українців, що держаться грецького обряду. Тому нам, що хочемо завернути цю святу справу до її святих початків, треба відкинути все те, що згодомросло й наростає підчас цього розходження... А тому, що джерелом, началом і причиною розходжень, колись між греками і латинянами, а тепер між самими українцями, треба уважати признання примату (першенства) в Церкві, то це треба й уважати найважливішою реччю» (тамже). Далі автор пише про переговори на Флорентійському Соборі, на якому досить легко прийшли до згоди що до інших точок розходження, звернувши головну увагу саме на цей спірний пункт. З цього Могила далі висновує прямо: «І нам треба поступати цим самим способом у цій святій справі; і то тим безпечніше й успішніше можемо зараз ужити такого способу, ніж колись латиняни з греками, бо тоді всетаки йшла гостра дискусія і дискутуючі були далекі від порозуміння і про Пресв. Євхаристію, і про походження св. Духа, і про чистилище, і про поосібний суд і т. п., а тепер усі освічені українці є вповні пересвідчені, що ті, що заперечують св. Тайни, що не признають почитання і слави Святих, поосібного суду, молінь і богослужб за усопших і чистилища, проявляють себе радше єретиками, ніж українцями. Про походження ж св. Духа, як про справу не легко зрозумілу для всіх... дехто ще вперто її обстоює, але розважні люди її дуже добре розуміють і якслід розуміють. Лишається отже примат, як найважніша справа до розгляду» (тамже).

На початку дальшого розвивання справи П. Могила ставить таке своє, обумоване документами й історією пересвідчення: на початку грецька Церква визнавала примат Римського Архієрея й сьогодні це визнає в своїх літургічних піснях і тому основно грецька віра є правовірною й святою. Все інше прийшло згодом і було осуджене. Сьогодні українці розходяться між собою у цій самій справі, і «згода здається немислимою, хіба одна сторона уступить другій, або знайдеться, за натхненням св. Духа, якийсь новий вихід» (тамже). Перше неможливе. Що отже робити? І тут Могила розвиває саме цей «новий спосіб». В загальному він полягає в тому: «... все що було первісно — хай лишиться в цілості незмінним і тепер, а чого не було — те треба усунути». «А було так, що Найвищий Архиєрей був узнаваний першим і най-

вищим у Церкві Божій, Намісником Христа і Наставником, отже це нехай і зараз залишиться». А не було такого, як каже Могила, щоб грецьким обрядом безпосередньо володів латинський, бо греки мали свого Настоятеля, що «признавав Примат, але залежав від Патріярха свого обряду».

На цьому місці Могила розв'язує трудність, що з'єдинення українців є тільки з'єдиненням частини грецького обряду; як отже можна погодити залежність від константинопольського патріярха і визнання примату Римського Архiereя? Розв'язка П. Могили є справді оригінальна. Він пише: «Слушно припускаємо й розумно сподіємося, що колиб він (патріярх) був свободний, то думав би те, що наказує правда; але тому, що він у ярмі поган, то вважається за недіяльного, але не треба усувати його. Бо правдою віри завсідги було, що буде „один пастир і одно стадо“; а тому, що існує велика надія, що колись християни, при Божій помочі, висвободяться з рук поган та повернуться до згоди між собою, тому не треба вибивати з рук нагоди цьому святому загальному поєднанню й злуці через поосібне замирення українців та й не треба відчужувати греків від злуки, через відчуження українців від свого Пастиря і Патріярха; лише в тому належить їх випередити, щоб ті, що свободні, зробили скорше те, що інші, в турецькій ярмі, не можуть зробити, цебто, щоб прийняти одність віри, злуку Церкви й примат у Церкві Божій, а тимчасом залишиться вповні й незмінно кожний у своєму правопорядку і обрядах у всьому. — Отже не треба ні творити патріярха, ні не треба установляти безпосередньої залежності Церкви українців від Римських Архiereїв, але нехай залишаться усі в своїм правопорядку. Тільки в такій формі можна буде говорити про святе з'єдинення» (тамже).

До такого поступовання змушує загроза від розбрату, а уможливило таку розв'язку те, що, як каже Могила, «ми ясно знаємо зо святих догматів і з основ Божої Церкви, що ми тільки обрядом відрізняємося від римлян, а суть віри є одна в усіх і всіми так само визнається; і тому, що не можемо заперечити, що блаж. апостол Петро, як навчають нас наші церковні пісні, був завсідги головою апостолів, а наслідники його, Римські Архiereї, постійно мали в Церкві Божій найвищу владу, тому не відступаючи від Отця нашого Патріярха, від якого ми одержали святе хрищення, і не припізнюючи злуки Церкви, в якій є справжнє спасіння, всі ми в ім'я Господа Нашого, духовні й світські, знайшли й одноголосно прийняли цей спосіб, щоб уникнути небезпек розбрату, щоб відновити нашу прадідну віру: ми житимемо під одним Головою і Пастирем-Намісником Христа, як учить нас символ віри, що одна є католицька й апостольська Церква, а в ній визнаватимемо одного й найвищого Наслідника блаж. Петра,

Римського Архиєрея». Резервуючи собі незмінність обряду, митрополит Могила переходить до останньої, найконкретнішої справи: обсадження київської митрополії. «А тимчасом наш митрополит не ходитиме ні до Риму, як це звикла робити часть українців, ні до Константинополя, як це в звичаю в другій частині, але хай буде постійно хіротонізований собором Архиепископів і Єпископів... і кожний з них по виборі на митрополію і виведенні на архиепископський престол, хай складає ісповідь одности священної віри і признання примату Римського Архиєрея, і цю свою ісповідь хай проголосить публічно по грецьки, латинськи й по українськи по цілій Русі; а на цьому самому соборі хай буде обов'язаний цей митрополит, а кожний єпископ митрополитові, зложити на цю ісповідь торжественну присягу» (тамже).

На цьому закінчилася практична частина проєкту. Далі йдуть ще деякі пояснення та сподівання, що «через збереження патріяршої надвлади буде за Божою волею дана всім грекам потіха щасливої злуки і мира»... а «Найвищий і Всемогучий Бог усі браки доповнить милостивно своєю всевишньою правицею, а час загоїть рани взаємно собі завдані так, що вкінці злука сердець і умів створить одне й неподільне тіло» (тамже).

Досіль проєкт П. Могили. Крім незвичайної простоти замислу, він показує велике зрозуміння церковної проблеми в Україні та її труднощів, які однак не знеохочують його шукати розв'язки. Він не відкладає її аж до часу, коли на землі, в Європі, заїснує якась інша раса людей, чи на далеку майбутнє,¹⁴ не викручується історією, сентиментом про «прадідну віру», чи остаточно: диктатом совісти.¹⁵ Як правдиво віруюча людина, християнин, він бере слова Христові дослівно і докладає зусиль до їх здійснення, резигнуючи навіть з офіруваного йому передше патріяршого титулу, щоб не відштовхувати дрібних людей. Для тієї самої тактики він визначає і укр. тодішній провідній верстві замітню роллю в цьому ділі: щоб не відштовхнути ставропігіяльних брацтв — він признає наразі теоретично надвладсть Царгороду. Для цієї ж справи він і невідштовхує римських кругів домаганням спільного Синоду, але хоче його скликати силою державної конституції, без жодної згадки про унію. Так проєкт Могили став найбільш наближеним до фактичної розв'язки укр. церковної проблеми, не тільки по стороні Української Церкви, але рівнож і із сторони Риму, на що вказує позитивна постава Риму.

¹⁴ Вачинський Є., *Кілька рефлексій...*, 1952.

¹⁵ Гл. *Львівські Архиепархіяльні Відомости*, Львів 1943 (У справі порозуміння).

Така позитивна відповідь Риму була дана на загальному засіданні Конгрегації дня 16 березня 1645 р. Секретар Конгрегації, монс. Франціск Інголі, великий приятель і правдивий знавець укр. справи, дав про нього позитивну оцінку. Одинокі замітки він поробив тільки що до самого характеру Синоду-конференції та дораджував участь еп. Методія Терлецького. Але, відай, тут він не зрозумів П. Могили, бо цей плянував з'їзд чисто на базі конституційній, а не церковній. Так офіційна постава Конгрегації була позитивна, й рішено на цій базі далі переговорювати, аж до щасливого закінчення. В справі догматичних різниць станули на становищі Флорентійського Собору, чого хотів Могила. Що до практичної залежності київського митрополита від Риму, то Конгрегація висказала думку, що тут вдасться митрополита переконати просити апробати в Римі. Монс. Інголі був однак думки, що якщо проектодавець не схоче до того зобов'язатися, то такий випадок незалежності не буде новиною.¹⁶ В дальших переговорах думка Інголі була б, відай, переважила, бо Конгрегація в своїй відповіді не виказала постави непримиримої, але радше максимальну програму-бажання, і тому, зрозумівши якслід проект Могили, навіть у такій дразливій справі як спільний Синод, залишила це до осуду митрополита, зазначаючи тільки, що католики не братимуть в ньому участі в характері вже давніше недозволенім Римом (рік 1629, 1638—39), чого зрештою П. Могила й не хотів. Далі веліла Конгрегація Нунцієві слідкувати за дальшим розвитком справи, подавати інформації, та до нічого не зобов'язуватися, не повідомивши скорше Апостольського Престолу.

Давши Нунцієві, Іванові де Торрес, на дорогу відповідну інструкцію, відпустили його до Польщі, де він прибув щойно 1 травня 1645 р. Та поки Нунцій зазнайомився з цілістю ситуації Нунціятури та нав'язав відповідні зв'язки, Могила стояв уже над гробом. Дня 10 листопада писав Торрес до Риму таке: «Я дотепер не міг виконати доручення тієї Свящ. Конгрегації тому, що, як було мені наказано в цій інструкції, залежало дуже на довірчості в цій справі; тепер тут у короля з'явився і князь Оссолінський, і Архиепископ Гнезненський і Єпископ Терлецький, тому старатисьму в неприязності митрополита переговорювати з ними, щоб помогли мені і радою і ділом dokonати такої спасенної, справедливої і конечної справи; переговорюватиму і з королем, як тільки допустить мене на авдієнцію, бо зараз він лежить на подагру. Зверну окрему увагу на те, щоб порушити й вповні виконати дані Свящ. Конгрегацією в цій інструкції доручення».¹⁷ Од-

¹⁶ Архів Проп., *Письма...*, том 338, л. 469.

¹⁷ Архів Проп., *Письма...*, том 63, л. 179.

нак не сталося, як планувалося, бо вже 22 грудня 1646 р. Нунцій повідомив Конгрегацію «про небезпечну недугу нез'єдиненого руського київського митрополита»,¹⁸ а в перших днях січня 1647 р. Петро Могила помер.¹⁹

Номінуючи нового митрополита Сильвестра Косіва, король сподівався, що він поведе далі діло Могили, тимбільше, що це була праведна людина і приятель А. Кисіля. Про ці сподівання повідомив Нунцій Конгрегацію²⁰ дня 13 липня 1647 р. І справді для дальшого ведення діла було скликано до Вільна православну конференцію, де уложено точки для дискусії на наступну конференцію вже з католиками. Ці точки в головних лініях впливали з проєкту П. Могили, може без потреби розвалковуючи деякі справи, що Могилі вважались далеко простішими. На цьому цілу справу застав важливий 1648 рік. В травні прийшов зрив Хмельницького, за кілька днів помер король. На підготовчому державному сеймі в липні була і православна і католицька сторона, був і Кисіль і С. Косів; за їх ініціативою постановлено цю справу закінчити на елекційнім осіннім сеймі.²¹ Від цього сейму католики обіцяли собі «великого побільшення Христового стада».²² Мали зіхатись всі, щоб остаточно прийти до згоди²³.

Тимчасом Хмельницький гнав у боях польську армію, розгромив її під Пилявцями (23. 9. 1648), облягав Львів та підійшов під Замостя. Залякані електори мерщій вибрали бажаного побідником Яна Казіміра та розіхались, не зробивши нічого в церковній справі. Петро Сарацин пише просто про це такими словами: «На тому сеймі не зроблено нічого для загального порозуміння, бо несподівані успіхи козаків заколотили й заколючують спокій у державі, що мало бракує, щоб її цілком знищити»²⁴. І справді, щоб рятувати, що ще було можливе, король, оточений під Зборовом, кинув на жертву українців католиків, яких зажадала народня стихія: «Унію треба усюди знищити».²⁵ Українські провідні круги, відволікаючи, спізнилися. До компромісу, проєктованого Могилою, не прийшло, бо не стало великої людини. Те, що не було можливе, по думці Могили, щоб одна сторона уступила вповні другій, тепер захотіли здійснити силою, що привело до взаємної руйни, до того, що побідна сторона, митрополит Косів з духовенством, му-

¹⁸ Архив Проп., *Письма...*, том 64, л. 7.

¹⁹ Петро Могила помер дня 6 січня 1647 р.

²⁰ Архив Проп., *Письма...*, том 64, л. 49.

²¹ Архив Проп., *Письма...*, том 65, л. 127.

²² Тамже.

²³ Тамже.

²⁴ Тамже, том 65, л. 129.

²⁵ Pelesz J., op. cit., II, стор. 225.

сіла, хоч і «з сльозами», присягати на вірність Москві (1654). Якщо українські провідні круги були пішли за проектом Могили, то на місце параграфу зборівського договору про винищення Унії, був би поставлений інший, не внутрішнього, але зовнішньо-політичного характеру. Унія по плянах укр. провідних кругів не належала до причин Хмельниччини; плян її винищення, як осяг Хмельниччини, був тільки наслідком низової агітації серед розбурханої стихії, яка домогалась жертви. В світлі вище з'ясованого такого явища пояснити годі. Було б історичним фальшом уважати, що укр. провідні, відвічальні круги бачили в Хмельниччині спосіб розв'язки укр. церковного питання, як цього хоче залюбки московська православна історіографія, відтягаючи тільки проблему Хмельниччини від її національно-політичного підложжя в соціально-політичне. Проти цього свідчить проречисто анонімний проєкт Петра Могили з 1645 р. та ці переговори, що тяглись аж до Зборівського договору в 1649 р. Рівно ж історично неслухним є, немов би митр. П. Могила був «непримирливим» ворог укр. католицизму (Голубев, Пелеш)²⁶. Історія укр. церковної проблеми вимагає основної ревізії, якщо хочемо вже раз скінчити з плитким історизмом, який наляг на укр. уми та не дозволяє їм по сьогодні розв'язати самостійно укр. церковного питання.

В 1941 р. митрополит Андрей Шептицький, поставивши знову на порядок дня укр. церковну проблему і одержавши негативну відповідь з православної сторони, яка заслонила історичними аргументами, сентиментом та совістю, у своїй відповіді на відмову укр. інтелігенції написав такий запит-докір: «Історію Берестейської Унії знаєте, Панове, з письм істориків, які усі, або майже усі, були не тільки засадничими ворогами з'єдинення церков, але й ворогами українського народу. Коли мусите оправляти їх тези що до укр. народу, Запоріжжя, Мазепи, гетьманів, тощо, — то чому не вважаєте потрібним перевірювати їхні історичні твердження про з'єдинення церков?»²⁷ Одною з таких поправок вважаємо і цих кілька слів. Оскільки ця поправка правильна — хай розсудять шановні читачі.

*

Українська церковна проблема й зараз нерозв'язана. Серед укр. громадянства в батьківщині й на чужині у цій справі нуртують різні струї, нераз дуже болючі для цілоти укр. справи. Багато українців

²⁶ Б цитованих творах.

²⁷ Львівські Архиепархіальні Відомости, Львів 1943, стор. 45.

уважає, що сьогодні цю проблему треба відложити на другий план. Можливо, і ми погоджуємося, але тільки, що до способу й методики її трактування. Уважаємо, що поважне об'єктивне її трактування компетентними людьми не може ніколи припинятися, аж до її остаточної розв'язки. Зокрема укр. вільна наука тут на еміграції не повинна припиняти своєї ревізійної роботи. Може завтра, у вирі будування укр. самостійного життя, на це не буде відповідної атмосфери. Далекі від батьківщини, її архівів та бібліотек, ми в інших ділянках можемо дати дуже мало справді наукового. Тільки укр. церковну проблему можна трактувати вистачаюче тут на еміграції.

В. Біберович

УКРАЇНСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ КОМІТЕТ У ВІДНІ*

„Reconciliatio Ecclesiarum“ — ідея примирення західньої Церкви зі східньою, яка була інспірацією цілого життя нашого великого Митрополита, Кир Андрея Шептицького, одержала новий, могутній поштовх, коли в 1921 р. почали просякати з України на захід вістки про нову акцію Митрополита Василя Липківського, — про народини, після сторіч темряви, справді української православної Церкви. Я жив тоді у Відні і провадив пресове бюро уряду ЗУНР на вигнанні, на чолі якого стояв президент д-р Євген Петрушевич. У своїх німецьких пресових бюлетенях я передавав ті вістки до віденської преси, зокрема до віденського щоденника, «Ді Райхспост», який радо містив їх на своїх сторінках. Головним редактором «Ді Райхспост» був тоді д-р Фрідріх Фундер, великий католицький діяч і відомий приятель українців.

Одного дня в вересні 1921 року відвідав мене в моєму бюрі архикнязь Вільгельм Габсбург, більше відомий як Василь Вишиваний, полковник УСС, з яким я познайомився в 1919 р. в Україні, в Кам'янці Подільському, й оповів мені, що в Відні існує група людей, українців і австрійців, яка хотіла би почати активно працювати для ідеї примирення обох Церков при допомозі окремої організації. На чолі тієї групи, поінформував мене полковник Вишиваний, стоїть монах-бенедиктин, о. д-р Августин граф Гален. Вони хотіли би, щоб я прилучився до тієї акції. Кілька днів пізніше в моєму бюрі, під числом 9, Йозефшtedтерштрассе, в 9 окрузі Відня, відбулися збори тієї групи, в яких взяли участь наступні особи: архикнязь Вільгельм, о. д-р Августин граф Гален, радник українського посольства в Відні, князь Іван Тока-ржевський-Карашевич, секретар того ж посольства, Володимир Полетика, кол. буковинський соймовий посол, д-р Теодот Галіп, о. Йосафат Жан, ЧСВВ, австрійський генерал-майор, Михайло Фон Форнер, д-р Іван Німчук, редактор «Українського Прапора» і я. О. д-р Мирон Гор-

* Спогад, прочитаний на XI. Науковій Конференції Кан. НТШ в Торонто, 12—13 жовтня 1962 р.

никевич, про якого дехто згадує, не брав участі ні в оснуванні, ні в працях У.Р.К. Він став парохом церкви св. Варвари у Відні щойно в 1923 році. Після промови о. Галена і дискусії ми одноголосно вибрали о. Галена головою і розділили поміж себе тимчасово різні функції. Так постав *Український Релігійний Комітет у Відні*. Тут слід згадати, що з усіх тоді присутніх основників того комітету і взагалі з усіх пізніших членів і прихильників комітету сьогодні живуть лише о. Йосафат Жан і я.

Почалася праця. Виявилось, що о. граф Гален зробив уже раніше багато підготовчої праці так, що ми майже всюди мали вже промощену дорогу. Поки я згадаю про ту працю в головних зарисах, потрібно подати бодай коротку характеристику особи о. графа Галена. Він походив із стародавньої німецької родини графів Галенів, був рідним братом славного архієпископа Мінстеру, пізнішого кардинала, Климентія Галена, який під час останньої світової війни хоробро поборював протихристиянську політику Гітлера. Він студював у Кентербері, Фрібургу (Швейцарія), в Липську і Гетінген, де одержав докторат прав. Він вступив до чина оо. Бенедиктинів 1897 року і був висвячений 1901 р. Він уславився в Австрії як блискучий проповідник і стояв упродовж деякого часу близько австрійського престолонаслідника, архикнязя Франца Фердинанда, вбитого в Сараєві в червні 1914 року. Він цікавився здавна питанням примирення Церков і був м. і. заприязнений із архієпископом Антоніном Кирилом Стояном з Оломунця (Ольміц), основником Апостоляту св. Кирила і Методія у Велеграді на Моравії, який вславився своїми велеградськими конгресами, на яких зустрічалися католицькі і православні церковні достойники. О. граф Гален був не лише аристократом крові, але й духа.

Український Релігійний Комітет у Відні намітив собі дуже амбітну програму праці. Він хотів заснувати видавництво з власною друкарнею для видавання відповідної літератури в різних мовах і місячного журналу для пропагування ідеї злуки Церков. Він хотів заснувати у Відні окремий семінар для підготовки місіонарів для України, щоб згадати лише найважливіші цілі. Для цього була потрібна апробата і поміч церковних властей.

Делегати комітету звернулися перш за все до архієпископа Відня, кардинала д-ра Фрідріха Густава Піфля і до о. д-ра Йосипа Зайпля, тодішнього канцлера (прем'єра) Австрії. Оба віднесли до справ Комітету з повною прихильністю і виrozumілістю, яка заслуговує на найщиріше признание. Кардинал д-р Піфль перейняв відразу повну опіку над комітетом, а канцлер о. д-р Зайпель, старий приятель українців з колишнього австрійського парламенту, де він був послом, обіцяв

більше, ніж хтонебудь міг сподіватися. Він заявив, що коли лише дозріє справа заснування духовного семінара, він передасть комітетові назад колишній монастир і семінар ім. св. Варвари (так зване „Barbareum“), заснований ще за влади цісареві Марії Тереси. В половині минулого століття той будинок перебрав австрійський уряд і в ньому містилося міністерство торгівлі. Покищо прем'єр Зайпель дав комітетові безплатно до диспозиції велике, 10-кімнатне партерове мешкання в сарому цісарському замку при Бургрінгу, де негайно зорганізовано бюро, керівником якого став д-р Теодот Гален.

Працею комітету зацікавилися найвищі церковні достойники тодішньої Європи і почесними членами його стали, за старанням о. графа Галена, крім кардинала Піфля, кардинал Бирн з Англії, кардинал Дібоа з Парижа, кардинал Шульте з Кольонії, кардинал Рей і Касанова з Толедо в Іспанії, і багато архієпископів, між ними архієпископ Стоян з Оломунца й єпископ Діонізій Нярадий із Крижівців.** Почесним президентом комітету став митрополит Кир Андрей Шептицький, діловим президентом о. граф Гален.

Діяльністю комітету зацікавилася теж багато православних українців, що тоді перебували у Відні (між ними о. Іван Хоменко з Анакапрі в Італії, який недавно покінчив новий переклад св. Письма), відомий буковинський діяч д-р Наполеон Бігарний, п. Богун-Чудінов, який стояв близько архикнязя Вільгельма, полковник Гемпель, відомий полтавський діяч Віктор Андрієвський і інші.

На чергу прийшло найважливіше завдання: одержання апробати св. Престолу на діяльність комітету. Велике німецьке релігійне видавництво Фрідріха Пустета згодилося зфінансувати подорож делегатів Українського Релігійного Комітету до Риму і з початком березня 1922 року два делегати, генерал Михайло фон Форнер і я вибралися в дорогу до Риму, щоб предложити св. Отцеві програму нашої праці і просити благословення. О. граф Гален мав приїхати пізніше, в міру потреби.

На папському престолі щойно засів тоді, після смерті великого приятеля українців, Венедикта XV, папа Пій XI, колишній Ахіль Ратті, папський нунцій у Варшаві. Ми зустріли нового Папу на загальній аудієнції і нас вкотре відіслали до державного секретаріату, на чолі якого тоді стояв кардинал Гаспарі. Нас почали переслухувати два молоді секретарі, прелат Дзюзеппе Піцардо і прелат Дука Боргончіні. Цей останній помер кілька років тому як кардинал, після дуже успішної

** Повніший список перших визначних членів гл. А. Г. Великий, ЧСВВ, „Ukrainisches Religionskomitee“, в «Записки ЧСВВ», Сер. II, Секція II, т. III, стор. 137—139.

дипломатичної служби. Дзюзеппе Піцардо, теж кардинал, живе ще в Римі. Найбільше часу присвятив нам монсеньйор Піцардо, який говорив плавно по-німецьки і я, як головний бесідник, мав нагоду представити йому докладно український бік справи, зокрема стан церковної справи у Сх. Україні, де я перебував майже цілий 1919 рік. Він пильно записував усі інформації.

Кілька днів пізніше нас знову запрошено до Ватикану, де нас у величавій залі нарад кардиналів прийняв особисто державний секретар, кардинал Гаспаррі. Цим разом головним бесідником був генерал Михайло фон Форнер, який розмовляв з кардиналом Гаспаррі по-французьки. Опісля ми предложили Державному секретаріатові письмовий меморіал з коротким описом нашої програми праці, прохаючи його затвердження Святим Престолом.

Чекаючи на високе рішення ми, тобто ген. Форнер і я, відвідували живучих у Римі кардиналів, щоб вияснити їм ціль нашої місії і створити для неї прихильну атмосферу. Ми відвідали так кардинала Біслетті, який раніше, як папський нунцій у Відні, звінчав останнього австрійського цісаря Карла з принцесою Зитою Бурбон-Парма, кардинала Ван Россум, секретаря конгрегації для поширення віри, кардинала Меррі дель Валь, колишнього кандидата на папський престіл, кардинала Андрія Фривірта, архієпископа Пападопульоса, заступника секретаря Конгрегації Східніх Церков, а навіть польського церковного достойника графа В. Ледоховського, голову Чина Отців Єзуїтів (чорного папу). Всі вони прийняли нас зі зразковою куртуазією, однак найширше віднісся до нас кардинал Андрій Фривірт, щирий баварець і великий обожатель митрополита Кир Андрея Шептицького. Він запрошував нас кілька разів до свого помешкання, гостив нас добрим італійським вином і говорив з нами про все з великою відвертістю.

Ми чекали на рішення Святого Престола два тижні і не дочекалися його. Одного дня нас запросив до себе телефонічно кардинал Фривірт і заявив нам з жалем, що згідно з його інформаціями такого рішення скоро не буде, тому, що проти нашого комітету виступив з цілою рішучістю польський уряд і польські церковні кола. Як антидот проти нашої акції перебуваючий у Римі римо-католицький архієпископ, барон д-р Ропп, предложив Святому Престолові плян так званого «біригуалізму», згідно з яким польська католицька Церква мала би заснувати окремий духовний семінар, в якому вчили б богословія також східнього обряду і такі богослови-місіонарі, після висвячення, мали б право відправляти Службу Божу і т. д. в обох обрядах, східньому і західньому. Нашу акцію польські кола описали в Ватикані як чисто політичну, зв'язану з боротьбою за самостійність Галичини. Тому кардинал Фривірт порадив нам не чекати довше, тільки їхати назад до Відня.

Кілька тижнів після нашого повороту до Відня чекала на нас нова несподіванка. Одного дня прем'єр о. д-р Зайпель покликав до себе о. Жана і повідомив його, що в нього був з офіційною візитою польський амбасадор у Відні, граф Лясоцкі, який скаржився, що австрійський уряд підтримує явно ворогів Польщі і як доказ подав, що прим. в Українському Релігійному Комітеті засідають два співробітники уряду ЗУНР на вигнанні, о. Жан і Біберович. Він загрозив, що коли так буде далі, польський уряд відтягне з австрійського державного банку те золото, яке з розподілу золотого скарбу старого австро-угорського банку припало на Польщу. (Таке відтягнення могло б дуже негативно вплинути на курс австрійської валюти, яку недавно вдалось було устатбілізувати на реляції 70,000 корон до одного американського долара). Щоб не робити труднощів нашим австрійським приятелям, а зокрема, щоб відхилити від Українського Релігійного Комітету закид політичних маніпуляцій, ми оба листом до президента о. графа Галена, на якому ми поставили ранішу дату, зрезигнували з членства комітету.

Український Релігійний Комітет працював тимчасово далі. У літньому семестрі 1922 р. він м. ін. зорганізував на віденському університеті курси українознавства, на яких викладали професор Ганс Іберсбергер, д-р В. Залозецький, д-р Іван Німчук, д-р Остап Грицай, д-р Іван Турин, д-р Степан Рудницький, д-р Даскалюк, д-р Кулачковський і професор Бляйхштайнер. Однак польські інтриги не припинялися і тому о. граф Гален при кінці 1923 року перемінив назву комітету на „Catholica Unio“, поширив його акцію також на інші православні країни і переніс його осідок до Фрібурга в Швейцарії. Під новою назвою він розвинув велику організаційну акцію і позакладав відділи свого товариства в різних країнах Європи, ЗДА, куди їздив особисто, і в країнах південної Америки. Від 1932 року „Catholica Unio“ видавала у Фрібургу кварталний журнал під тією ж назвою. О. граф Гален, який водночас викладав на фрібурзькому католицькому університеті, помер дня 2 вересня 1949 року, в 79 році свого трудящого життя. В його особі зійшла в могилу виїмково благородна людина і щирий приятель українців, який нерозривно зв'язав наше ім'я з великим питанням примирення Церков, яке саме тепер набирає нової ваги в зв'язку з 21 Вселенським Собором у Римі.***

*** Тих, що бажали би дістати додаткові інформації про Український Релігійний Комітет у Відні, я відсилаю до цінних «Записок Чина св. Василія Великого» (*Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*), виданих в Римі, Серія II, Секція II, Том III, вип. 1—2, стор. 125—147, в яких знаходиться дуже цінна стаття на цю тему в німецькій мові, пера ВПрп. о. А. Г. Великого, під заголовком: „*Ukrainisches Religionskomitee*“. *Zur Geschichte der „Catholica Unio“*“.

о. р. Назарко, ЧСВВ

КИЇВСЬКІ МОНАСТИРІ ДО-МОНГОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Монастирі та монаші установи займають окреме й чільне місце в історії нашої Церкви й нашого народу, бо вони нерозривно зв'язані з історичним життям нашої Церкви й народу творячи немов їх доконечну частину і їх завершення. Тому не диво, що від найраншого первопочину монастирів на Русі, звертається пильну увагу на їх повстання, розвій, організацію, стежитися за їх придатністю до релігійної і суспільної праці та підкреслюється літературну, наукову, мистецьку й культурну продуктивність монастирів.

Немає сумніву, що значно більше значення, ніж у сучасній добі, мали монастирі на Русі в початках її християнства, головню ж у домонгольській добі. Грамотність, первобутню літературну письменність, перші книгозбірні, початковий літопис і т. п. домонгольська Русь завдячує монастирям.¹ Тому нам цікаво знати кількість тодішніх монастирів. У цій статті обмежимося тільки до списку монастирів у самому Києві і його області в домонгольській добі.

Деякі історики нараховують 17 монастирів у Києві і його області в цій добі,² а другі 18 і більше.³ В літописі читаємо під 1051-им роком, що перший відомий нам по імені руський монах Антоній вернувшись з афонської гори вже: «ходи по монастиремъ, и не възлюбѣ». ⁴ Отже вже тоді на Русі мусіло бути більше монастирів. Але скільки їх було — не знаємо. Митрополит Іларіон каже в своєму знаменитому «Словѣ о законѣ й благодати», що вслід за хрещенням народу «стали на горахъ манастири и явились черноризцы». ⁵ Літописець каже, що передовсім за Ярослава Мудрого (1037) «черноризыцы почаша множитися, и манастиреве починаху быти». ⁶

¹ Є. Голубинскій, *Исторія русской Церкви*, Москва 1904, I, 2, с. 724-740.

² Филаретъ (Гумилевскій), *Исторія русской Церкви*, С. Петербургъ 1894, с. 156.

³ Є. Голубинскій, *твір. цит.*, с. 747.

⁴ Д. Лихачев, *Повесть временных лет*, Москва 1950, II, с. 105.

⁵ Гл. М. Возняк, *Исторія української літератури*, Львів 1920, т. I, с. 122

⁶ *Пов. Вр. Л.*, с. 102.

Перші київські монастирі, що про них маємо певні історичні відомості — 1) *чоловічий монастир св. Юрія*, що його збудував князь Ярослав Мудрий у честь свого св. Іменника, бо християнське ім'я Ярослава було: Юрій і 2) *жіночий монастир св. Ірини*, здвигнений Ярославом на честь своєї княгині Інгігерти, що їй на християнське ім'я було: Ірина. Літописець так пише про це під 1037-им роком: «Заложи же Ярослав святого Георгия манастирь и святыя Ирины».⁷ Про оба ці монастирі знаємо тільки те, що Ярослав відбудував їх одночасно із Софійським Собором.

Розуміється, що в обох монастирях були монастирські церкви збудовані простіше, ніж Софійський Собор, як на це вказують розкопки.⁸ Оба монастирі зруйновано під час нападу монголів або їх знищено в часі пізнішого запустіння Києва. На місці Юріївського монастиря і церкви цариця Єлисавета, дочка Петра I збудувала 1744 р. нову церкву. 1833 р. недалеко від Софійського Собора відкрито розкопки якоїсь церкви. Археологи й історики допускають, що це останки церкви монастиря св. Ірини. Сам монастир св. Ірини знаходився мабуть в близькому сусідстві з монастирем св. Юрія.⁹

3) Крім згаданих монастирів св. Юрія і св. Ірини, на часи Ярослава припадає перший початок славного *Печерського монастиря*, як зовсім слушно зазначає С. Томашівський.¹⁰

Первочини Печерського монастиря зв'язані з особою Іларіона — пресвітера церкви св. Апостолів на Берестовім коло Києва. На гористому березі Дніпра, де — як каже Літописець — «Нынѣ ветхый манастирь Печерський (Іларіон) ту молитву творяше, бѣ бо ту лѣсъ великъ. Ископа печерку малу, двусажену, и приходя с Берестового, отпѣваше часы и моляшеся ту Богу втайнѣ».¹¹ Коли ж 1051 р. Ярослав поставив Іларіона митрополитом, «си печерка тако ста».¹² І саме в цій печері, очевидно не без поради Іларіона, поселився Антоній. Пізніше за благословенням Антонія ченці збудували тут монастир. «Братъа заложиша церковь велику, и манастирь огородиша столпеемъ, келѣѣ поставиша многы, церковь свершиша и иконами украсиша. И оттолѣ почая Печерський манастирь».¹³ Вудову церкви Печерського монастиря започаткував князь Святослав II Ярославич 1073 р. за ігу-

⁷ Пов. Вр. Л., II, с. 102.

⁸ Н. Воронин і М. Каргер, *История культуры древней Руси — домонгольский период*, Москва 1951. АН., т. II, с. 258.

⁹ С. Голубинський, *твір. цит.*, с. 297.

¹⁰ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*, «Записки ЧСВВ», т. IV, вип. I, 2, Жовква, 1932, с. 104.

¹¹ Пов. Вр. Л., I, с. 105.

¹² Тамже.

¹³ Тамже.

менства Преп. Теодосія. Після смерти Святослава 1076 р. церкву Успення докінчував його брат князь Всеволод Ярославич. Розмальовано церкву в 1083 р. з участю славного українського маляря Олимпія, якому приписують найстарші ікони на Сході Європи.¹⁴

Згодом Печерська Лавра стала найбільшим монастирем на Русі, осередком християнської культури, науки й мистецтва. Крім цього печерський монастир виступив у другій половині XI сторіччя як репрезентант чисто руського напрямку проти грецьких зазіхань і не раз піднімав свій голос у політичних справах Київської Держави й руської Церкви, а цьому голосові прислухувалися й князі. Передовсім Преп. Теодосій визначився як представник західньої орієнтації в церковній політиці тогочасної Київської Держави. Печерський монастир змагав до установаження самостійної церковної організації вільної від підозрілої опіки Византії. Тому справедливо оцінює це Лихачев кажучи, що це «було завдання більшого національного значення. Ось чому монастир від самого початку стоїть в опозиції і до митрополичої катедри в Києві і до діяльності царгородської патріархії».¹⁵ А Томашівський стверджує, що «серед чернецтва печерського монастиря тієї доби ніколи не переводилися прихильники західного типу християнства й ідеї об'єднання Вселенської Церкви».¹⁶

Печерська Лавра поділяла лиху долю цілого Києва. Нищили й руйнували її половці в 1096 р., суздальський князь Андрій у 1169 р., землетрус 1230 р. і погром татар 1254 р. Головну церкву відновив у 1470 р. князь Семен Олелькович, а найбільшої перебудови й розбудови довершив гетьман І. Мазепа 1695—1696 р. За большевицької влади в Лаврі повстав «Музейний Городок», де головна церква стала центром «протирелігійної пропаганди». Німці 1941 р. вивезли з Лаври всі збірки до Дрездену, що його цілковито знищили аліантські налети. Дня 1 листопада 1941 р. вибухла величезна міна в головній церкві Лаври і з дорогоцінної пам'ятки XI сторіччя залишилася тільки одна стіна й одна бічна баня.

4) Четвертий у хронологічній черзі — це монастир св. Димитрія. Його збудував князь Із'яслав Ярославич в честь свого св. Іменника Димитрія перед 1062 роком, бо в цьому році Із'яслав узяв першого ігумена Варлаама з Печерського монастиря для монастиря св. Димитрія. Літописець так про це розкаже: «Игуменство держащу Варлаамоу, Изяславъ же постави манастирь святаго Дмитрия, и выведе Вар-

¹⁴ В. Січинський, *Пам'ятки української архітектури*, Філадельфія 1952, с. 38—42.

¹⁵ Д. Лихачев, *Повесть временных лет. — Историко-литературный очерк*, Москва-Ленинград 1950, II, с. 81.

¹⁶ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 125.

лама на игуменство к святому Дмитрию, хотя створити вышний сего монастыря, надѣяся богатству».¹⁷ Син Із'яслава Ярополк († 1085) збудував у монастирі другу церкву св. Петра.¹⁸ Одначе монастир св. Дмитрія не існував уже в давніх часах і не знаємо, де він находився. Одні дошукувалися його близько Печерського монастиря, другі близько Золотоверхого Михайлівського, а ще інші допускають, що князь Святополк Із'яславич, який вибудував Михайлівський монастир, включив у його загороду Дмитріївський монастир, поширив його, перебудував і надав йому нове ім'я.¹⁹ Це потверджували б і нові розкопки переведені на Михайлівській горі між монастирями: Дмитріївським і Михайлівським Золотоверхим.²⁰ Тієї думки є мабуть і В. Січинський, бо пишучи про Золотоверхий монастир каже: «Головна церква монастиря (первісно присвячена св. Дмитрові . . .)». Більше відомостей про цей монастир не маємо.

5) *Монастир св. Миколая — жіночий*. Його оснувала жінка князя Із'яслава Ярославича. Цей монастир відомий з того, що в ньому прийняла чернече постриження мати Преподобного Теодосія. Де находився цей монастир і чи його можна утотожнювати з пізнішим Пустинно-Миколаївським монастирем — це важко сказати. Дехто дошукувався первісного монастиря на Аскольдовій могилі, але там була тільки церква св. Миколая. Літописець каже: «На той могилѣ поставилъ Ольма церковь святого Миколи».²¹ Отже це не був монастир, тільки домашня церква якогось Ольми, мабуть київського боярина.²²

6) *Монастир св. Мини*. Про нього майже нічого певного не знаємо; не знаємо, хто його збудував, навіть не знаємо, чи він находився в Києві або в його області, бо про цей монастир згадується тільки посередньо й мимоходом. Нестор у «Житіє Преп. Теодосія» каже, що Никон Печерський відійшов до Тьмутарокані з одним боярином-ченцем монастиря св. Мини.²³ Стільки всіх відомостей про цей монастир.

7) *Монастир св. Симеона*, що його збудував другий син Ярослава М. Святослав, зразу князь Чернігівський, а пізніше Київський (1073), що й помер у Києві 1076 р. Він збудував монастир св. Симеона також мабуть на честь свого св. Іменника. Монастир находився у т. зв. Ко-

¹⁷ Пов. Вр. Л., I, с. 107.

¹⁸ Тамже, с. 136.

¹⁹ Є. Голубинскій, *твір цит.*, I, 2, с. 298.

²⁰ М. Каргер, *Археологические исследования древнего Киева* (1938–1947). АН. УКР. ССР., Киев 1951, с. 8.

²¹ Пов. Вр. Л., с. 20 під роком 882.

²² Гл. Д. Лихачов, *Пов. Вр. Л., II, Комментарии*, с. 252.

²³ Є. Голубинскій, *твір цит.*, I, 2, с. 746.

пировому кінці міста недалеко Подолу. Ще в першій половині XVII ст. над самим Подолом стояла якась церква св. Симеона.²⁴

8) *Видубицький монастир св. Михайла* побудований князем Всеволодом Ярославичем († 1093), що був третім сином Ярослава Мудрого. З початку він княжив у Переяславі і південній Сіверщині, в 1073 р. разом із своїм братом Святославом він відобрав Київ від Із'яслава, а по смерті Святослава (1076 р.) став великим князем київським, де панував 15 років. Всеволод був освіченою людиною, знав кілька чужих мов, був одружений з византійською царівною та мав широкі зв'язки з цілим культурним світом. Він побудував Видубицький монастир недалеко від Києва, за Печерською Лаврою, на мальовничому високому березі. Літописець каже: «В се же лѣто (1070) заложена бысть церкви святаго Михаила в монастырь Всеволожи».²⁵ А Іпатіївський Літопис додає: «на Выдобычи». Про саму назву «Видобичі» існують цілі наукові спори. Дехто, як н. пр. Хроніка Софоновича з другої половини XVII ст., зв'язував цей монастир навіть з Володимиром Великим, що кинув у ріку ідола Перуна, а він приплив до місця сьогодняшнього монастиря. Нарід стоячи на березі кричав з насмішкою «видибай, наш боже». Правдоподібно в цьому місці був перевіз через Дніпро, а перевізні пристані називано видибичами. Найстарша церква Видубицького монастиря, посвячена патронові міста Києва, Архистратигові Михайлові, повстала в 1088 р. майже одночасно з соборною церквою Печерської Лаври».²⁶ 1096 р. до Києва прорвалися половецькі орди хана Боняка, знищили кілька монастирів і як добавляє літописець: «Тогда же зажгоша дворъ красный, сгоже поставилъ благоверный князь Всеволод на холму нарецаемомъ Выдобычи».²⁷ Існування княжого красного двора при монастирі не підлягає сумнівам, бо Видубицький монастир, як зрештою й інші більші монастирі Києва в XI і XII ст., був т. зв. «вотчим» тобто родинним княжим монастирем.²⁸

Церкву св. Михайла зреставровано перший раз у 1199 р., коли її підмив Дніпро. Тоді зреставрував її Милоніг — придворний архитект князя Рюрика Ростиславича. У 30-их роках XVII сторіччя Петро Могила відновив апсиди. Другу церкву Видубицького монастиря — Соборну церкву св. Юра вибудував стародубський полковник Михайло Миклашевський у 1696 р. Відомий є прегарний малюнок Видубицького монастиря кисти Тараса Шевченка. В 1937 р. большевики обдерли

²⁴ Є. Голубинскій, *твір цит.*, I, 2, с. 298.

²⁵ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 116.

²⁶ В. Січинський, *твір цит.*, с. 43.

²⁷ *Лаврентіївський Літопис*, р. 1096.

Видубицький монастир з дорогоцінностей і перемінили на військові магазини.

Слід додати, що Видубицький монастир у своїх початках був поруч Печерського другим огнищем нашого літописання. Ігумен цього монастиря Сильвестер, пізніше єпископ Переяславський, переробив і продовжив Літопис Нестора. Цей монастир мав вплив на біжучу політику князів і був огнищем патріотичного духа. Дехто говорить навіть про окрему видубицьку літературну школу, що відзначалася більшою демократичністю, простотою і схильністю до народньої мови.²⁹ Однак доказів на це немає.

9) У році 1086 той же князь Всеволод Ярославич побудував монастир св. Андрія — жіночий, т. зв. Янчин, для своєї дочки Анни або Янки, що дівцею постриглася в черниці. Іпатіївський Літопис має про це таку відомість під 1086-им роком: «Всеволодъ заложи церковь святаго Андрея, при Иване преподобномъ митрополите; створи у церкви тоя манастырь, в нем же пострижеса дщи его девою, именемъ Янька, совокупивши черноризци многи, пребываше съ ними по манастырьскому чину».³⁰ На жаль, ніяких слідів Андріївського (Янчиного) монастиря досі не вдалося знайти, хоч численні дослідники старої топографії Києва доволі точно описували місце колишнього положення цього монастиря.³¹

10) «Золотоверхий» монастир св. Михайла. Є різні думки й погляди щодо фундатора цього монастиря. Одні думали, що його заснував перший (ніби то) київський митрополит Михайло. Другі думали, що головний Михайлівський храм збудував ще князь Із'яслав у роках 1054—1087. Однак з відомостей Лаврентіївського списку Київського Літопису виходить, що монастир св. Михайла повстав у роках 1108—1113 за князя Святополка-Михайла. Літописець говорить виразно про монастирську церкву: «В лѣто 6616 (1108) заложена бысть церкви святаго Михаила Золотоверхая, Святополкомъ княземъ въ 11 июля мѣсяца».³² Никонівський Літопис додає, що золотоверха церква Михайлівського монастиря була «о пятинадесяти версехъ» і була прикрашена «дивно».³³ Церкву розмальовано місцевими руськими малярами з участю славного печерського мистця Олімпія. Михайлівський монастир зруйновано татарами за Батия і Меглі-Гірея, а відновлено на по-

²⁸ М. Каргер, *твір цит.*, с. 142.

²⁹ В. Комарович, *История русской литературы*. АН. СССР., т. I. 1941, с. 284.

³⁰ Цитую за Лихачевым, *Пов. Вр. Л., II, Комментарии*, с. 413.

³¹ М. Каргер, *твір цит.*, с. 143.

³² *Пов. Вр. Л., I*, с. 187.

³³ Цитую за Лихачевым, *Пов. Вр. Л., II, Комментарии*, с. 471.

чатку XVI ст. і в XVII ст. коштом Б. Хмельницького та І. Мазепи в стилі українського барокка. У Михайлівській церкві були цінні два барельєфи «святих їздців» з XII сторіччя, вмуровані на південній фасаді, іконостас, різьбарські праці чернігівського майстра Григорія Петрова з 1718 р., срібний кивот поч. XVIII ст. — дар гетьмана І. Мазепи. Цілий комплекс будов Михайлівського золотoverхого монастиря — ви́йняткової мистецької та історичної вартости — у варварський спосіб знищено в 1934 році за наказом Москви.³⁴

Дехто, як напр. Б. Рибаків, з багатства мозаїк, ральєфів і інших ціннощів мистецтва Михайлівського монастиря заключає, що цей монастир був осередком мистецтва.

11) *Монастир Пресвятої Богородиці на Клові*. Цей монастир побудував Степан, колишній ігумен Печерський, а пізніший єпископ Володимирський. Літописець так згадує про цей монастир під 1096-им роком: «Половци зажгоша болонье около града, и възвратишася на манастырь, и възжгоша Стефановъ манастырь, и деревнѣ, и Герьманы». ³⁵ В Іпатіївському Літописі це місце читаємо в такому вислові: «и пожгоша манастырь Стефанечъ, деревнѣ, и Германечъ». Цей монастир називано Стефанеч мабуť від його ігумена Степана або Кловський від ручаю Клова. Одначе сам Степан побудував цей монастир на честь Пречистої Диви Влахернської. Монастирську церкву закінчено 1108 р.³⁶ Монастир був знищений мабуť під час нападу монголів, або зараз після нього. На цьому й вичерпуються наші відомості про цей монастир.

12) *Спаський монастир на Берестовім*. Хоч напис над дверима церкви звучить: «Сію церковь созда Великий и всея Россіи князь и самодержецъ святыи Владимиръ: во святомъ крещеніи Василій»,³⁷ то одначе археологи твердять, що церква й монастир є пізнішого походження. В Літописі цей монастир згадується вперше під роком 1072, а його ігумен називається Герман. Літописець згадує, що при перенесенні мощів св. Бориса й Гліба взяли участь князі Ярославичі, митрополит, єпископи і такі ігумени: «Теодосий же игуменъ Печерский, Софроний святого Михаила игуменъ, Германъ игуменъ святого Спаса».³⁸

³⁴ В. Січинський, *твір. цит.*, с. 50.

³⁵ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 151.

³⁶ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 187.

³⁷ В. Пещанський, *Київський Спас на Берестовім*. «Записки Чина св. Васи́лія Великого», Жовква 1927, т. II, вип. 3-4, с. 314.

³⁸ *Пов. Вр. Л.*, I, с. 121.

С. Томашівський з питомою собі докладністю зібрав усі історичні дані про цей монастир і так про нього розкаже: «В південно-східній боці Києва, на збоці узгір'я Угорського, над Дніпром, між Аскольдовою могилою і Печерським монастирем була старинна оселя Берестово. Тут здавна стояв княжий двір, в ньому Володимир св. закінчив життя. Побіч була церква св. Апостолів, де за Ярослава Мудрого священиком був перший митрополит — Русин Іларіон. В сусідстві, чи може й на місці церкви св. Апостолів, станув один із найстарших і найповажніших монастирів Києва і всієї Руси — монастир і церква св. Спаса на Берестовім. Остання переховалася, очевидно з великими змінами, до сьогодні. Початок монастиря незнаний ближче.³⁹ Коли він не старший від Печерського, — то й не пізніший від нього. Перший раз згадується він під р. 1072, за князя Із'яслава з нагоди першого перенесення останків св. Бориса і Гліба у Вишгороді: між учасниками великого торжества названий також «Герман — ігумен св. Спаса». Можливо, що цей ігумен — сучасник св. Теодосія Печерського, і був основником монастиря, до котрого на якийсь час прив'язана була назва «Германич». Пізніше монастир цей був в особливій опіці Володимира Мономаха і його роду, заходом котрого перебудувався з дерев'яного в мурований. В р. 1138 тут була похоронена Мономахова дочка Євфимія, нещаслива жінка угорського короля Коломана й мати голосного претендента до угорської корони Бориса. Також син Володимира — Юрій, званий Довгоруком, завзятий політичний противник Із'яслава Мстиславича і родоначальник суздальської династії, спочив у церкві св. Спаса, ним мабуть самим збудованій із каменя (1157), а по ньому внук Гліб Юрієвич (1172).

Все те свідчить очевидно, що Спаський монастир на Берестовім користувався великою повагою. Таксамо і члени монастирського брацтва, зокрема його ігумени, мали славу далеко поза межами Київщини. Вже перший ігумен, згаданий вище Герман, був поставлений найстаршим по митрополиті руським єпископом — новгородським (1077—1095). Він помер у Києві, мабуть бажав собі спочити у своїм монастирі.⁴⁰ Так з усією правдоподібністю заключає Є. Голубинський

³⁹ Див. Лебединцевъ, *Спасъ на Берестовѣ*. «Кіевская Старина» 1888, VII. Слюсаревъ, *Церкви и монастыри въ Кіевѣ*, «Труды Кіевс. Дух. Акад.» 1892, III, 420—426. Петровъ, *Кіевъ, его святыни и памятники*, 1896. Його ж, *Историко-топографические очерки древняго Кіева*, 1897. Голубевъ, *О древнѣйшемъ планѣ Кіева 1638 г.*, 1898. Лашкаръевъ, *Архиологическія изслѣдованія*, 1898 й ін.

⁴⁰ С. Томашівський, *Предтеча Исидора Петро Акерович — незнаний митрополит руський (1241—1245)*, «Записки ЧСВВ», т. II, вип. 3—4, Жовква 1927, с. 278—280.

на основі каталогу новгородських єпископів.⁴¹ Знаємо ще другого ігумена Спаського монастиря — Луку, що був єдиним владикою на всю землю ростовсько-володимирсько-суздальську. Його поставив митрополит Никифор на домагання суздальського князя Всеволода Юрієвича і на інтервенцію київського князя Святослава Всеволодича.

Третій ігумен Спаського монастиря, що його ім'я перейшло в історію, згадується під р. 1230 в Суздальському Літописі.⁴² «Приде же с нима игуменъ пречестнаго манастиря святаго Спаса Киевѣ на Берестовьмъ Петръ Акеровичъ»... Тут ігумен Спаського монастиря Петро був членом дипломатичної місії в справі згоди між Михайлом Всеволодичем і Ярославом Всеволодичем. Цей ігумен Петро — це той «архиепископ руський», що брав участь на Соборі в Ліоні 1245 р. і своїми відомостями про татар викликав загальну увагу. С. Томашівський доказав, що Петро Акерович був католицьким митрополитом Руси 1241—1245 і предтечею Ісидора в унійних змаганнях Руси з Римом.⁴³ З усього сказаного ясно слідує, що Спаський монастир на Берестовім користувався великою повагою, коли з нього набиралися єпископи, а навіть митрополит. Цей монастир мусів мати вплив і на політику князів, коли його ігумен був членом дипломатичної місії в конфліктах між князями.

13) *Монастир св. Теодора* званий пізніше Вотчъ, або Отчъ — тобто родинний. Його заснував князь Мстислав Володимирович у честь свого св. Іменника. Церкву збудовано 1128 р. З давніх часів монастир і церква не існують. Можна тільки сказати, що монастир знаходився в самому місті, не на Подолі, а на Горі.⁴⁴ Раз тільки під 1147-им роком згадує Іпатіївський Літопис про «игумена Федоровскаго манастиря Онанью», що похоронив князя Ігоря Ольговича, якого вбили збунтовані київляни.

14) *Монастир св. Кирила*, збудований князем Всеволодом Ольговичем, внуком Святослава (1138—1146). Цей монастир докінчила жінка Всеволода. Монастир знаходився на урочищі Дорогожичі. До 1786 р. існував у Києві Кирилівський монастир. Пізніше на його місці стало заведення для умово-хворих. До останніх часів збереглася тільки церква.

15) *Монастир св. Лазаря* — жіночий, названий так або в честь св. Лазаря, або по імені свого невідомого основника. Тільки один раз

⁴¹ Є. Голубинській, *твір цит.*, I, 2, с. 585.

⁴² Цитат за Томашівським, *твір цит.*, с. 280.

⁴³ С. Томашівський, *твір цит.*

⁴⁴ Є. Голубинській, *твір цит.*, I, 2, с. 300.

згадує Літописець про цей монастир під 1113-им роком кажучи: «Въ се же лѣто преставися игуменъ Лазорева манастиря, свята житѣмъ, месяца септября въ 4-надесять день, живши лѣтъ шестьдесятъ в чернецтвѣ, а от роженъя девяносто лѣтъ и два».⁴⁵ Інших відомостей про цей монастир не маємо.

16) *Монастир святих Косми й Дам'яна*. Не знаємо хто й коли його оснував. В Патерику єпископ Симон згадує про цей монастир у своєму письмі до Полікарпа, що був коротко ігуменом цього монастиря.⁴⁶

17) *Монастир св. Василя Великого*, що згадується під 1231-им роком. В Києві були дві церкви св. Василя Великого: одна збудована Святославом Всеволодом 1183 р. на т. зв. «Велицѣмъ дворѣ» тобто на великокняжому дворі Ярослава, а друга церква св. Василя на «Новомъ дворѣ», що її збудував великий князь Рюрик Ростиславич у честь свого св. Іменника 1197 р. Одна з тих двох церков у 1231 р. була монастирською церквою.

18) *Монастир Господнього Воскресення* також згадується під 1231-им роком.

В половині XII сторіччя в Києві були ще сьогодні вже невідомі монастирі, що находилися поза містом, від сторони Золотої Брами. Пізніше передання відносить до передмонгольської доби також монастир Спаса на горі «Білий Спас» або Спасшина, що після нападу монголів мав бути перенесений в інше місце, поміж гори і тому почав називатися Межигорським Спасом.

Більшість київських монастирів домонгольської доби були засновані нашими князями, бо князі оцінювали належно роль монастирів як огнищ святости, грамотности, науки й щирого патріотизму.

⁴⁵ Пов. Вр. Л., I, с. 197.

⁴⁶ Д. Абрамович, *Киево-печерский патерик*, Киев 1931, с. 126 і 133.

Любомир Винар

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ АЛЕКСАНДРА КОМУЛОВИЧА В УКРАЇНУ 1594 РОКУ

В останній декаді XVI-го століття Австрія і Ватикан реалізували концепцію великої міжнародної коаліції, зверненої проти Оттоманської імперії. В цій коаліції західно- й східно-європейських держав українські козаки мали відіграти важливу роль. Місія австрійського шляхтича Еріха Лясоти й папського легата Александра Комуловича, хорватського священика, в Україну виразно вказує на велике зацікавлення європейських держав козацьким воєнним потенціалом.

В українській історіографії доволі докладно відтворена й проаналізована поїздка Еріха Лясоти (1550—1616) на Запоріжжя в червні 1594-го року, натомість місія А. Комуловича не дочекалася, наразі, глибокої аналізи й висновків.¹ Наша праця являється спробою виповнити цю прогалину в українській історичній літературі.

Міжнародна ситуація в кінці XVI-го століття була винятково напружена. В часах турецького султана Селіма II (1566—1574) Туреччина поширила свої володіння коштом Кипру, внаслідок виграну трілітньої війни з Венецією (1570—1573).

Щоправда, в морській битві під Лепанто (7. X. 1571) турецька флота зазнала великої поразки від протитурецької європейської ліги, яка

¹ З важливіших праць українських істориків, в яких безпосередньо заторкнена поїздка А. Комуловича, треба згадати наступні:

К. Заклинський, *Зношення цесаря Рудольфа з козаками и их участь в войне угорско-турецкой в р. 1594-1595*, «Справоздание академичной гимназии», Львів 1882.

Е. Барвінський, *Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594*, «Записки НТШ», т. X, 1896.

Мих. Антонович, *Студії з часів Наливайка*, «Праці Українського Істор. Філологічного Т-ва в Празі», т. IV, Прага 1942.

Л. Винар, *Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 роках*, «На Слідах», ч. 4 (8), Онтаріо, Каліфорнія, 1956; закінчення «Музейні Вісті», кварт. I-II, Онтаріо, Каліф. 1957.

зорганізувалася за почином Папи Пія V-го. Проте ця велика перемога була лише часовою; турки дуже швидко відбудували свою флоту, а європейські сили були ослаблені через внутрішні непорозуміння, зокрема, між Венецією і Іспанією.

В 1590 р. закінчилася довголітня війна (1577—1589) в користь султана Мурада II (1574—1595), який поширив володіння Туреччини на Грузію, Азербайджан і інші посілости біля Каспійського моря. Тепер султан звернув свою увагу на європейський континент, зокрема австро-угорську територію. Турецький янтаг кожної хвилини міг завдати дошкульних ран європейським потугам, відплачуючись за свою поразку під Лепанто.

В 1593 р. офіційно була проголошена австрійсько-турецька війна, хоча воєнні дії зачалися значно раніше.²

В січні 1592 р. на папському престолі засів Климент VIII, бувший кардинал Ippolito Aldobrandini, який доволі добре визнавався на справах східної Європи. В цьому часі в Ватиканських кругах виринула була концепція своєрідного хрестоносного походу проти турків, головним промотором якої був Александер Комулович, хорватський священик. Слід відзначити, що вже й передше робилися заходи в справах протитурецької ліги,³ а 12 років раніше подібну пропозицію намагалися просунути українські козаки через папську нунціятуру в Польщі.⁴ Проте, в цьому часі їхній проект не був зреалізований.

А. Комулович базував свою концепцію протитурецької ліги, головним чином, на слов'янських народах, які жили під турецькою окупацією на Балканах (Сербія, Молдавія, Болгарія), і кожної сприятливої хвилини були готові підняти повстання проти Туреччини. Він рівнож брав до уваги Альбанію, відому зі свого протитурецького наставлення. Цей детальний проект протитурецької кампанії Комулович предложив Климентові VIII-му на початку 1593 року.⁵ До протитурецької ліги

² Дуже цінні документи й вістки з цієї першої воєнної фази австрійсько-турецьких боїв знаходимо в: *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, ed. Acad. Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Vol. decimum quintum (15), Zagrebiae 1884.

³ Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439-1596)*, „*Sacrum Poloniae Millennium*“, (Roma 1958), pp. 203-204, 255-256.

Idem, *Possevino's Last Statement on Polish-Russian Relations*, „*Orientalia Christiana Periodica*“, (Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum 1953), XIX, 201-302.

⁴ L. Boratyński, *Kozacy i Watykan*, „*Przegląd Polski*“, (Kraków, październik 1906), pp. 20-40.

⁵ K. Horvat (ed.), *Monumenta historica nova historiam Bosnae et vicinarum provinciarum illustrantia*, „*Glasnik zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*“, (Sarajevo 1908), XXI, Nr 20, pp. 14-16.

пропонував включити Семигород, Молдавію, Волощину, Польщу, Московію і українських козаків. Українські козаки мали співпрацювати зі семигородськими, волоськими й молдавськими військами, що їх мав очолювати кардинал Андрій Баторий із Трансільванії. Зі заходу папський легат кардинал Франческо Сфорца повинен був очолити похід із Альбанії і через Балкан маршувати на Царгород, де мали б зустрінутись обидві армії. Папський легат Don Alessandro Comoli⁶ одержав від папи окремі інструкції, на основі яких мав провадити дипломатичну місію серед вищезгаданих держав. Папські інструкції для Комуловича⁷ надзвичайно важливі й цікаві — вони відзеркалюють правдиве обличчя Ватикану супроти західно-європейських проблем. Також дуже важні листи-звіти Комуловича з його поїздки, як і взагалі його листування.⁸ Крім інструкцій Комулович одержав перед виїздом поручаючі листи до Андрія Баторого, молдавського господаря Аарона,⁹ волоського господаря Михайла Переможця,¹⁰ козацького гетьмана та козацького війська¹¹ і інших провідних політиків того часу. Маршрут Комуловича охоплював усі держави, в яких Ватикан старався знайти допомогу.

З Відня подався Комулович до Семигороду, де в лютому 1594 бачимо його на дворі Зигмунта Баторого в Білгороді (Альба Льонга), звідсіль попрямував Комулович у Молдавію, де володів Аарон, поминаючи Валахію, яка тоді була строго контролювана Туреччиною. З Молдавії направився Комулович в Україну.

⁶ Докладніше про Комуловича див. праці: M. Vanino, *Alexander Komulovič (1548-1608)*, відбитка з календаря „*Napredak*“ (Sarajevo 1908) і P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, II (Paris 1897), розділ „Un nonce slave à Moscou“, pp. 329-360.

⁷ Інструкція Климента VIII була видана в листопаді 1593 р. Її опублікував отець Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviči* п. н. докум.: „IV. A. 1593, 21, Novembris. Romae. Instruzione a Don Alessandro de Comuli, arciprete di San Girolamo di Roma, mandato da Papa Clemente VIII. a diversi Principi et Potentati delle parti settentrionali“, *Starine* (Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1844), XVI, 220-231.

М. Грушевський, *Історія України-Руси*, VII, стор. 198 і Е. Барвінський, *цит. пр.*, стор. 12, помилково подають, що ця інструкція передрукована в Е. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, III, 1, pp. 36-40.

⁸ Листування Комуловича опубліковане в праці: Pierling — Fr. Rački, *L. Komuloviča izvjestaj i listovi o poslanstvu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, „*Starine*“ (Zagreb 1882), XIV, 83-124. Додаткові документи: Pierling, *Novi izvori o L. Komuloviči*, „*Starine*“ (1884), XVI, 209-251.

Також в *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*; vol. II, 1594-1608, Romae 1959, pp. 5-33.

⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, vol. III, i : 1576-1599 (Bucuresti; Acad. Română 1880), CLXIII, pp. 174-175.

¹⁰ *Ibid.*, CLXIV, p. 175.

¹¹ *Ibid.*, CLXI, CLXII, pp. 173-174; також *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (Romae 1953), vol. I, nos. 129, 130, pp. 133-135.

В Семигороді З. Баторий, що доволі приязно жив з Рудольфом II, приступив без вагання до протигурецької ліги. Цікаво, що в папській інструкції доручено Комуловичу розвідати в Семигороді докладніше про козаків, а «головно, чи здається їм (в Семигороді — Л. В.), що ті козаки можуть зробити неприятелеві якусь поважну шкоду, і чи були б раді, коли б це козаки зробили, а властиво може ці рухи козаків служили б їм за оправдання, що не можуть іти на турка й лишати своєї вітчизни без всякої охорони, бо козаки звикли кидатися неначе орел, літаючи — раз на цю сторону, а раз на ту».¹²

Як видно, Ватикан був доволі точно поінформований про козацькі походи в сумежні краї, головно, в Молдавію. Зі Семигороду вислав Комулович мильну вістку про козацько-молдавський договір.¹³

З Альба Льонга папський легат подався в Молдавію до Аарона. Слід зазначити, що в тому часі Молдавію і Україну лучили тісні політичні, економічні й культурні зв'язки. Зокрема, в другій половині XVI-го століття відбулося понад 20 значніших козацьких походів у Молдавію з метою змінення політичної ситуації в країні, або підірвання господарства в турецьких посіلوствах.¹⁴

Ватикан, подібно як Австрія, за всяку ціну бажали привести козаків до співпраці з Молдавією і Семигородом. Аарон у свою чергу не був здецидований явно виступити проти турків, з уваги на добрі зв'язки з Портою. Лише згодом він зложив присягу вірності Рудольфові II на руки козацького сотника Демковича. Проте, це сталося не наслідком поїздки Комуловича, лише зі страху перед козацькою зброєю.

В березні 1594 р. Комулович прибув до Кам'янця Подільського, збагатившись декількома рекомендаційними листами від Аарона, включно з одним листом призначеним для козаків.¹⁵ Головним завданням Комуловича було розвідати про козаків і сконтактуватися з ними. Це виразно виходить з папських інструкцій відносно розмови з архієпископом Дмитром Соліковським зі Львова, з яким Комулович мав сконтактуватися.

Климент VIII писав:

«Виконавши, що маєте поручене в Семигороді, зверніть вашу путь до Львова, де знайдете архієпископа (Дмитра Соліковсько-

¹² Pierling, *op. cit.*, XVI, p. 225.

¹³ Starine, (Zagreb 1882), XIV, p. 89.

¹⁴ Докладніше про молдавсько-українські зв'язки в нашій праці: «Українсько-молдавські політичні відносини в другій половині XVI-го століття» (Машинопис — дисертація, 1956 р.).

¹⁵ Pierling — Rački, *op. cit.*, p. 94.

го), чоловіка великої ревности, вельми-впливового; до нього ж будете мати письмо. Повідомляючи його про заміри щодо козаків, треба поступати дуже обережно, бо може лучитися, що любов до батьківщини, страх, щоб не стягнути турецького оружжя проти Польщі, представлять йому в лихім світлі те, що іншим видається хосенним для справи загально-християнської: бити ворога зі всіх сторін.

Длятого скажете йому, що ваше післанництво головню має на меті переконатися про стан Молдавії і Волощини, побачити, чого по тих князях і народах можна надіятись корисного — чи для католицької віри, чи для війни проти турка. Вважаючи, відповідно до його успосіблення, або ширше, або менше будете порушувати справу козаків; як побачите, що він до цієї справи неприхильний, і коли з розмови з ним і іншими прийдете до пересвідчення, що полякам не подобався б який-небудь рух козаків, тим більше треба буде укривати свої заміри; а щоб уникнути перешкод, які могли б у тім випадку трапитися, треба буде вибрати до пересправ краї на границі Польщі; до того дуже надався б Кам'янець, або кріпості положені на границі — як Канів, Корсунь, Черкаси». ¹⁶

Не має сумніву, що Ватикан добре визнавався на польській «козацькій політиці», як також на ворожому наставленні козаків до польської протитурецької політики. Зокрема Климент VIII, будучи кардиналом, відвідував Польщу та був зорієнтований в тодішній польсько-козацькій «ситуації». Тому-то й зазначає, що «інформуючи про заміри козаків, треба поступати дуже обережно». Отже, на нашу думку, заввага О. Галецького, що Комулович, а в слід за цим Ватикан, не розбиралися в складній північно-східно-європейській політиці, мовляв: «no knowledge at all of the problems of north-eastern Europe», ¹⁷ доволі сумнівна. Натомість документарно стверджено, що Польща, як могла, утруднювала співпрацю козаків з Рудольфом II і на початку 90-их років відмовилася взяти участь у протитурецькій лізі.

Взагалі постава Польщі до плянів протитурецької ліги Рудольфа II й Климента VIII не була позитивна. Замість приступити до протитурецького союзу, подібно як це зробив Семигород, Польща постановила не зривати дружніх зв'язків з Туреччиною, як також перешкодити козакам включитися у протитурецьку війну.

¹⁶ Pierling, *Novi izvori...*, „*Starine*“, XVI, 226.

¹⁷ Halecki, *From Florence...*, p. 257.

Варшавський Сенат Жигмонта III своїм письмом, датованим 26. IV. 1594, запевняє султана Мурада III про союз і приязнь Польщі до Туреччини такими словами: «Serenissimis Regibus nostris ac Regno huic Poloniae cum maioribus Serenitatis Vestrae antiquissimum foedus et amicitiam intercedere non ignoramus. Quod quemadmodum a maioribus Suis Serenitas Vestra sancte esse obsevatam commemorat, ita non minore studio et sinceritate antecessores Serenissimi Regis nostri in eo tuendo et servando versatos esse pro certo confirmare possumus».

Між іншим згадане письмо говорить про козаків-ворогів Польщі й Туреччини, і то вічних: «De Cozaxis porro latronibus perpetuis, nihil aliud possumus respondere, quam illos acerrimos quoque nostros esse hostes».¹⁸

Не зважаючи на улесливі звернення польських правителів до Порти й запевнення про сердечну приязнь їхнього короля, татарські набіги на українські землі далі продовжувалися. Важко зрозуміти таке поступовання Польщі — християнської держави, беручи до уваги стратегічно-воєнні вимоги часу, грізного також для Польщі. Про моральне обличчя польського лицарства в тому часі, як «оборонців християнської віри», мабуть не приходиться говорити. Це негативне наставлення Польщі до протитурецької ліги європейських держав можемо оцінити як значний промах у зовнішній і внутрішній політиці Королівства.

Виринає питання про відношення Ватикану до українського козацтва. Назагал воно було позитивне. Численні донесення папських відпоручників з Польщі, Німеччини, Австрії та інших країн про боротьбу козаків з татарами й турками, про їхні численні перемоги над грізним татарсько-турецьким ворогом виробило в Ватикані добру opiniю про воєнний потенціал козащини та про їхню хоробрість. Ватиканські дипломати були докладно поінформовані про вислід козацьких переговорів з Рудольфом II, як рівнож про місію і побут Хлопцького в Празі.¹⁹

Як виглядала й що з себе представляла козащина під оглядом мілітарним і політичним у часі дипломатичної місії Комуловича?

В Україні існували й діяли три організаційні козацькі формації: Запорізькі козаки зі своїм головним осідком на Січі під проводом Криштофа Косинського, а згодом кошового отамана Богдана Миколшинського й визначного козацького полководця — отамана Лободи. Другу формацію творили реєстрові козаки — під проводом шляхтича Яна Орішовського й шляхтича Миколи Язловецького. Третю групу

¹⁸ Е. Барвінський, *цит. пр.*, Додатки, ч. V, стор. 28 і 29.

¹⁹ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...* (vol. II, 1594-1603), nr. 395, p. 6 et nr. 400, p. 9.

козацької організації творили незалежні дружинні козацькі формації під проводом окремих отаманів. Найважливішою козацькою дружиною організацією того часу була козацька дружина Северина Наливайка, бувшого козацького сотника на службі кн. Острозького, відомого організатора і здібного пушкаря.

Взаємини Низових козаків, а згодом Наливайка з Польщею були на ворожій стопі. В проекті конституції на козаків, пропозитом на польському сеймі в 1592-му році, Запорізьких козаків проголошено ворогами держави, мовляв: «...wsytko kozactwo nizowe za takimi ich iawnemi excessami in patria infamos de regnoque et dominiis bannitos et proscriptos pronunczyuimy ac pro rebellibus et hostibus patriae declaruemy czasy wiecznemi y one per publicas proclamationes obwolacz kazalismy».²⁰

На думку польської шляхти й короля Жигмонта III, козацькі набіги на Молдавію й татарські землі загострювали відносини Польщі з Туреччиною і Кримом, а козацька оборона українського населення на Волості²¹ перед соціальним визиском шляхти й релігійними репресіями польської влади, підривала авторитет влади. Рівнож збільшення козацьких полків грозило вибухом всенародного повстання проти Польщі, яке вже частинно себе проявило в повстанні Криштофа Косинського (1591—1593). Або, як це виразно читаємо в інструкції виленської шляхти на варшавський сойм, про козацьку сваволу 1590 р.: «...Kozaki nizowe, ysz nie tylko swym swowolenstwem pacta et federa z obostronnemi sąsiady wzruszają, ale też y nam bardzo dobrze się dały znać...».²²

В часах приїзду Комуловича в Україну Запорізькі козаки вже на-в'язали були тісні взаємовідносини з Рудольфом II і воювали татарські посілости.²³ Значну роль в зв'язках козаків з Австрією відіграв шляхтич Станислав Хлопіцький, який їздив до Відня і запропонував цісареві услуги козаків. Місія Хлопіцького ще до сьогодні повністю не висвітлена. Зв'язки українських козаків з Австрією і їхня співпраця фактично підкреслювали незалежність козацької організації від польського правління, яке за всяку ціну старалося цей зв'язок розірвати.

²⁰ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, докум. ч. 48, стор. 70.

²¹ З цього погляду варт відмітити народні розрухи на Брацлавщині й революційний рух брацлавських міщан проти королівської адміністрації. Див.: Л. Винар, *Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства (1594-1596)*, «Розбудова Держави», ч. 20 (Торонто-Денвер 1957).

²² Жерела..., VIII, док. ч. 41, стор. 65.

²³ Винар, Козацькі зв'язки... «На Слідах», стор. 17-18.

Якщо йдеться про військовий потенціал козащини, то він був надзвичайно сильний і міг мати рішальний вплив на розвиток протигурецької кампанії. Численні суходільно-морські військові походи козаків на Крим і Молдавію, локальні війни з польською шляхтою відзначили їх славою найкращих воїнів в Європі. Це признали навіть найбільші вороги козащини — турки, устами свого літописця Наїми, мовляв: «Можна на правду сказати, що на цілій землі не можна знайти сміливіших людей, щоб так мало дбали про своє життя і так мало боялися смерті».²⁴ Про вартість козацького війська в боротьбі з турками знала ціла Європа.

Не знаємо докладно про діяльність Комуловича в Кам'янці, знаємо лише, що в одному листі згадував він про свою зустріч з двома козаками, «які знаходяться недалеко відсіль».²⁵ Це були «*alli Cosachi*», яких відрізняє від Запоріжців: «*li Cosachi di Boristene*».

Виринає питання, з ким Комулович зустрівся? З відпоручниками реєстрового, чи вільнодружинного козацтва? На нашу думку, Комулович зустрівся з представниками незалежного дружинного козацтва, яке не було формально пов'язане з Запорізькою Січчю. Найправдоподібніше це були відпоручники Наливайка, отамана дружинного козацтва.

М. Антонович пов'язує зустріч Комуловича з невідомим козаком Козлинським і його кумом, які в березні 1594 р., на свою руку, заключили з Аароном союз проти татар.²⁶ При тому автор зазначає, що не знати, чи Козлинський не був висланником Орішовського, провідника реєстрових козаків. Козлинський не залишив по собі жадного трішкишого сліду й, мабуть, належав до дрібніших козацьких ватажків. Сумнівно, щоб Комулович заключував з ними якусь поважнішу угоду, тимбільше, що в інструкції папа виразно писав: «Вертаючи до козаків, є правдоподібним, що вони, повідомлені про ваш приїзд і ваші бажання договорюватись з ними, будуть вам безнастанно підсилати людей, щоб вас підслухувати, ...».²⁷ Отже папський легат мусів бути вийнятковим обережним. Пізніший похід Наливайка на турецькі посілости між Тягиною (Бендери) і Аккерманом (Білгород Дністровий) у першій половині червня 1594 р. можна пов'язувати з місією Комуловича, а тому правдоподібніше являється припущення, що Комулович під час свого першого побуту в Кам'янці зустрівся з наливайківцями.

²⁴ *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących*, ... (Warszawa 1885), vol. I, p. 181.

²⁵ Pierling — Rački *op. cit.*, pp. 94-95.

²⁶ Антонович, *цит. пр.*, стор. 51.

²⁷ Pierling, *op. cit.*, p. 227.

Переглядаючи листи папи до козацького гетьмана й козаків, бачимо, що Рим був дуже добре поінформований про їхню проти-мусульманську боротьбу.²⁸ До козацького гетьмана Климент VIII писав: «Quo in genere scimus illustrem esse tuorum Cosachiorum militiam, eamque propterea Christianae Reipublicae adversus communem fidei nostrae hostes magno usui esse posse».²⁹ На жаль, лист цей не є поіменно адресований, а тому трудно вирішити, для якої козацької формації був призначений. Подібний лист був адресований до козаків — *Dilectis filiis Cosachiis Militibus*, — в якому закликав папа до протитурецького походу, кладучи наголос на їхню хоробрість, «et vestram virtutem et militarem fortitudinem potam et perspectam habemus».³⁰ Правдоподібно папа мав на увазі низове козацтво, яке найбільше відзначилося у проти-турецькій боротьбі.

²⁸ Вже в 80-их роках Ватикан знав про козацькі бравурні протитурецькі виступи. Зокрема, зруйнування Тягині в 1583 р. розголосило козацьке ім'я по цілому світі. Див. стаття Боратинського, *Козацы і Ватикан* («Przegląd polski» за pazdziernik 1906), pp. 20-21.

Також пізніші реляції папського нунція з Венеції докладно згадували про боротьбу козаків. Див.: Ватиканський Архів, *Nunz. di Venezia*, vol. 30, fol. 151 (Febr. 1594).

²⁹ *Documenta Pontificum Romanorum* . . . , I, nr. 129, pp. 233-234.

³⁰ *Ibid.*, nr. 130, p. 235. Гл. текст обох листів:

ASV, *Ep. ad Principes*, vol. 25, fol. 195v-196v, nr. 21.

A. Theiner, *Vet. Mon. Poloniae et Lithuaniae*, vol. III, p. 211, nr. 164 c.

A. G. Welykyj, *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, vol. I.

Dilecto filio, nobili viro, Capiteano generali Cosachiorum.

CLEMENS PP. VIII. *Dilecte fili, nobilis vir, salutem etc.*

In hac sublimi beatissimi Apostoli Petri sede non nostris meritis, sed divina voluntate collocati, ad omnes Christianae Reipublicae partes oculos sollicitudinis nostrae assidue convertimus, quemadmodum a nobis officii nostri pastoralis ratio postulat; sed hoc potissimum tempore id agimus, cum eadem Republica magnis fluctibus agitata ab haereticis et infidelibus vehementissime oppugnatur. Nos autem in tam multis calamitatibus, quae partim nos premunt, partim imminent et propinquae sunt, non solum ad patrem misericordiarum per orationes et sacrificia confugimus, in quo potissimum spes nostra reposita est, sed humanis etiam rationibus, ut par est, publicis incommodis remedium adhibere, quantum divina gratia adiutrice possumus. Omni sane studio conamur, et filios nostros Principes catholicos et nationes ac populos bellica laude florentes ad fidei, et Reipublicae causam non minus pie quam fortiter tuendam nostra paterna voce excitamus.

Quo in genere scimus illustrem esse tuorum Cosachiorum militiam, eamque propterea Christianae Reipublicae adversus communes fidei nostrae hostes magno usui esse posse. Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus: viris enim fortibus fortem et prudentem virum praeesse aequum est. Neque vero dubitamus te huius S. Rom. Eccl. omnium Christiani-fidelium matris et studiosum et observantem esse, cupereque pro Dei gloria et Christianae Reipublicae dignitate praeclarum aliquid aggredi, et Deo iuvante efficere, quod posteritatis memoria celebretur, et quod multo est praestantius, aeternam tibi afferat felicitatem. Nos igitur te valde in Domino diligentes, et de tua in nos et hanc Sanctam Sedem voluntate magnopere confidentes mittimus ad te, et ad milites tuos hunc dilectum filium Alexandrum Comuleum, Illyricum, familiarem nostrum, sacerdotem Domini pium et religiosum nobisque valde gratum, ob gravissimas Christianae Reipublicae et fidei Catholicae causas, de quibus is tecum nostro nomine aget. Quare hortamur te, ut cum humaniter audias, eique omnem fidem, ac si nos ipsi tecum loqueremur, habeas. Tu vero, vir fortissime, audi vocem matris tuae Romanae

З Кам'янця Комулович подався до Львова. В міжчасі бачився з кн. К. Острозьким, а згодом з Соліковським. Завдання Комуловича було вплинути на кн. Острозького, щоби він приєднався до плянів Папи і Рудольфа II. На думку Комуловича, активний виступ кн. Острозького проти турків змусить короля Польщі рівнож до виступу проти Порту.³¹ Відомо, що Комулович був частим гостем кн. Острозького,³² намагаючись через нього вплинути на польського короля.

Вже 29 квітня Комулович повернувся до Кам'янця, щоби допровадити до кінця переговори. В своїм листі з Кракова Комулович згадував, що переговорював з людиною, яка очолювала козацький відділ

Ecclesiae, fortitudinem istam tuam et in bellicoso populo auctoritatem offer Deo et beato Petro, imple desiderium nostrum: erit hoc tibi et genti tuae in omnes aetates gloriosum, quod Apostolica Sedes difficilimo tempore multum virtuti vestrae et pietati tribuendum merito duxerit.

Datum Romae apud Sanctum Petrum, sub Annulo Piscatoris, die VIII Novembris MDLXXXIII, Pontificatus Nostri Anno secundo. —

ASV, Ep. ad Principes, vol. 25, fol. 197-198, nr. 23.

Theiner, op. cit., vol. III, p. 211, nr. 164 d.

A. G. Welykyj, op. cit., vol. I.

Dilectis filiis Cosachiis Militibus.

CLEMENS PP. VIII. Dilecti filii, salutem etc.

Beatissimi Apostolorum Principis Petri, meritis licet imparibus, divina tamen dispositione haeredes et successores, cui omnes Christi oves pascendae et gubernandae ab longe et prope paternae caritatis sinu complectimur, et in communi Christianae Reipublicae necessitate omnes veluti unius matris S. Rom. Cath. Ecclesiae filios ad opem matri ferendam advocamus.

Vos igitur et filios nostros in Christo agnoscimus et vos paterno amore prosequimur, et vestram virtutem et militarem fortitudinem notam et perspectam habemus, et de vestra in Nos atque hanc Apostolicam Sedem observantia ea nobis pollicemur, quae a Christianis hominibus virisque fortissimis Romanum Pontificem, Christi in terris Vicarium et totius gregis Domini Pastorem, expectare aequum est, nimirum ut pro Dei gloria, pro fidei defensione, pro Christianae Reipublicae conservatione omnia quamvis ardua et difficilia aggredi parati sitis; nihil enim viros fortes magis decet, nihil est ad laudem bellicam illustrius, nihil ad memoriam posteritatis gloriosius, quam communem Christianam Rempubicam defendere, sanctam religionem nostram tueri et pro christiani nominis majestate vitam et sanguinem, si ita opus sit, profundere, hoc praesertim tempore cum teterrimus Turcarum tyrannus tanta adversus Christianos rabie incensus est, ut non solum omnes dirae servitutis iugo opprimere, sed penitus nomen christianum delere, quod Deus in illum convertat atque extinguere conetur.

Nos autem pro nostro pastoralis officio de universalis Ecclesiae Dei solliciti mittimus ad vos ob gravissimas religionis et publicae utilitatis causas hunc dilectum filium Alexandrum Comuleum, Illyricum, presbyterum insigni pietate et zelo familiarem nostrum et nobis pergratum, quem vobis in Domino commendamus, ut vos nostro nomine alloquentem libenter audiat fidemque absque ulla dubitatione plenam habeatis; ea enim acturus est vobiscum, quae ad Dei honorem vestraeque nationis et militiae dignitatem valde pertinet. Vos autem, viri potentes, accingimini, ut Deo exercituum strenue servientes immortales palmas et coronas, quae nunquam marcescunt reportetis.

Datum Romae apud S. Petrum etc., ut supra.

³¹ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum...* (vol. II), nr. 409, pp. 14-15: „... et questo passo è bastante secondo che dice Don Alessandro a mettere in necessità il Re di Polonia a rompersi col Turco“.

³² *Ibid.*, nr. 420, p. 20: „... il quale Don Alessandro ho inteso ch'è in Polonia, et che andava et veniva spesso dal Duca d'Ostroga...“.

з 2.500 вояків. При тому провідник цього відділу просив надіслати 100 фльоренів і обіцяв, що зеднається із запорізькими козаками.³³ Рівночасно прирікав співпрацювати з Аароном. Хоча Комулович не подає прізвища козацького отамана, то на основі історичних джерел виразно зарисовується силуетка Северина Наливайка, який у квітні остаточно покинув службу в кн. Острозького. Д. Еварницький,³⁴ а за ним Е. Барвінський³⁵ висунули гіпотезу, що Комулович переговорював з кошовим Богданом Микошинським. Ці дослідники не мали в своїм розпорядженні пізніше опублікованих листів Комуловича, отже висунули мильну гіпотезу. Б. Микошинський вирушив у протитурецьку кампанію з Запорізькими козаками в зв'язку з домовленням його з Рудольфом II.

Отже в першій половині травня переговорював з Комуловичем у справі проти-турецького походу Наливайка. Ми не знаємо окремих точок договору; в кожному разі Комулович напевно придержувався інструкцій Ватикану, де було зазначено, що він має запитати козаків, чи вони можуть «несподівано напасти на Монкастро, що звуть його поляки Козловом, і цією дорогою піти берегом Чорного моря, де можна здобути багату добычу, а турки не могли б навіть боронитися, бо зайняті боротьбою з християнами». Також легат мав розвідати, чи можна спонукати сусідніх Перекопських татар і мігреїв до бунту проти турків.

На фінансування цього походу Папа призначив був біля 12.000 золотих, що їх Комулович мав виплатити козакам, як лиш вирушать в «краї неприятеля».

Грушевський твердить, що переговори Комуловича з Наливайком «не привели до нічого».³⁶ Це твердження у світлі нової інтерпретації історичних джерел не виправдане. В згаданому листі Комуловича з Кракова виразно зазначено, що козацький провідник одержав 100 фльоренів за свої услуги. Треба зазначити, що Климент VIII робив свої заходи в справі протитурецької ліги в порозумінні з Рудольфом II. М. Грушевський отримав похід Наливайка з червня 1594 р. з пізнішою погонею Наливайка за татарською ордою. Михайло Антонович документарно ствердив два окремі походи Наливайка.³⁷ І саме цей червневий похід ми пов'язуємо з переговорами Комуловича. Коза-

³³ Pierling — Rački, *op. cit.*, „Starine“ XIV, „VIII. Comuleo al Cardinale S. Giorgio. Cracovia 14 Ottobre 1594“, p. 101.

³⁴ Д. Еварницький, *История запорожских козаков*, т. II (СПБ, 1895), стор. 101.

³⁵ Е. Барвінський, *цит. пр.*, стор. 18.

³⁶ Грушевський, *цит. пр.*, VII, стор. 200.

³⁷ Антонович, *цит. пр.*, стор. 54.

ки вирушили з Мацієва на долішній Дністер, де здобули місто Паркани, а згодом руйнували турецькі посілости між Тягиною і Аккерманом. В своєму пізнішому звіті Комулович твердив, що козаки «виконали своє завдання».³⁸ На цьому кінчалася співпраця Наливайка з Комуловичем.

Северин Наливайко, який був в союзі з Австрією, мав інші плани відносно своєї майбутньої ролі в Україні. Недаром у Данцігському архіві заховалися документи, в яких подано, що «козаки проголошують, що будуть боронити ввесь бідний і пригнічений люд, що тікатиме до них перед тиранією Польщі. Назагал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої буцім-то Наливайко вже прибрав титул князя».³⁹ Не без того, що це перебільшені та переяскравлені вістки, проте вони криють в собі частину правди. Наливайко, заглиблений в свої плани, не міг всецільо присвятитися папському легатові, а тому Комулович зачав шукати нових зв'язків з низовим козацтвом, як також, знаючи про напружені відносини між Наливайком і Запоріжцями, намагався злагіднити їхній внутрішній спір.⁴⁰ Як відомо, за деякий час Запоріжці, під проводом Лободи й Наливайка, зі своєю козацькою дружиною, ходили спільним походом у Молдавію. В якій мірі Комулович причинився до ліквідації спору між козацтвом, цього історичні джерела покищо не викривають.

Контакт з Запоріжцями старався Комулович нав'язати посередньо через снятинського старосту Миколу Язловецького, начальника реєстрових козаків, згідно з соймовою постановою з 1590-го року. Можливо, що до нього, як польського шляхтича, а одночасно провідника «залегалізованих» козаків, Комулович мав більше довіря, як до незалежного Наливайка. В кожному разі 30-го серпня остаточно заключено договір між Комуловичем і Язловецьким, який зобов'язався вирушити в проти-турецький похід Запорожців і Наливайківців та зробити диверсію на Чорне Море, або напасти на татар, що поверталися з Угорщини.⁴¹

Язловецькому Комулович передав папські гроші на організацію війська. На початку вересня Язловецький виїхав над Дніпро й домовився з Лободою, що він з 600 Запорожцями, з допомогою Наливайка й реєстровців, вирушить у степ. Разом планував Язловецький зібрати біля 20.000 війська.

³⁸ Pierling — Rački, *op. cit.*, „Starine“, XIV, 108.

³⁹ Антонович, *цит. пр.*, Додаток, докум. ч. 22.

⁴⁰ Pierling — Rački, *op. cit.*, „Starine“, XIV, p. 101.

⁴¹ Договір заключено 30-го серпня 1594 р. в Шаровці (Sarafia); cf. Pierling — Rački, *op. cit.*, p. III.

В похід вирушив Язловецький з козаками на початку жовтня. У виправі брали участь різномірні козацькі з'єднання: наливайківці, рєстрові козаки й Запоріжці. Ватиканські дипломати покладали багато надій на Язловецького, надіючися на велику перемогу. Проте, як відомо, цей похід не вдавсь.

В середині походу козаки Язловецького покинули й він за короткий час з журби помер.⁴² Можна дошукуватись глибших причин учинку козаків, що, на нашу думку, слід добачувати в першу чергу в неохоті служити під рукою польського шляхтича. На цьому поході кінчаються конкретні висліди місії Комуловича до козаків, які опісля під цісарськими хоругвами ходили в протитурецькі походи.

Роблячи підсумки з місії Комуловича, який під кінець 1594 р. виїхав до Москви, треба ствердити, що вона йому лише частинно вдалася. Зустріч Комуловича з Наливайком, князями Острозькими й архієписком Соліковським могла, до деякої міри, захитати довіря папського легата до Запорожців. Все ж таки йому вдалося зорганізувати один удалий похід Наливайка та невдачну виправу Язловецького.

Без уваги на непорозуміння козаків з Язловецьким, Комулович наглядно бачив вартість козацької зброї у боротьбі з турками й татарами. В Ватикані дуже уважно слідкували за кожною козацькою перемогою, як рівнож за реакцією Польщі. В одній реляції з 9. XII. 1594 р. з Кракова читаємо, що польські сенатори обвинувачували Рудольфа II і Климента VIII, що вони з розмислом посілали козаків на Молдавію і Волощину, щоб примусити поляків зірвати союз із Туреччиною.⁴³ Назагал Ватикан старався поладити непорозуміння між Австрією і Польщею, проте, це було важко досягнути, бо Запоріжці і Наливайківці воювали під цісарськими знаменами. В основному місію Комуловича слід уважати за успішну. Не зважаючи на складні внутрішні обставини в Польщі та в Україні, він позитивно вплинув на участь українського козацтва в проти-турецькій коаліції Австрії і Ватикану.

Дипломатичні місії Комуловича й Еріха Лясоти вказують на велику популярність українських козаків у Західній Європі. Від 1590-их років українське козацтво стає міжнародним чинником і грає важливу роль у міжнародній політичній ситуації останньої декади XVI-го століття. Зацікавлення Ватикану Україною, а в слід за тим місія Комуловича, вповні підтверджує позитивний вклад українських козаків в організацію проти-турецької коаліції.

⁴² Reinoldi Heidenstenii, secretarii Regii, *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti*, Libri XII (Francofurti ad Moenum 1672), vol. X, p. 307.

⁴³ *Litterae Nuntiorum Apostolicorum* ... (vol. II), nr. 442, pp. 33-36 (Cracovia, 9. XII); nr. 456, p. 46 (Cracovia 3. II. 1595).

POLITICAL MISSION OF ALEXANDER COMULOVICH
IN THE UKRAINE IN 1594

(Summary)

Referring briefly to the international events in the last decade of the sixteenth century, the author analyzes the diplomatic relations of the Ukrainian Cossacks with the Vatican State.

Alexander Comulovich, a Croatian priest, was in the service of Pope Clement VIII (Ippolito Aldobrandini), who together with Emperor Rudolph II planned a coalition of Christian States against the Ottoman Empire.

Comulovich as a Vatican legate was sent with a special mission to Moldavia, Walachia, Poland, Ukraine and Muscovy in order to unify and coordinate all the military potential of the above-mentioned states and nations against the Turks. At that time Ukrainian Cossacks were active in their struggle with growing Turkish and Tartar expansion in Eastern Europe, especially in Moldavia and Walachia. Comulovich was able to contact Severyn Nalyvayko, one of the outstanding Cossacks leaders, and also to negotiate with the Zaporogian Cossacks who lived on an island in the Dnieper cataracts.

On the basis of various historical sources and histories the author elucidates the mission of Comulovich and analyses the Vatican-Ukrainian negotiations at the time, emphasizing especially the military and political importance of the Cossack forces of the Eastern European coalition against the Ottoman Empire in 1594-1595.

о. Ір. Назарко, ЧСВВ

**ПОРФІР ВАЖИНСЬКИЙ — ЄПИСКОП ХОЛМСЬКИЙ
(1790—1804)**

Холмсько-белзька єпархія обіймала палятинати: Холм, Белз і частину Люблина на просторі около 50 квадратних миль¹ (не американських). Хоч дехто думає, що початки цієї єпархії сягають часів князя Володимира Великого (н. пр. Суша²), то однак це розминається з правдою, бо саме місто Холм у часах Володимира Великого ще не існувало. Його заснував щойно в XIII столітті галицький король Данило, що й переніс до Холму осідок владики з малого містечка Угровськ над Вепром. Галицько-Волинський Літопис описує цю подію докладно під 1255 р., але як подію, що сталася перед двадцятьма роками.³ Після пожежу старого Холму 1255 р., Данило — як каже згаданий Літопис «вибудував город ще твердішим і кращим та здвигнув у ньому величезну церкву на честь Пресвятої Приснодіви Марії».⁴ Тут буйно розвинулося релігійне життя, поставали чисельні церкви й монастирі, в яких князі й княжни вели чернече життя. Впливи церковного роз'єднання мабуть не сягнули до Холмської єпархії, бо не тільки не було ніякого формального розриву, але польські королі потверджували часто з'єдиненням диплом привілеїв короля Владислава III з р. 1443, з якого слідує, що Холмські владики оставалися вірні Флорентійській Унії.⁵ Аналогічних дипломів з широкими привілеями іншим єпархіям не давано, ні не потверджувано.

В час унійних нарад на владичому престолі в Холмі сидів єпископ Діонисій Збируйський (1586—1604), що заявився за з'єдиненням уже 1590 року і як з'єдинений прожив ще сім літ, аж до своєї смерті.⁶ Піс-

¹ Див. J. Pelesz, *Geschichte der Union*, Wien 1880, t. II, s. 72.

² J. Susza, *Phoenix tertiatu redivivus*, p. 47; цитований у Пелеша, там же.

³ Т. Коструба, *Галицько-волинський Літопис*, Львів 1936, ч. II, с. 57-59.

⁴ Там же, с. 59.

⁵ Див. M. Hurasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, p. 78-83.

⁶ В. М. Площанський, *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV-XVIII в.*, Вильна 1899, с. 227-253.

ля нього на владичому холмському троні сидів єпископ Арсен Андрієвський (1605—1619), відтак Атанасій Пакоста (1619—1625), Теодосій Мелешко (1626), а згодом коротко Холмською єпархією админстрував митрополит Й. В. Рутський (1626—1630). Потім за чергою слідували владики: Методій Терлецький (1630—1649), Яків Суша (зразу адміністратор, а відтак єпископ від 1652—1685), Августин Лодята (1685—1691), Іван Малаховський (до 1693), Гедеон Война Оранський (1693—1709) і Йосиф Левицький (1711—1730).⁷ Після смерти Левицького прийшов Пилип Володкович (1731—1758),⁸ а після нього один з найревніших владик: Максиміліян Рило (1759—1785).⁹ Його ж наслідником був Теодосій Ростоцький (1785—1790),¹⁰ а по ньому прийшов єпископ Порфір Важинський. І саме на діяльності цього мало в нас відомого владики хочемо довше спинити свою увагу в цій статті.

I.

Рід Важинських vel Важенських був шляхетського походження, гербу Габданк, а придомку Скарбек.¹¹ Цей рід осів найперше в Польському воєвідстві, звідки деякі перенеслися на Жмудь і Литву. З цього роду вийшли старости, скарбники, полковники, маршалки повітові й писарі Великого Князівства Литовського¹² (н. пр. Михайло 1770 р.). З цього роду вийшов теж пізніший єпископ Холмсько-белзький Порфір Важинський.

Порфір Скарбек-Важинський народився 5 серпня 1732 р. на Білорусі, як син Казимира й Вікторії.¹³ Батько його Казимир був земський суддя в Ошмяннах Могилівської губернії. На 18-ому році життя Порфірій вступив до Чина св. Василя Великого у віленському монастирі разом зо своїм старшим братом.¹⁴ Це точно описав єпископ М. Рило в своєму щоденнику, називаючи Порфірія: «optimae indolis iuvenis... qui spem non parvam religioni videtur adnotare»¹⁵ В Чині Порфірій скінчив філософію і богословію і вже як диякон 1754 р. виїхав до Риму на

⁷ Див. J. Pelesz, *op. cit.*, vol. II, c. 330-336.

⁸ І. Назарко, *Київські Митрополити*, Рим 1961.

⁹ J. Choma, *Maximilianus Rylo Episcopus Chelmensis et Peremysliensis*, Romae 1953.

¹⁰ І. Назарко, *твір цит.*

¹¹ J. N. Bobrowicz, *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J.*, Lipsk 1839, t. II, s. 4.

¹² Teodor Zychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, Poznań 1907, roczn. XXXI, s. 71-74.

¹³ M. Wojnar, *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617-1804)*, Romae 1958, p. 290.

¹⁴ А. Петрушевичъ, *Краткое извѣстіе о Холмской Епархіи и святителяхъ ея*, «Науковий Сборникъ» 1867, вип. I-IV, c. 10.

¹⁵ M. Rylo, *Diarium*, I, 18.

дальші студії. Тут замешкав у грецькій Колегії св. Атанасія, звідки й виїхав після абсолюторії студій 1758 р.¹⁶ Дехто твердить, що молодий Важинський студіював теж на інших італійських академіях і багато подорожував.¹⁷

Після повороту на батьківщину Важинський сповняв спершу обов'язки професорські. І так: найперше (1762 р.) був професором філософії в Полоцьку,¹⁸ потім був ректором шкіл у Бучачі, а вкінці до 1772 року ректором Колегії у Володимирі.¹⁹ Року 1772 увійшов на Берестейську капітулу як делегат Володимирський і на ній був вибраний Протоархимандритом Чина проти сподівання всіх, бо — як твердить Рило — загальна opinia була, що Протоархимандритом буде о. П. Карпинський — литовський протоігумен.²⁰ Протоархимандричий уряд Важинський сповняв гідно продовж вісьмох літ.²¹

Як Протоархимандрит Чина визначався передівсім мужньою обороною монастирів перед державними урядами, бо після першого поділу Польщі (1772 р.) руська провінція Чина св. Василя Великого припала Австрії, а цесарева Марія Тереса знесла 26 монастирів. Завдяки обороні Важинського в Австрії ще залишилося 22 монастирі.²² Року 1772 Важинський дістав з Риму привілей наділювати гідних ченців ступнем доктора філософії чи богословії.²³ Року 1773 видав друком для своїх ченців корисну книжку молитов і духовних вправ.²⁴ Крім цього з італійської мови переклав обширне життя Святих у 12-ох томах, але ця книжка мабуть не появилася друком.²⁵ Хотів двигнути свій Чин як найвище, а тому, що до Чина напливало тоді багато елементу шляхетського, носився якийсь час з думкою, щоб вищі уряди в Чині зарезервувати тільки ченцям шляхетського походження.²⁶ Але згодом занехав цю думку. Після протоархимандричої каденції на просьбу ченців дістав від Папи Пія VI року 1780 особистий привілей уживати

¹⁶ *Archiv. Coll. Graecorum*, vol. 13, fol. 10v-11.

¹⁷ J. Bartoszewski w „*Encyklopedyja Powszechna*“, t. XXVI, Warszawa 1867, s. 602.

¹⁸ *Kazanie na uroczystość B. Jozafata Kuncewicza, Arcybiskupa Połockiego...*, miane w Katedrze Połockiej R. MDCCCLXII, przez X. Porfirego Wazynskiego ZSBaz. W., Filozofii na ten czas Profesora, Wilno (zrad. w Adama Joher'a).

¹⁹ J. Bartoszewski w *Encykl. Powsz.*, s. 602.

²⁰ M. Rylo, *Diar.*, II, 131.

²¹ M. Wojnar, *De Capitulis Basilianorum*, Romae 1954, p. 27 et op. cit., p. 290.

²² W. Chotkowski, *Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicji* (Pol. Akad. Umiejętn., Wydział Filoz. Hist. Rozprawy Ser. II, t. 36), Kraków 1922, s. 6-8.

²³ M. Wojnar, *De Protoarchimandrita...*, p. 290.

²⁴ Наголовок цієї книжки: P. Wazynski OSBM, *Orationum seu exercitationum oratoriarum*, pars 2-da, Vilnae 1773.

²⁵ *Encyklopedyja Powsz.*, там же.

²⁶ Там же.

протоархимадричних інсигній і титулу колишнього (ex) протоархимадрита.²⁷ Невдовзі потім Важинського іменовано помічником Жидичинського архимадрита І. Володзька,²⁸ а після його смерті (1782 р.) Важинський став Жидичинським архимандритом. Провінціальна капітула в Тороканях 1784 р. вибрали його Литовським протоігуменом.²⁹ Вкінці на Жидичинській капітулі 1788 р. Важинського вибрано вдруге протоархимандритом Чина на друге восьмиліття,³⁰ однак цієї каденції вже не докінчив, бо в грудні 1789 р. дістав номінацію на Холмського єпископа.³¹ Року 1790 відбулося у Варшаві торжественне висвячення Порфірія Скарбек-Важинського на єпископа Холмсько-белзького.³² Святитв його митрополит Т. Ростоцький, що тоді як сенатор засідав у Варшаві.

II.

У Холмі єпископ Важинський упорядкував свої справи матеріальні, а відтак як польський шляхтич чинно заангажувався в польську політику, жив у добрих взаєминах з Тадеєм Костюшком і навіть фінансово спомагав повстання Костюшка. Однак, коли після третього розбору Польщі Холмщина припала Австрії, Важинський цілком усунувся від політики, а знявся, як годилося, релігійно-церковними справами своєї єпархії. Вже давніше почав він писати свій Щоденник, з якого маємо багато відомостей.³³ Тепер пильніше занотовує в ньому важніші події.

Року 1795 Владика відновив церкву в Покровці знищену воєнними діями і прикликав з Лавришева священика Філярета Лютосовича, щоб в Холмі пустити в рух друкарню. Наступного року частину своєї єпархії, що знаходилася за Бугом і належала до Росії, окремою грамотою відступив полоцькому архієпископові Іраклієві Лісовському і про це звідомив Апостольську Столицю.³⁴ Натомість до Холмської єпархії приділено від Володимирської єпархії деякі північні околиці Берестя лит. перед Бугом так, що дехто називає Важинського теж адміністратором Берестейським. З приводу прилучення Холмщини до Австрії,

²⁷ M. Wojnar, *op. cit.*, p. 77.

²⁸ A. Welykyj, *Acta S. C. Prop. F.*, vol. V, p. 124.

²⁹ M. Wojnar, *op. cit.*, p. 290.

³⁰ M. Wojnar, *De Capitulis Bas.*, p. 28-29.

³¹ A. Welykyj, *op. cit.*, p. 178.

³² T. Zychliński, *op. cit.*, s. 73.

³³ *Diariusz* має три томи. Значається 1730-тим роком, а кінчається 1804 р., писаний польською мовою.

³⁴ *Diariusz*, I, 199.

Владика мусів їхати до Кракова, щоб там зложити присягу вірності новому правительству і при цій нагоді добився підвищення своєї пенсії, яка виносила 4.000 флоренів.³⁵ Не зважаючи на крайнє вбожество Владики, йому наказано окремим придворним декретом (*aulico decreto*) урядити при своїй катедрі консисторію, яка складалася б із сімох совітників. Коли Владика відмовлявся від цього своїм убожеством, йому призначено ще 1.500 флоренів для «майбутнього устроєння єпархії».³⁶

Живучи дуже ощадно й скромно, Важинський заощадив 10.000 флоренів зо своєї пенсії і за ці гроші 1797 р. гарно прикрасив унутрі свою катедру й палату, сподіючись від губернії звороту коштів, але безуспішно. Тоді звернувся він до самого цісаря і дістав згадану вище підвишку 1.500 флоренів.³⁷

За дозволом митрополита Т. Ростоцького, який ще тоді жив у Петербурзі, Важинський — як найстарший з усіх галицьких єпископів — їздив 1799 р. до Львова, де висвятив на Львівського єпископа о. Миколая Скородинського. При цій нагоді, в імені всіх зібраних єпископів написав до цісаря просьбу за Василіянами, щоб їм повернено Унівський монастир з усіми добрами.³⁸ В журбі за долю з'єдиненої Церкви, Важинський ще за життя митрополита Ростоцького робив заходи про наладнання греко-католицької ієрархії в Австрії. В тій цілі написав відповідні письма до Владик, а передовсім радив Перемиському Владиці А. Ангеловичеві зачати відповідні кроки в справі наладнання ієрархії в австрійській імперії. Як найстарший віком між галицькими єпископами, підписав відповідне прохання до австрійського цісаря, про що згадує в своєму дневнику.³⁹ Галицькі Владики: Львівський М. Скородинський і Перемиський Ангелович, з ними й Важинський просили цісаря й Апостольський престол відновити давню Галицьку митрополію і хоч признавали над собою митрополита Ростоцького, який був примушений перебувати в Петрограді — то одначе, з уваги на обставини, Скородинський і Ангелович радили іменувати Важинського принайменше Київським Кoad'ютором.⁴⁰ Одначе, як довго жив митрополит Ростоцький, у цій справі не можна було добитися ніяких успіхів.⁴¹

Після третього поділу Польщі змінився теж в Австрії спосіб управи Василіянського Чина. Цей новий спосіб зв. «*Ratio Regiminis ab Ordine*

³⁵ А. Петрушевичъ, *твір. цит.*, с. 29.

³⁶ М. Narasiewicz, *op. cit.*, p. 770.

³⁷ J. Bartoszewski, *Encykl. Powsz.*, s. 604.

³⁸ *Diariusz*, II, 87 i 88.

³⁹ Там же, III, 239.

⁴⁰ M. Wojnar, *De Protoarchimandrita Bas.*, p. 291.

⁴¹ A. Ammann, *Ostslawische Kirchengeschichte*, Wien 1950, S. 638.

S. Basilii Magni servanda» затвердили всі галицькі владики, зокрема 29. IV. 1803 р. затвердив його Владика Холмський з деякими своїми заввагами.⁴² Взагалі до Чина св. Василія Великого Вaжинський відносився дуже прихильно і деяким членам доручив єпархіальні достоїнства (н. пр. офіціалом зробив о. Ф. Сежпутовського ЧСВВ), за що стягав на себе негодування єпархіального духовенства.⁴³

На часи святительства Вaжинського припадають засновини жіночого Згромадження Сестер Йосафаток, які появилися в Холмській єпархії ще 1792 року. Запитаний Люблинським повітовим урядом, Вaжинський їх гаряче поручив, Краківська губернія їх затвердила, Владика дав своє благословення і вони почали провадити дівочу школу в Парчеві. Духовним опікуном Згромадження був василіанин Т. Щуровський — автор співаника побожних пісень.⁴⁴

В той час Полоцький архієпископ Іраклій Лісовський почав переводити свою літургічну реформу, яка зрештою йому не вдалася,⁴⁵ і до неї хотів приєднати Вaжинського. Вaжинський теоретично признавав потребу поправи наших літургічних книг, але не був цією справою одушевлений, як слідує з його дневника.⁴⁶

Дотично літературної діяльності Вaжинського, належить пригадати, що він переклав з італійського твір Петра Ріпамонті: «Synagoga z błędu wyprawadzona».⁴⁷ У своєму щоденнику Вaжинський згадує, що він працює над перекладом італійської книжки про обов'язки християнина, що живе на світі, але вона мабуть не вийшла друком.⁴⁸ З його листа до кардинала Літти в Римі 1802 р. довідуємося, що Владика також наміряв зайнятися збиранням матеріялів до історії Руської Церкви.

Подібно, як його попередник єп. Рило, Владика Вaжинський перевів при свідках офіційні оглядини мощів блаженного Йосафата Кунцевича 1797 р. і списав відповідний акт у приявності свого офіціала, ректора семінарії і інших. Цей акт записав він у своєму щоденнику.⁴⁹

Свою бібліотеку, багату в книжки й рукописи, Вaжинський записав окремою грамотою з 23. X. 1797 р. Холмському монастиреві ОО. Василіян, однак монастир мав прийти в посідання бібліотеки щойно по смерті Владика.

Наприкінці слід згадати, що Щоденник Владика Вaжинського — це справжня копальня першорядних відомостей з життя Чина св. Ва-

⁴² M. Wojnar, *De regime Basilianorum ruthenorum*, Romae 1949, p. 118.

⁴³ А. Петрушевичъ, *твір цит.*, с. 40-43.

⁴⁴ Там же, с. 45 і 46.

⁴⁵ Див. M. Solowij, *De reformatione liturgica Heraclii Lisowskyj*, Romae 1950.

⁴⁶ *Diariusz*, III, 130.

⁴⁷ Видана в Почасві 1792 р.

⁴⁸ *Diariusz*, II, 4.

⁴⁹ *Diariusz*, II, 19.

силія Великого і нашої Церкви, бо в цьому щоденнику Владика записував не тільки свої спомини й переживання, але й помістив багато актів, грамот і письм з часів свого довгого найвищого настоятельства в Чині як протоархимадрит Чина через дві каденції, а також письма до інших Владик і меморіяли, що мають загальне значення для нашої Церкви.⁵⁰

Холмський єпископ П. Важинський помер 9 березня 1804 р. на 72 році життя. Похоронено його в холмській катедрі. Осиротілою спархією завідував через окремого генерального вікарія перемиський владика Антін Ангелович аж до 1809 р., коли єпископом іменовано ігумена Холмського монастиря Фердинанда Ціхановського.

Важинський був безперечно світлий ум: учений, знаменитий лінгвіст, добрий богослов з окремими даруваннями на настоятеля, про що свідчить його протоархимадритство через дві каденції, бажав добра й розвитку Чинові св. Василя Великого, приступний, виrozumілий і лагідний.⁵¹ Правда, як польський шляхтич спершу замішався в польську політику, але згодом її занехав. Визначався окремим набоженством до св. Йосафата і був щиро прив'язаний до Апостольського Престола. Не диво, що діставав часті признання від Конгрегації Поширення Віри,⁵² а Папа Пій VI писав, що йому відомі великі заслуги Владика Важинського.⁵³

⁵⁰ А. Петрушевичъ, *твір цит.*, с. 57 і 58.

⁵¹ J. Bartoszewski, *op. cit.*, s. 603.

⁵² A. Welykyj, *Acta S. C. Propag. Fide*, vol. V, p. 57.

⁵³ A. Welykyj, *Documenta Pontif. Rom.*, II., p. 285.

Олександр Баран

ПОДІЛ МУКАЧІВСЬКОЇ ЕПАРХІЇ В ХІХ. СТОРІЧЧІ

Мукачівська епархія, яка в першій половині XVIII сторіччя була цілковито утиснена мадярсько-латинською ієрархією Ягру, в 1771 році досягнула свою самостійність і почала сильно розвиватися. Вона в скорому часі дійшла до такого розквіту, що перевищила всі тогочасні східні епархії в Католицькій Церкві. В часі владцтва єпископа Андрея Бачинського (1773—1809) церковний і національний авторитет карпатських українців в Австрійській імперії доходив до вершка,* так, що інші церковні й національні угруповання почали боятися цього нечуваного розвитку. З тієї причини не тільки вороги, але і т. зв. «приятелі», старалися ослабити українську Церкву в давній Мадярщині і видвинули питання поділу Мукачівської епархії.

I. Перші спроби поділу.

Питання поділу Мукачівської епархії перший раз постало в 1775 році, в зв'язку з ерекцією нового Варадинського румунського єпископства. У Великому Варадині (сьогодні Орадеа) вже від 1748 року існував східній Апостольський вікаріят, який обнимав усіх румунів поза межами Фогарашської та Мукачівської епархій. Цей вікаріят розтягався на комітати: Бігар, Арад, Чонгар, Чанад, Бекеш і Темеш. Але в тих комітатах уніятів було дуже мало і тутешнє румунське населення, до 80 відсотків православне, належало до Арадського нез'єданого єпископа.¹ Варадинський Апостольський вікарій, передбачуючи ерекцію нового єпископства, хотів в якийсь спосіб збільшити число своїх вірних і тому в згаданому році домагався в імператорки Марії Тереси, щоб усі греко-католики комітатів Саболчу і Сатмару були відділені від просторого Мукачівського єпископства й прилучені

* Баран О., *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*, Йорктон 1963.

¹ ASV (Archivio Segreto Vaticano), *Acta S. Congregationis Consistorialis, anni 1776*, f. 351—426. et anni 1777, f. 213—303.

до майбутньої Варадинської єпархії.² Цісарська канцелярія після розглянення справи не мала нічого проти домагань Варадинського Апостольського вікарія, але, щоб нікому не робити кривди, в листопаді 1775 року зажадала в цій справі також і думки Мукачівського єпископа, Андрея Бачинського.³

На цей запит Андрей Бачинський 26-го грудня відповів довгою реляцією,⁴ в якій зразу заявив свою опозицію проти плянів Варадинського вікарія. По його словам, змінити старі границі якоїсь єпархії можна було б тільки тоді, якщо така зміна була б потрібною, або принаймні корисною для спасіння і кермування людських душ; а відірвання сатмарських і саболчських парафій від Мукачівського єпископства і прилучення їх до майбутньої Варадинської румунської єпархії не було взагалі потрібним і не приносило жодної користі для душ згаданих парафій. В тих комітатах Мукачівські єпископи не мали ніколи труднощів в адміністрації і за їх веденням викорінено тут всі зародки схизми. Крім того, продовжував даліше Бачинський, не робив труднощів факт, що сатмарські греко-католицькі парафії були румунської національності, бо права румунів в Мукачівській єпархії все були толеровані; в єпархіяльній капітулі був румунський канонік, що репрезентував своїх конаціоналів в куріяльнім заряді, а в ужгородській семінарії румунські богослови мали свого професора, який виховував їх в їхній національній традиції. Крім того весь український клир в цім комітаті знав добре по румунськи, і вірні під совісною працею та контролею священників обох національностей добре закріпилися в правдивій вірі. Сміло твердив Бачинський, що під кермою Мукачівських єпископів вірні сатмарського комітату знаходилися в повній безпеці щодо віри і прив'язання до Апостольської Столиці.⁵ Але, по його словам, не можна було цього твердити про підданих Варадинського Апостольського вікаріяту. Тут унія ніколи не стояла добре. В цих територіях було більше відступств від католицької віри, та й у тому часі було там багато більше нез'єднаних, ніж греко-католиків. Бачинський відкликувався також і на відступство бігарських румунів, які в XVII сторіччі належали до Мукачівського єпископства і були в єдності з Католицькою Церквою. Але після єпископства Й. Й. Де Каміллеса (1689—1706) відлучено ці бігарські парафії від Мукачівського єпископату і вони скоро покинули католицьку віру й стали непримиримими відступниками. Таких відступств в Мукачівській

² AS V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 79, f. 272.

³ Там же.

⁴ Там же, f. 272—276 v.

⁵ Там же, f. 272—273.

епархії, за твердженням Бачинського, не було, навпаки, всі православні серби, які, втікаючи перед турками, колись поселилися в Саболчевському комітаті, прийняли унію від Мукачівської епархії і пізніше, в роках 1765–66, навіть потрапили цю унію боронити.⁶

Вкінці, із згаданих причин і тому, щоб Мукачівська епархія не була позбавлена її Марія-Повчанської чудотворної ікони, Бачинський просив імператорку, щоб не відлучала парафій цих двох комітатів від його єпископства. Варадинський єпископ мав і так велику територію й великі можливості до навернення нез'єднаних румунів. Проти твердження, що Мукачівська епархія є завелика і розтягається на 13 комітатів, він сказав, що число комітатів не означає нічого, бо в деяких комітатах є тільки декілька парафій, а з тих згаданих 13 комітатів Спіш, Торна і Гемер в дійсності не були під його юрисдикцією. І, кінчаючи свою реляцію, заявив, що Саболчський і Сатмарський комітати все дуже близькі до катедри Мукачівської епархії і владики цієї катедри легше могли їх візитувати, як майбутні Варадинські єпископи.^{6а}

У відповідь на це прохання єп. Бачинського віденська мадярська канцелярія 26-го липня 1766 року урядово відписала, що імператорка Марія Тереса рішила, щоб границі Мукачівської епархії лишилися по старому і з її території нічого не прилучено до нового Варадинського єпископства, але натомість Марія Тереса приказала, щоб для румунського населення у Мараморошському і Сатмарському комітатах створено окремі вікаріати і щоб між каноніками ужгородської консисторії та між професорами семінарії все були репрезентанти румунської нації.⁷

⁶ Там же, f. 273: „... siquidem hanc salvificam Fidem sub Josepho De Camillis in Episcopatu Munkaciensi Praedecessore meo profitebatur etiam Comitatus Biharensis et Districtus Ko-Variensis Graeci Ritus Incolae tanquam partes eorum Cathedrae Munkaciensis, a qua posteaquam partim ad Transylvaniam, partim vero ad iurisdictionem Episcopi latini Mogno-Varadiensis fuissent avulsi, a fide etiam in filiis ac nepotibus suis recesserunt“. До цих слів Бачинського нам треба додати, що бігарські румуни вже за часів єпископа Партенія Петровича (1646–1664), зразу по «Ужгородській Унії» прилучилися до Мукачівського єпископства й прийняли унію. Їх відорвано від Мукачева тоді, коли єпископові Г. Бізанцієві (1715–1733) дозволено виконувати юрисдикцію тільки на терені латинської Ягерської дієцезії. Гляди: Hódinka A., *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest 1910, p.

^{6а} A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 79, f. 237v–276v.

⁷ Там же f. 278. „Altefatam Suam Maestatem Sacratissimam pro ea, qua in Incrementum S. Unionis continuo fertur, cura et sollicitudine, relate ad hunc Episcopatum Munkaciensem sequentia clementer resolvere dignatam fuisse: P r i m o : ut limites Diaecesis hujus Munkaciensis per ambitum Diaecesis Agriensis ita sicuti hucusque circumscripti maneant..., ut cum hac ratione Diaecesis Munkaciensis per ambitum fere quindecim Comitatum diffusa ultra sexcentas parochias providendas habeat, idem Dominus Episcopus pro Marmatia et Comitatu Szatmariensi ac caeteris Valachicis Districtibus interea donec de his aliud disponere benigne

Бачинський зразу назначив колишнього сатмарського румунського архидиякона Дмитра Івашка каноніком Мукачівської єпархії і професором ужгородської семінарії, а сатмарського віце-архидиякона, о. Алексія Бонія, сатмарським вікарієм. Цей вікарій негайно одержав цісарську апробату і 800 флоринів річної платні з релігійного фонду Мадяричини.⁸ Тим і скінчилася перша спроба поділу і дісmembрації Мукачівської єпархії.

Варадинський румунський єпископ спокійно переніс свою невдачу, але в дійсності не відступив від своїх плянів. Залишив на якийсь час всякі домагання супроти Мукачівського єпископства і чекав на кращу нагоду, щоб відновити їх з подвійною силою. І така нагода прийшла скоріше, чим можна було сподіватися.

Як відомо, в 1777 році разом з Варадинським єпископством канонізовано також і Крижевацьку грекокатолицьку єпархію в Хорватії.⁹ Перший єпископ цієї новопоставленої єпархії, Василь Божичкович, чоловік великих амбіцій, маючи дуже мало (не більше як 15.000) вірних на своїй території, хотів одержати від цісаря південні частини Мукачівської єпархії.¹⁰ І хоч його перші домагання були відкинені віденською імператорською канцелярією, то однак розділення Мукачівської єпархії стало дискусійною справою в адміністративних кругах імперії. Варадинський єпископ, бачучи нові клопоти Мукачівського єпископства, хотів вжити їх на свою користь і відновив свої домагання про анексію Сатмарського комітату. Вкінці, в останніх роках XVIII-го сторіччя, Варадинська і Крижевацька єпархії об'єдналися разом у справі поділу Мукачівського єпископства.¹¹ Вони випрацювали спільний плян, за яким до Варадинського єпископства мали бути прилучені румуни Мараморошу і цілий Сатмарський комітат, а до Крижевацької єпархії всі дальші південні частини карпато-української церкви і цей плян з окремим проханням одобрення вислали до віденської цісарської канцелярії.¹²

visum fuerit, idoneum et qualificatum Vicarium suum episcopalem per Altefatam Suam Maestatem Serenissimam annuis 800 florenis, ex eodem quo ipsius Domini Episcopi congrua profluct, Fundo providendum proponat, ac... In proponendis autem ad Capitulum suum Canonice, suscipiendis ad Seminarium suum Clericis Valachicae hujus Nationis debitam reflexionem habeat".

⁸ Баран А., *Єпископ Андрей Бачинський...*, стор. 30, 35.

⁹ A S V., *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1777, f. 213—303.

¹⁰ *Brevis Historia Dioecesis Eperjesiensis*, in *Schematismo Prjašoviensi* (Eperjesiensi) anni 1898, p. 5-sequen.

¹¹ Duchnovics A., *Chronologica historia almae Dioecesis Eperjesiensis* (manuscriptum) p. 21.

¹² Гаджега В., *Додатки до історії русинів и руських церковей в буви. жупѣ Земплинскѣй*. «Науковий Збірник Товариства Просвіти», рік 1937, ст. 49—50.

Цісарська канцелярія в тих часах не дуже мала охоту з тією справою довше баритися, тому з початком XIX сторіччя передала її мадярській намісницькій раді, щоб ця добре прослїдила всі можливості поділу й виготовила все потрібне до цісарського рішення. Намісницька рада, добре розглянувши домагання Варадинського і Крижевацького єпископств, початком 1802 року почала переговорювати цю справу з Мукачівським єпископом Андреем Бачинським.¹³ Але в тих переговорах не можна було досягнути спільної мови. Намісницька рада хотіла ділити Мукачівську єпархію на основі Варадинських і Крижевацьких домагань, а Бачинський вже на початку заявив, що він погодиться тільки на розділення Мукачівського єпископства на більше нових єпархій, але ніколи не дозволить на перетягання його парафій до іншої єпархії.¹⁴ Намісницька рада не хотіла форсувати справи, бо Бачинський мав великий авторитет на цісарському дворі Відня¹⁵ й евентуальна сварка з його особою доводила б до неприємних дипломатичних сутичок у внутрішній політиці імперії. Тому зразу після цих неуспішних переговорів відложила Крижевацькі і Варадинські домагання до смерті єп. Андрея Бачинського.¹⁶

Як бачимо, до поділу ще не дійшло, але вже в самій Мукачівській курії виринула думка про ділення єпархії на дві чи три часті і, головне, постала думка про створення «Пряшівської єпархії».

II. Питання нової єпархії і Кошицько-Пряшівський Вікаріят

Пропозиція єп. Андрея Бачинського в справі створення нової української єпархії на Закарпатті не заскочила намісницьку раду, бо ця намісницька рада вже в 1786 році, в часі прилучення греко-католиків Спішського комітату до Мукачівської єпархії, сама плянувала ерекцію нової української єпархії на терені сьогоднішньої Словаччини.

¹³ Там же, стор. 49.

¹⁴ Там же, стор. 49—50. Відповідь єп. А. Бачинського знайдемо в реляції вікарія І. Кутки, бо цей свою листовну реляцію оформив в дійсності на основі відповіді єп. Бачинського.

¹⁵ Баран А., *Єпископ Андрей Бачинський*, стор. 59.

¹⁶ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 704, die 17. IX. 1808. „Ad istanza di Mons. Arcivescovo di Strigonia Primate si provvidera al bisogno dei Greci uniti colla divisione della immensa diocesi di Munkacs; e coll'erigere una nuova Chiesa: il che avrà luogo colla morte non lontana del decrepito e cagionevole Vescovo attuale“.

Як загально відомо, спішські українці¹⁷ вже перед XVIII-им сторіччям не все підлягали Мукачівським єпископам,¹⁸ а від 1716 року, тобто, від назначення єпископа Геннадія Ю. Бізанція Мукачівським Апостольським вікарієм для території Ягерського латинського єпископства, тому, що Спішський комітат не належав до території Ягерського єпископства, вийнято їх офіційально зпід юрисдикції Мукачівських єпископів і підчинено всі ці парафії місцевим латинським «ордінаріям».¹⁹ Від тих часів спішські українські парафії, аж до створення нової Спішської латинської дієцезії, належали частинно до Остригонського Архиепископства й частинно до Рожнявського єпископства, де в дійсності були не зле трактовані.²⁰

Але в 1777 році з північної частини Остригонського архієпископства створено Спішську латинську дієцезію, і до неї прилучено 11 найкращих українських парафій цього комітату. Новий Спішський єпископ Карло Салбек вже від самого початку свого урядування показався неприхильним до українських парафій і до затримання їхнього східного обряду. Дарма показували йому папські булі й зарядження св. Конгрегації «Для Поширення Віри» про задержання східного обряду між українцями. Нічого не помагало. Це тільки ще гірше наставило єпископа проти своїх східно-обрядових вірних.²¹

Українські греко-католицькі парохі Спішу, бачучи це негативне ставлення єпископа Салбека, 25-го липня 1780 року зішлись на спільні наради на парафії Словінка, щоб обговорити й випрацювати оборонні пляни проти латинізації їхнього нового ієрарха. Внаслідок цих нарад в 1781 році подано єпископові окремий меморіал в справі толерантності східного обряду та піддержання унії в давній Мадярщині. Але вислід був ще прикріший. Єпископ відкинув всі просьби грекокатолицьких парохів, а отця В. Ямборського, пароха Словінки, суспендував і післав на реколекції до отців міноритів.²²

Українське духовенство Спішського комітату було сильно обурене на таке поступовання єпископа, але треба було мовчати, щоб не погіршити справи. Однак це прикре положення не тривало довго. Дня 11-го серпня 1786 року прибув до Пряшева імператор Йосиф II

¹⁷ Ми говоримо про спішських українців в розумінні XVIII сторіччя. Сьогодні більшість колишнього українського населення називає себе «словаками», але за часів єп. Бачинського в урядових документах всюди називано їх «рутенами», тобто «українцями».

¹⁸ Баран О., *Єп. Андрей Бачинський*, стор. 48.

¹⁹ Рекар В., *op. cit.*, р. 40—54.

²⁰ *Память Андрея Бачинского*, «Свѣтъ» 8. VI. 1868.

²¹ Там же.

²² Там же.

і там прийняв багато осіб на приватне послухання. При цій нагоді один із спішських греко-католицьких священників, о. Михайло Канюк, тодішній сотрудник парафії Годермарк, в імені українського клиру офіційно просив імператора, щоб той своїм цісарським декретом прилучив усі спішські греко-католицькі парафії до Мукачівської єпархії.²³

Імператор, вислухавши це прохання, мабуть добре зрозумів положення українських парафій, бо вже 26-го серпня 1786 року мадярська намісницька рада веліла єпископові А. Бачинському поїхати до Спішського комітату та приєднати там 11 греко-католицьких парафій до своєї єпархії. Крім цього намісницька рада додала, що це преднання треба як найшвидше зробити, бо деякі парафії хочуть перейти, чи вже перейшли, на вірменський обряд. Копію цього повідомлення намісницької ради в тих часах вислано також і Спішському латинському вікарієві.²⁴

Єпископ А. Бачинський, одержавши це повідомлення, не зрозумів добре його змісту й 31-го серпня просив формального вияснення. Але намісницька рада, без додаткових пояснень, 14-го вересня відповіла, що єп. Бачинський має перебрати спішські парафії, бо така є воля цісаря. Він же ж хоче передати «своїх своїм».²⁵

З цього другого повідомлення єпископ Андрей зрозумів, що тут розходиться про поважну справу й зразу написав до спішського вікарія і до колишнього пароха Словінки о. Василя Ямборського, що 8-го і 9-го жовтня буде в Спішському комітаті, щоб зреалізувати приказ цісаря. Але в останньому моменті він мусів відступити від своїх планів, бо 26-го вересня отримав нове повідомлення від намісницької ради, в яким доручено йому зачекати з приєднанням спішських українців до дальшого наказу. Намісницька рада хотіла якнайкраще допомогти спішським греко-католикам і в тім захопленні перший раз виринула в неї думка, чи не краще було б для Спішу та для українців західньої частини Мукачівської єпархії створити окрему єпархію.²⁶

Цю заплановану ерекцію нової єпархії на Закарпатті намісницька рада брала зовсім поважно і була б все довела до кінця, якщо б не одержала негативних інформацій з усіх сторін. Перший з поміж тих інформаторів був сам єпископ А. Бачинський, який 14-го листопада післав довгу реляцію до намісницької ради. В цій реляції єпископ описав цілу історію спішських українців і подав проект, який, за його

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

думкою, міг полагодити всі труднощі греко-католицьких парафій в Спішському комітаті. Цей проект виглядав ось так: До полагодження всіх міждієцезальних роздорів треба буде прилучити всі греко-католицькі парафії, які знаходилися під юрисдикцією латинських єпископів, до Мукачівської єпархії. Так само треба буде віддати Мукачівському єпископові 5 українських парафій, що від 1412 року знаходилися під юрисдикцією Перемишського єпископа. Для всіх тих парафій він радив створити окремий вікаріят, щоб вони могли жити далі своїм життям і щоб не разило їх це нове приєднання. Але якщо цього вікаріяту ще моментально не можна було б здійснити, то він хотів лишити ці парафії під окремим архидияконом з далекосяглими привілеями.²⁷ Та намісницька рада отримала вже 20-го жовтня 1786 року, через Михайла Бар. Бріґідо, інформації з латинської сторони, від пароха Левочи та якогось Володислава Ґерґеля. В них, хоча категорично заперечено лихе трактування українців східнього обряду в Спішській латинській дієцезії, то все таки стверджено, що найкращою розв'язкою для всіх католиків Спішу є прилучення греко-католицьких парафій до Мукачівської єпархії.²⁸

Після одержання цих інформацій, намісницька рада вже мусіла приділити спішські парафії до Мукачівської єпархії і вона це завершила своїм декретом з дня 3-го лютого 1787 року.²⁹ Але, щоб їм забезпечити свого рода автономію, в цім декреті намісницька рада створила для всіх західніх парафій Мукачівської єпархії окремий вікаріят в Кошицях, а для вікарія призначила 1,200 флоринів річної платні.³⁰

Таким способом, хоч спішські українські парафії були підчинені Мукачівським єпископам, вони лишилися далі окремою одиницею в єпархії. Вся Мукачівська адміністрація дивилась на них як тільки на дочасно і частинно піддані парафії, які живуть і можуть жити своїм окремим життям. В дійсності Спіш ніколи не старався тісно приключитися до Мукачівської єпархії. Наче б відчували, що їхнє підчинення Мукачівському єпископству довготривалим не буде. Їхні автономні почування ще росли разом з еволюцією і розвитком Кошицького вікаріяту і вкінці завершилися створенням Пряшівської єпархії.

Але початки цього Кошицького вікаріяту не були дуже світлі. Після видання згаданого декрету, намісницька рада 7-го квітня, на про-

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. Duchnovics A., *Chronologica historia almae Dioecesis Eperjesiensis*, 1846 (Manuscriptum) p. 5.

позицію еп. Бачинського, іменувала каноніка Івана Пастилія кошицьким вікарієм, але не дала йому ні урядового дому ні помешкання.³¹ Єпископ Андрей, бачучи таку помилку, просив намісницьку раду, щоб призначила в Кошицях якийсь монастир і церкву для нового вікарія.³² Та справа тяглася дуже довго. Питання було, який монастир мають віддати новому вікарієві: францісканський, домініканський, чи конвент монахинь. Вкінці намісницька рада 12-го липня 1788 року силою королівських властей видала новий декрет про створення Кошицького греко-католицького вікаріату, де про вікаріяльні будинки сказано, що про те може рішати тільки спеціальна комісія, złożена з представників Ягерського єпископа, міста Кошиць і Мукачівської єпархії, під предсідництвом кошицького адміністратора, барона Вицеїя.³³

Справді небаром утворено намічену комісію і вже 5-го жовтня винесено рішення, що домініканський монастир має стати урядовим будинком кошицького вікарія.³⁴ Але намісницька рада не хотіла це рішення апробувати. Просила проектів перебудови і всякими способами відтягала остаточне рішення. Вкінці, по довгих тяганинах, намісницька рада призначила монастир отців францісканів на будинок вікаріату.³⁵ Але це вже було запізно для нового вікарія, бо о. І. Пастилій, знеохочений цими труднощами й відказуючись на лихе здоров'я, вже 27-го червня 1789 року зрікся свого уряду.³⁶ На його місце намісницька рада 13-го січня 1790 року, на нову пропозицію Бачинського, назначила каноніка Михайла Брадача.³⁷

Отець Михайло Брадач сам був родом із Спішу, з села Камйонка, тому в цій новій функції почував себе дуже щасливим. Працював, як тільки міг, щоб піднести цей вікаріят і церковне життя його рідних сторін. Спочатку і він мав великі труднощі. Не мав і він ні урядового будинку, ні помешкання і мусів жити в своїй родинній хаті в Камйонці, звідси управляти цілою західньою територією Мукачівської єпархії.

Намісницька рада хоч призначила, як ми вище бачили, францісканський монастир для вікаріяльного будинку в Кошицях, та Брадачеві ніколи не вдалося перебрати його. Місто Кошиці та деякі латинські круги так багато клопотів спричинили в зв'язку з переданням

³¹ *Память Андрея Бачинскаго, «Свѣтъ»* 8. VI. 1868.

³² Там же.

³³ *Пам. А. Бачинскаго, «Свѣтъ»* 15. VI. 1868.

³⁴ Там же.

³⁵ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 7.

³⁶ *Пам. А. Бачинскаго, «Свѣтъ»* 15. VI. 1868.

³⁷ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 8.

цього монастиря, що новий вікарій мусів зрезигнувати взагалі з кошицького осідку, якщо бажав мати взагалі якийсь вікаріальний будинок.³⁸

В цих невідрадних обставинах кошицький вікарій попав на спасенну думку, тобто, перенести осідок вікаріяту до міста Пряшева. І це перенесення йому вдалося. Спочатку й пряшівські уряди противилися цьому східньому вікаріатові, але не могли поставити сталої опозиції, бо кошицька королівська адміністрація всіми силами напирала на перенесення і легко перемогла пряшівські уряди. Таким способом, за допомогою самого Барона Вийчеїя, вікарій М. Брадач вже 19-го серпня 1792 року одержав помешкання на неозначений час в замкненому монастирі оо. Міноритів в Пряшеві.³⁹

Михайло Брадач зразу зайняв одне помешкання в цім монастирі, але мусів поділяти будинок з іншими особами. В тому часі в монастирі жили військові офіцери й сотня звичайних вояків. Вони своїм неприличним поведенням часто були дуже прикрими сусідами для вікарія.⁴⁰ Крім цих вояків ще й інші особи старалися шкодити Брадачеві на новому місці.⁴¹ Але Брадач не багато звертав на це уваги. Терпеливо переносив всі прикроці і всеціло жертвував себе для справи свого вікаріяту.

Великі труднощі мав Михайло Брадач також з покриттям своїх видатків. Мусів направити будинок, привести до ладу церкву, оплачувати дяка, захристіяна і сотрудника. І все це мусів оплачувати із своїх 1,200 флоринів річної платні.⁴²

Врешті, 4-го липня 1795 року, Брадач одержав 250 флоринів і 46 сотиків з релігійного фонду на напаву будинків,⁴³ але з цими грішми він мало що міг направити, вояками знищений і залишений монастир. Зрештою, не помогла б була там і основна напава, бо в 1800 році з причини наполеонських воєн військо знову зайняло велику частину монастирського будинку, а опісля перемінено майже цілий монастир на склад муки для військових частин північної Мадярщини.⁴⁴

Судьба вікаріяту покращала щойно після переговорів намісницької ради з єп. Андреем Бачинським в справі дісmembрації Мукачівської

³⁸ *Brevis Historia Diocesis Eperjesiensis, in Schematismo Eperjesiensi (Prjasoviensi) anni 1898*, p. 7—8.

³⁹ Там же, стор. 8.

⁴⁰ Там же, стор. 9.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стор. 10.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, стор. 10—11.

епархії. Після пропозиції Андрея Бачинського про створення нового єпископства із східного вікаріату Мукачівської епархії, урядові круги почали іншим оком дивитися на цей т. зв. Кошицький вікаріят. Брадач виужив цей момент і кінцем 1802 року, перебуваючи в мадярському соймі як репрезентант своєї епархії, подав спеціальне прохання до імператора в справі упорядкування вікаріальних дібр. На цю просьбу цісар zareагував дуже позитивно, бо 8-го березня 1803 року приказав місцевим адміністраційним урядам, щоб бувший міноритський монастир в Пряшеві совісно направлено і адоптовано для тамошнього вікарія.⁴⁵

До дальшого розвитку цього вікаріату нехотячи допомогли і противники Мукачівської епархії. Бо Варадинське і Крижевацьке єпископство, на пропозицію Бачинського в справі створення нової епархії з т. зв. Кошицького вікаріату, відповіли, що при виділенні південних частин Мукачівської епархії для Варадинського і Крижевацького єпископства, нова епархія і навіть сам вікаріят в Пряшеві буде непотрібним.⁴⁶ Намісницька рада, щоб довідатися про дійсний стан речей, вислала до Пряшева цісарського радного єпископа Міттерпрахера. Міттерпрахер, перебуваючи в Пряшеві, заприязнився з Михайлом Брадачем і став одним з найбільших прихильників створення нової української Пряшівської епархії.⁴⁷ Після приїзду до Будапешту, Братислави і Відня, він старався переконати всі урядові круги про потребу ерекції цієї нової епархії, але справа не вдалася, бо в Відні мадярська канцелярія спротивилася цим плянам.⁴⁸ Та його намагання все-таки не вийшли на марне. Після реляції Міттерпрахера цісарська канцелярія хотіла упорядкувати принаймні справи вікаріату. Внаслідок цього, 2-го вересня 1806 року, цісарським розпорядженням вікаріят на стало перенесено до Пряшева й усі будинки колишнього монастиря оо. Міноритів передано на власність вікаріату. Крім того, 7-го липня 1807 року, наказано переведення генерального ремонту будинків, на що в короткому часі призначено 23.890 флоринів.⁴⁹

Таким способом Пряшівський вікаріят мав повне матеріальне забезпечення і зискав дуже багато на своєму авторитеті, але це все перевищило призначення Михайла Брадача на єпископа. Як знаємо, в 1807 році єп. Бачинський чувся слабим і немічним і мусів думати про єпископа-помічника, який виручав би його в архиєрейських дієвствах. Він

⁴⁵ Там же, стор. 11—12.

⁴⁶ Там же, стор. 12—13; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 21—22.

⁴⁷ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 22.

⁴⁸ Там же, стор. 22.

⁴⁹ Там же, стор. 22—25.

пропонував на цей уряд свого канцлера о. Івана Кутку і пряшівського вікарія о. Михайла Брадача.⁵⁰ Відень, заходами деяких осіб, назначив на помічника Бачинського Михайла Брадача і таким чином пряшівський вікарій став єпископом.⁵¹ Його висвятив 8-го січня 1809 року Варадинський єпископ Самійло Вулкан⁵² і після того він відразу вернувся до Пряшева, де надав велику помпу своєму вікаріатові. До Ужгороду приїжджав дуже мало, а до управління єпархії взагалі не мішався.⁵³ З єпископською гідністю він далі старався тільки про піднесення Пряшівського вікаріату.

В таких обставинах, 19-го грудня помер єп. Андрей Бачинський і залишив все на свого канцлера каноніка Івана Кутку і єпископомічника Михайла Брадача.⁵⁴

III. Цісарська ерекція Пряшівської єпархії.

Після смерти Андрея Бачинського настав, на жаль, менший внутрішній поділ в Мукачівській єпархії. Як загально відомо, в кожній єпархії після смерти єпископа капітула вибирала свого капітулярного вікарія, який до назначення нового єпископа управляв єпархією. В Мукачівській єпархії після смерти Бачинського також прийшлося вибирати капітулярного вікарія. Але це не було легкою справою. Тут каноніки знали, що по смерті їхнього визначного єпископа всі вороги наскочать на єпархію, тому хотіли вибрати сильну, енергійну й в керівництві вправлену людину на їхнього вікарія. Такою людиною був канонік Іван Кутка. Але з другої сторони не могли також ігнорувати єпископську гідність Михайла Брадача. Тому на консисторіяльнім засіданні вибрали не одного, а двох капітулярних вікаріїв для Мукачівської єпархії. На основі цього вибору кан. Іван Кутка став генеральним капітулярним вікарієм єпархії, а єп. М. Брадач капітулярним вікарієм Пряшівського вікаріату.⁵⁵

Цей вибір був щасливий, бо І. Кутка був дійсно найздібнішим священиком українського Закарпаття.⁵⁶ Крім того він найкраще надавав-

⁵⁰ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna, Processi Canonici*, fasc. 687.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.

⁵³ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 31.

⁵⁴ Баран О., *Єп. Андрей Бачинський...*, стор. 61.

⁵⁵ Гаджега В., *Додатки в Земплині*, стор. 49; Duchnovics A., *op. cit.*, р. 30.

⁵⁶ Недзелскій Е., *Очеркъ карпаторусской литературы*, Ужгородъ 1932, стор. 91—92.

ся до проводу єпархії, бо вже за життя А. Бачинського він управляв цілою єпархією.⁵⁷ Але, на жаль, цей вибір психічно поділив сили єпархії і це в такому часі, коли тієї єдності найбільше потрібно було.

В дійсності мадярська намісницька рада, довідавшись про смерть єпископа Андрея Бачинського, вже 27-го березня 1810 року визвала вікарія Івана Кутка, щоб в найкоротшому часі предложив детальну реляцію про стан Мукачівської єпархії й подав свої зауваги до давнього проєкту прилучення південних частин Мукачівської єпархії до Варадинського і Крижевецького єпископств.⁵⁸

І. Кутка скликав цілу консисторію і до цих нарад запросив і пряшівського вікарія єп. Михайла Брадача.⁵⁹ На цих нарадах приявні консисторіяльні члени одноголосно прийняли і апробували пропозицію обох вікаріїв, щоб єпархія трималася твердо засад покійного єпископа Андрея Бачинського і від них не відступала. На основі цих нарад Кутка виготовив докладну відповідь і 12-го червня 1810 року вислав її до найвищих урядів Мадярщини. В цій відповіді мукачівський капітулярний вікарій опрокинув всі можливості прилучення деяких частин Мукачівської єпархії до Крижевацького єпископства, бо — як він писав — через велику віддаль Крижевацький єпископ ніяк не міг би управляти цими парафіями. А що до підчинення Мараморошу і Сатмару Варадинському єпископові, Кутка також поставився зовсім негативно й навів ті самі аргументи, що їх Бачинський видвинув в своїх писаннях з 1775 і 1802 року. Вкінці на основі ідей покійного єпископа Андрея, і Кутка подав свій проєкт до евентуального поділу Мукачівської єпархії.⁶⁰ Мукачівську єпархію можна було б поділити на три частини, тобто, залишити середущу частину далше під юрисдикцією Мукачівського єпископа, а з західних і східних частин створити два нові єпископства. На сході мало б бути єпископство в Марамороші і до нього належали б всі парафії Марамороського, Сатмарського і деякі парафії Угоцького комітатів. Друге, західне єпископство, мало б бути створене в Пряшеві і туди належали б комітати: Спіш, Шариш, Абауй, Торна, Боршод і частина Земплину. Марамороська єпархія мала б 18 деканатів і 240 парафій, з яких 110 з старослов'янською літургичною мовою, а 130 з румунською. Всіх вірних в цій єпархії мало бути 185.717. Нова Пряшівська єпархія на заході мала б мати 17 деканатів, 189 парафій і 145.730 вірних виключно з слов'янською літургичною мовою. При кінці своєї реляції І. Кутка щераз застано-

⁵⁷ Баран А., *Єп. Андрей Бачинський*, стор. 59—60.

⁵⁸ Гаджега В., *Додатки в Земплині*, стор. 49.

⁵⁹ Duchnovics A., *op. cit.*, р. 32.

⁶⁰ Гаджега В., *Додатки в Земплині*, стор. 49—50.

вився над справою нової єпископської катедри в східній єпархії. На його думку найкраще було б поставити цю катедру в Мараморош-Сиготі, де існує найстарший вікаріят в Мукачівській єпархії. Але так само можна було еригувати східню катедру й в місті Сатмарі, звідки найлегше міг би єпископ адмініструвати своєю територією. Однак при створенні східнього єпископства з катедрою в Мараморош-Сиготі деякі дуже віддалені парафії на півдні можна б відступити й Варадинському єпископові. Та цих парафій не могло б бути більше як 38 і вони могли б бути з трьох останніх деканатів.⁶¹

Відповідь мукачівського капітулярного вікарія Івана Кутки була добре опрацьована і удокументувана на основі найновіших тодішніх статистик Мадярщини. Але вона мала і одну небезпечну точку, в якій допущено можливість прилучення деяких парафій до Варадинського єпископства. Це була помилка, на яку пізніше часто відкликувалися Варадинські єпископи. Та мимо того ця відповідь дуже позитивно поділяла на найвищій державній уряді і наразі неутралізувала впливи Варадинського і Крижевацького єпископств.

Намісницька рада, зразу по одержанні листа капітулярного вікарія, реферувала цісарській канцелярії про пляни І. Кутки і опісля розпочала переговори з представниками Мукачівської єпархії в справі запроєктованого поділу. Ці переговори відбувалися в дуже офіційній формі. В першій мірі намісницька рада створила спеціальну комісію, в якій засідали чільніші особи церковного й політичного життя Мадярщини, під головством Ягерського Архиепископа і сюди запросила, як репрезентантів Мукачівського єпископства: капітулярного вікарія І. Кутку, Пряшівського вікарія еп. М. Брадача і каноніка Г. Тарковича, довголітнього цензора словянських літургічних книг в Мадярщині.⁶² Ці три представники Мукачівської єпархії, з одним секретарем і писарем, початком 1811 року дійсно появилися в будапештських будинках намісницької ради і перед згаданою комісією в імені цілої єпархії щераз повторили листовно подані пропозиції І. Кутки.⁶³

Переговори з цією комісією провадилися дуже надійно і в короткому часі осягнуто спільні позиції, які вислано для апробати до цісарської канцелярії. Дальші переговори мали розпочатись в короткому часі, але до них вже не дійшло. Наполеонські війни й нагла смерть мукачівського капітулярного вікарія Івана Кутки, 17-го жовтня 1812-го року, відложили всі дальші плянування.⁶⁴

⁶¹ Там же, стор. 50.

⁶² Duchnovics A., *op. cit.*, p. 33, 49—50.

⁶³ Там же, стор. 50—51.

⁶⁴ Там же, стор. 33.

Новим капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії 24-го жовтня, того самого року, обрано вже єпископа Михайла Брадача, який після одержання «повновластей» з Риму, 28-го грудня, офіційно перебрав свій уряд.⁶⁵ Але він сам ще не міг налагодити справи поділу, бо з його вибором опорожнився уряд пряшівського вікарія, без якого не можна було робити дальших кроків у справі ерекції Пряшівської єпархії. Врешті 30-го липня 1813 року цісарська канцелярія назначила на уряд пряшівського вікарія каноніка Григорія Тарковича, але цей задля свого давнішого уряду дуже опізнено, бо аж 18-го грудня, був інтронізований у згаданому вікаріяті.⁶⁶ Таким способом проминув цілий 1813-ий рік заки переговори в справі поділу відновлено.

З початком 1814 року в Мукачівській єпархії упорядкувалися справи й представники української церкви на Закарпатті могли домогатися, щоб поділ цієї єпархії переведено після їх пропозицій. Та, на жаль, з причини незгоди двох вікаріїв так не сталося. Єп. Михайло Брадач і Григорій Таркович ніколи не були великими приятелями, а після вікаріятських інсталяцій ще й посперечалися, що до грошових оплат.⁶⁷ Таким способом вже більше не було мови про спільні акції, а справу поділу залишено на добру волю згаданої комісії і державних урядників. Таке наставлення мукачівських представників у великій мірі пошкодило справі поділу, бо Варадинська єпархія не надіялася на добру волю комісії, але зосереджувала всі свої сили, щоб вплинути позитивно на державну адміністрацію і бодай частинно досягти свого. Тому не можна дивуватися, що комісія свій офіційний проект «дісmembрації» Мукачівської єпархії випрацювала, по більшій часті, на основі проти-українських інформацій.⁶⁸

Після представлення заданого проекту комісії й після звітів цісарської канцелярії, дня 3-го листопада 1815 року, цісар Франціск I правом патронату мадярського короля видав декрет, яким виділив запроектовану Пряшівську єпархію з під Мукачівського єпископства, а 72 парафії Сатмарського комітату прилучив до Варадинського румунського єпископства.⁶⁹

«Право Патронату» мадярського короля на початку християнства в Мадярщині було дійсно велике. Тим правом, як знаємо, перший мадярський король, св. Стефан, створив багато латинських єпископств на терені своєї держави. Але після смерти св. Стефана це право по-

⁶⁵ Там же, стор. 34—35.

⁶⁶ Там же, стор. 35—36.

⁶⁷ Там же, стор. 36.

⁶⁸ Там же, стор. 50—51.

⁶⁹ Там же, стор. 51—52; A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 165v—166.

чало меншати і, крім короткого критичного часу протестантизму і турецької окупації, зредуковалося до самого представлювання гідних кандидатів на єпископські уряди. Однак за часів «йозефінізму» і цілої доби «освічення», право патронату в цілій Австрійській імперії й в усіх підданих королівствах зросло до небувалих вершин. Від цисаря Йосифа II до 1848-го року кожний цисар уважав себе дійсним адміністратором Католицької Церкви в своїй імперії, і рішав про створення нових єпархій. Батько «йозефінізму», цисар Йосиф II. не хотів навіть папської апробати своїх рішень, але його наслідники вже не були такими неуступливими й все просили одобрення Римських Архiereїв, заки перевели свої рішення в життя.⁷⁰

Так само і Франціск I, 1-го березня 1816 року, вислав спеціального листа до Апостольської Столиці, щоб одержати апробату на «дісmembрацію» Мукачівської єпархії. В тому листі імператор, з синівською відданістю, звертається до Вселенського Архiereя Папи Пія VII-го й пропонує йому своє рішення. В листі він пише, що Мукачівська єпархія була дуже великою і трудною до управління. Він хоче улегшити духовну адміністрацію цих греко-католиків, тому поділив Мукачівське єпископство так, що створив одну нову єпархію, а деякі інші частини єпископства приділив до одної давнішої, але дуже малої, єпархії. Для Пряшівської катедри приділив колишню церкву і знесений монастир оо. Кармелітанів і при цій катедрі створив окрему капітулу з п'ятьох членів (каноніків). Такий поділ мав бути дуже корисний і добрий, бо його пляни випрацювала спеціальна комісія під веденням Ягерського архиепископа і в порозумінні з каноніками заінтересованих єпархій. В кінці Франціск I просить Папу Пія VII, щоб апробував своєю властю цю «дісmembрацію» Мукачівської єпархії.⁷¹

Але до так скорої апробати не дійшло, бо в грудні 1815 року помер

⁷⁰ Ploszkal-Tempis R., *A magyar kiralyi kegyuri jog fejlödese es jellege*, Budapest 1916; Bobak A., *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenicam in Hungaria*, Romae 1943; Marczali H., *Magyarország II József korában*, vol. I—III, Budapest 1882—8.

⁷¹ ASV, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 164—167. „Hic erat etiam scopus Noster, dum vacantis Graeci Ritus Catholici Episcopatus Munkatsiensis Diaecesim ob integram illius per tredecim Comitatus extensionem, magnumque in his numerum diversi labii populi graeco catholici et parochiarum eiusdem Ritus, pro facilitanda spirituali administratione cum magno fidelium ritus huius Catholicorum commodo, dismembrari, novam i ea Diaecesim, a priori distinctam erigi, residuas eius partes alteri veteri non satis amplae Diaecesi ingremiari... firmiter in animo Nostro constituimus, ut ex ea praeter Episcopatum Munkatsiensem, unus adhuc novus Episcopatus utpote Eperjesiensis cum sua Diaecesi efformetur, alter vero Magno-Varadiensis quippe Episcopatus vicinarum eidem parochiarum Valachici labii accessione ampliatur, novoque illi in Libera Regiaque Civitate Eperjesiensi locus residentiae attribuat et Ecclesia abolitorum Minoritarum ad morem graecum iam adaptata vices Cathedralis obitura eidem assignetur et Cathedrale etiam Capitulum in eodem loco Residentiam habiturum, e quinque numero... dignitatibus... Dismembrationis... planum in peculiari per

єпископ Михайло Брадач і Мукачівська єпархія лишилася навіть без капітулярного вікарія.⁷² Хоч на нового капітулярного вікарія вже 22-го грудня обрано Григорія Тарковича, та цього не вистачало до переведення розподілу єпархії,⁷³ бо імперіяльні адміністративні уряди й Апостольська Столиця хотіли, щоб правно назначений Мукачівський єпископ приймав поділ єпархії і передавав відлучені території. Таким способом треба було шукати за гідною особою на Мукачівське єпископство. Мадярська канцелярія відразу після вибору нового вікарія просила всіх сусідних латинських єпископів і всіх греко-католицьких владик Мадярщини, щоб подали гідного кандидата на цю, вже так давно опорожнену, катедру.⁷⁴

Запрошені єпископи в короткому часі виповнили свої обов'язки, визначили їхнього кандидата на Мукачівське єпископство. Але при цій кандидатурі показалося скільки ворогів мала в тих часах Мукачівська єпархія. Бо, хоч ця єпархія по смерті Бачинського мала найбільше вчених і духово вироблених священників,⁷⁵ то мадярські єпископи, а за ними і віденська канцелярія, не знайшли ні одного «гідного» священника на Мукачівське єпископство на терені єпархії, але подали як офіційного кандидата каноніка Варадинського єпископства, Алексія Повчія.⁷⁶ І це тільки тому, щоб легше можна приєднати сатмарські румунські парафії до Великого Варадину.

IV. Труднощі перед папською апробатою.

Отець Алексій Повчій, кандидат мадярського єпископату на Мукачівський престіл, з походження був карпатським українцем. Народився 17-го березня 1754 року на території Варадинської єпархії, в

Nox clementer ordinata Commissione sub praesidio ArchiEpiscopi Agriensis in concursu Canoniorum Graeco-Catholicorum... proponimus et representamus, ut confirmare Sanctitas Vestra velit...“

⁷² Гаджега В., *Додатки з Земпліні*, стор. 49.

⁷³ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 38.

⁷⁴ Там же, стор. 53: „...intuitu proponendorum pro dictis Episcopatibus individuorum serenissimus Archidux Palatinus Josephus, ope Praesidialium sub eodem exorabatur, ut auditis Episcopis vicinis ritus latini, signanter Archiepiscopo Agriensi, Episcopis item: Cassoviensi, Szatmariensi, graeco-catholicis item Magno-Varadiensi et Crisiensi prout et Vicario Capitulari Munkacsiensi, viros huic dignitati pares, prout utriusque Reipublicae summo opere interest, proponere dignetur“.

⁷⁵ За часів єпископа А. Бачинського багато закарпатських питомців студіювало на університетах Відня, Трнави, Львова та в семінарії в Ужгороді; Баран А., *Єп. Андрей Бачинський*, стор. 34.

⁷⁶ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 54.

⁷⁷ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706. Втім процесі знаходиться метрика Алексія Повчія, яка кінчається ось так: „Ita haec et non aliter in Matricula Parochiae Ruthenicae Graeci Ritus Catholici Kakadiensi exherere et per me infrascriptum fideliter ex eadem Matricula exscripta esse...“

селі Какад, де на українській парафії його батько Григорій Повчій був парохом.⁷⁷ Гімназіяльні студії скінчив у Вел. Варадині, а богословські в Відні, в Колегії св. Варвари.⁷⁸ Священичі свячення одержав 1779 року з рук тодішнього Варадинського єпископа Мойсея Драгошія, який зразу призначив його на румунську парафію до міста Арад, а опісля на військового капеляна.⁷⁹ В 1794 році він вже став маківським архидияконом, а від 1800 року каноніком Варадинської єпархії.⁸⁰

А. Повчій, як знаємо, був ревним і вченим священиком, але через довгий побут і працю між румунами трохи занедбав свою національну свідомість й тому не міг бути таким щирим патріотом і таким великим оборонцем карпато-українського народу, як його попередники на Мукачівському престолі. Головно на натиск державних урядів давньої Мадярщини показався він досить податливим.

Його кандидатурою в першому моменті всі були захоплені, тому цісар Франциск I вже 22-го березня 1816 року назначив його Мукачівським єпископом⁸¹ і того самого дня просив листом папу Пія VII-го, щоб своєю апостольською властю чим скоріше апробував це назначення.⁸²

На доручення Риму, і на прохання самого Алексія Повчія, 18-го вересня віденський нунцій, Кардинал Антін Гавриїл Северолі, розпочав інформативний процес про особу новоіменованого Мукачівського єпископа.⁸³ Два урядово запрошені свідки, які появилися 27-го вересня в віденській нунціатурі, мали свідчити про особу назначеного єпископа і про стан Мукачівської єпархії. Цими двома свідками були: 1) Сотрудник парафії св. Варвари у Відні, о. Іван Фогарашій, один з найсвідоміших священиків українського Закарпаття і 2) о. Теодор Фінта, широко знаний діяч Варадинської єпархії. Оба ці священики дуже позитивно висловлювалися про особу А. Повчія і підтвердили його гідність на цей престіл під всіма оглядами.⁸⁴ На основі цих свідочств Кардинал Северолі вже більше не вагався, а переглянувши всі документи і відібравши «визнання віри» від новоназначеного єпископа, написав також позитивну реляцію в справі одобрення цього єпископського назначення.⁸⁵ Та тут виринула непередбачена перепо-

⁷⁸ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706. Власне А. Повчій був одним з найздібніших учнів кол. св. Варвари.

⁷⁹ Там же. Welykyj A., *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Romae 1953—4, vol. II, p. 325n.

⁸⁰ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, Processi Canonici, fasc. 706.

⁸¹ Там же.

⁸² Там же.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

на. В Римі щойно з інформативного процесу довідалися перший раз про перенесення Мукачівської єпископської катедри до Ужгороду. Для вияснення цієї незрозумілої справи Папський Державний Секретаріат 23-го листопада листовно звернувся до віденського нунція, щоб переглянув добре цілу справу і довідався, чи це перенесення сталося за згодою Апостольської Столиці. Бо якщо ні, то перед назначенням нового єпископа Вселенський Архiereй ще мусів би одобрити це перенесення.⁸⁶

Нунцій, зразу після одержання листа Державного секретаріату, почав збирати інформації про катедру Мукачівської єпархії і в короткому часі всім стало ясно, що перенесення цієї катедри з 1777 року ніколи не було офіційно визнане Апостольським Престолом. Тому Папа Пій VII мусів це перенесення в скорому часі урядово одобрити, що й сталося 24-го липня 1817 року Апостольським Письмом „*Romanos decet*“, але під умовою, що залишиться надалі старий титул «Мукачівського єпископства».⁸⁷

Після такого полагодження справи з катедральною церквою, 11-го серпня 1817 року, Пій VII затвердив вибір єпископа Алексія Повчія.⁸⁸ Рівночасно з цим назріла й друга справа: ерекція Пряшівської єпархії. У Відні постаралися про матеріальне і фінансове забезпечення нової єпархії та про вибір гідного кандидата на єпископа.

Вже мадярська єпископська комісія, яка вибрала А. Повчія на кандидата для Мукачівського єпископства, разом з ним запропонувала на Пряшівське єпископство⁸⁹ каноніка Григорія Тарковича.

Григорій Таркович, як знаємо, в тому часі був найревнішим, найпобожнішим і найбільш вченим священиком на Закарпатті. Народився 1754 року в селі Пасіка (в Бережанськiм комітаті), де його батько був церковним дяком. Середньошкільні студії покінчив в ужгородській гімназії, філософію в Вел. Варадині, а богословію в віденській семі-

⁸⁶ Там же (additamenta): „Nulla rilevansi dal detto Processo, se l'enunciata traslazione sia seguita con Autorità ed annuenza Apostolica; quindi per procedere canonicamente ed in regola si rende necessario, che l'Eminenza Vostra Reverendissima abbia la degnazione di ordinare agli officiali di Nunziatura diligenti ricerche per gli opportuni schiarimenti sù tal proposito; onde, nel caso non fosse intervenuta l'Autorità Apostolica, possa detta traslazione sanarsi e rivalidarsi dal S. Padre, ciocchè deve indispensabilmente eseguirsi prima di procedere alla preconizzazione del nuovo Vescovo di essa Chiesa“.

⁸⁷ Welykyj A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 326—7.

⁸⁸ Там же, стор. 325. Тут одначе о. Великий помилився з датою. Замість 1817 він написав 1816 рік. Вже з нашої ноти під числом 10 ясно є, що в 1816 році ще не міг дістати Повчій апробати, але ми крім цієї ноти ще покликуємося на: ASV, *S. Congregatio Consistorialis*, Acta Camerarii, vol. 51, f. 326.

⁸⁹ *Scematismus Dioecesis Eperjesiensis* (Prjasoviensis) an. 1903, p. 6—7; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 54—59.

нарії св. Варвари.⁹⁰ Висвячений на священника 1-го січня 1779 в Мукачівському монастирі, до 1793 року був професором богословії в Ужгороді, опісля гайду-дорожським і ужгородським парохом. Від 1803 стає цензором при слов'янській друкарні в Будапешті і заступає в малярським соймі карпатських укврайнців. 1804 року був назначений каноніком Мукачівської єпархії, а 1813 р. кошицьким вікарієм, та, два роки пізніше, капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії.⁹¹ Особисто Таркович був людиною науки. Весь свій вільний час посвятив він для студій. Не любив товариства, виглядав боязким і дуже скромним, зате розважним і людиною справедливою.

Проти його кандидатури на Пряшівське єпископство ніхто не висував жадних застережень, тому імператор Франціск І вже 19-го березня 1816 року, правом малярського короля, іменував його єпископом новоствореної Пряшівської єпархії.⁹² Таркович, довідавшись про номінацію, не радо приймав цей тяжкий уряд, але погодився за своєю долею і вже 11-го травня 1816 року подав прохання до імператорської канцелярії про своє матеріальне забезпечення.⁹³ Це прохання було таке скромне і покірне, що канцелярія думала, що Таркович хоче відказатися від цього єпископства. І вже була б шукала нового кандидата⁹⁴ якщо б Таркович не вияснив справу в другому своєму проханні. В цім листі Таркович вже безуслівно прийняв номінацію і поновив свої прохання в справі фінансового й матеріального забезпечення нового єпископства; щобільше, відразу після висилки цього листа сам поїхав до Відня, щоб особисто просити цісаря про піддержку.⁹⁵ Тут він отримав, першу вістку, що цісар призначив з релігійного фонду для Пряшівського єпископа 6.000 фльоренів річної платні і приказав, щоб для членів капітули (для каноніків) установлено такі самі доходи, як у Мукачівській єпархії.⁹⁶ Крім того, малярська королівська канцелярія, на основі прохання Тарковича, виготовила в чотирьох точках ще нові пропозиції про потреби цього єпископства. Ці пропозиції були: 1) Щоб для резиденції Пряшівського єпископа призначено монастир оо. Францісканів в Пряшеві, який мав бути перебудований для цієї цілі і цілковито переданий на руки нового єпископа; 2) З 6.000 флоринів річної платні єпископа нехай вже тепер буде приділено для Тарковича

⁹⁰ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 109—114; *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 211v—217. Всі джерела одногосно потверджують, що Таркович був відмінним у студіях.

⁹¹ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 114—117.

⁹² Там же, стор. 58.

⁹³ Там же, стор. 62—63.

⁹⁴ Там же, стор. 63.

⁹⁵ Там же, стор. 64—65.

⁹⁶ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 238—247v.

5.000 флоринів, щоб міг він купити собі єпископські ризи; 3) Нехай буде подбано про добродійні фонди для єпископа, бо тих 6.000 флоринів вистарчає тільки на його прожиток, а сиріт і вдів священників чи вірних не має з чого підтримувати; 4) Тому канцелярія пропонувала, щоб Пряшівське єпископство одержало якісь нерухомі добра, що їх річний дохід приніс би принаймні 8.000 флоринів річно.⁹⁷

Цісар, одержавши пропозиції мадярської канцелярії, 8-го липня 1817 року через архикнязя Ранієра апробував їх в такий спосіб, що першу і четверту точку одобрив в цілості, а щодо другої і третьої точки, то приділив Тарковичеві 3.000 флоринів, як одноразову допомогу на закуп єпископських риз і дозволив йому від зложення ісповіді віри брати 50 відсотків «харистіялів» до неозначеного часу.⁹⁸

Всі ці цісарські одобрення і призначення появились окремим декретом дня 16-го вересня 1817 року.⁹⁹ Цей декрет став в дійсності основою дотації Пряшівського єпископства. Після нього ще були деякі малі поліпшення і незначні зміни,¹⁰⁰ але в засадничому доходи Пряшівської єпархії багато не мінялися. Це однак на початок уже вистарчало для Тарковича.

V. Папська апробата Пряшівської єпархії

Після цісарсько-королівського забезпечення Пряшівського єпископства, в березні 1818 року, австрійський уряд, через свого римського амбасадора і через віденського нунція, домагався апровати на всі декрети цісаря в справі розділу Мукачівської єпархії.¹⁰¹ Тодішній віденський нунцій, Архиепископ Павло Леарді, 18-го квітня написав до консисторіяльної конгрегації, щоб дістати інформації про стан цієї справи в Апостольській Столиці.¹⁰² На запит нунція, 6-го травня післано

⁹⁷ *Schematismus Diocesis Eperjesiensis* (Prjasoviensis), an. 1903, p. 8—9; Duchnovics A., *op. cit.*, p. 65—69.

⁹⁸ Duchnovics A., *op. cit.*, p. 70—71: „Declaratione neonominati Episcopi Eperjesiensis Gregorii Tarkovics pro statu notitia sumpta, relate ad 1-um et 4-um sollicitudinis punctum opinionem Cancellariae ratihabeo, et quoad 2-um et 3-um Episcopo Tarkovics pro comparandis sibi requisitis apparamentis et supellectili sacra ter mille florenos e fundo Religionario, nec non pro interimali meliori sustentatione subsidium 50 procentuale, a die depositi iuramenti inchoandum, ad tempus pro officialibus meis duraturum adplacitare volo; Ceterum Cancellaria mihi quntocius propositionem substernet, qua modalitate Episcopatus hic Eperjesiensis bonis immobilibus convenienter dotare valeat. Viennae 8 Julii 1817. Ad Altissimum Mandatum Suae Maestatis: Ranierius, m. p.“

⁹⁹ *Schematismus D. E.*, an. 1903, p. 10.

¹⁰⁰ Там же, стор. 11—14.

¹⁰¹ A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 153—154, 197.

¹⁰² Там же, ф. 197—197.

належну відповідь, в якій конгрегація заявляє, що австрійський уряд вже від 1816 року робить інстанції в справі поділу Мукачівської єпархії, але апробати досі не уділено, бо багато питань в цій справі ще не в'яснено. Перше, не прислано досіль до Риму декрету з дня 3 листопада 1815 року. Далі, до апробати потрібно точних інформацій про майбутню катедру й капітулу, про фонди й добра єпископа, про можливості поставлення семінарії, про митрополиче підчинення нового єпископства і про число вірних на цій території.¹⁰³

З цієї відповіді Нунцій зрозумів, що він має пристарати всі ці інформації яких бракувало. Тому в короткому часі зібрав усі дані про згадану дісmembрацію і 25-го травня вислав до конгрегації.¹⁰⁴

В Римі однак вже перед одержанням реляції нунція рішено про започаткування канонічного процесу в справі поділу Мукачівської єпархії й ерекції нового єпископства в Пряшеві. Перше засідання й започаткування цієї справи відбулося 23-го травня в консисторіяльній конгрегації в Римі. Тут представлено приявним акцію цісаря в справі поділу і зразу вислано віденському нунцієві всі формулярі та квестіонарі до вислухання свідків і до позбирання всіх документів.¹⁰⁵

Таким способом 7-го серпня 1818 року віденський нунцій, Архиеп. Павло Леарді розпочав вислухувати свідків у справі поділу Мукачівської єпархії та в справі назначення о. Григорія Тарковича. Першим свідком був о. Іван Фогарашій, парох церкви св. Варвари у Відні. Про потребу ділення Мукачівської єпархії він сказав тільки те, що ізза надмірної величини цієї єпархії цісар поділив її, щоб легше можна її адмініструвати. Про ерекцію Пряшівської єпархії ствердив, що на основі цісарських дотацій вже подбано про катедру, резиденцію, капітулу та про їх матеріяльне забезпечення. Про митрополиче підчинення нової єпархії нічого позитивного не сказав, але йому виглядало, що, як інші греко-католицькі єпархії, і Пряшівська буде суфраганною Остригонського Архиепископства. Про прилучення 72 парафій Сатмарського комітату, з 47.687 вірними, до Варадинського єпископства заявив, що 10 з тих намічених парафій (тобто нірський віцеархидияконат) зробили відклик до Мукачівського єпископа, щоб залишено їх і далі в Мукачівській єпархії, бо вони слов'янського, а не румунського обряду. Вкінці о. І. Фогарашій заявив, що Григорій Таркович є дуже вченим і побожним священиком і уважає його гідним кандидатом на нове Пряшівське єпископство.¹⁰⁶

¹⁰³ Там же, ф. 197v—201.

¹⁰⁴ Там же, ф. 202—205.

¹⁰⁵ Там же, ф. ...

¹⁰⁶ Там же, ф. 211v—217.

Ще того самого дня Нунцій вислухав свідчення одного свідомого карпатського українця, нотаря мадярської канцелярії, Івана Сидора. Цей високий віденський урядник в загальному ствердив все те, що зізнавав перед ним парох св. Варвари, о. І. Фогарашій, але про митрополиче підчинення нової Пряшівської єпархії сказав, що ця єпархія буде ближче до Львова, чим до Остригону і тому могла б бути підчинена Львівському, а не Остригонському архієпископові.¹⁰⁷

По вислуханні свідчень, нунцій прийняв «ісповідь віри» Григорія Тарковича і доложив до актів всі документи, які були конечні до процесу, то є: метрика Тарковича, посвідчення про його свячення і моральне життя та цісарські документи про дісємбрацію і єпископське назначення Тарковича.¹⁰⁸

Вкінці нунцій дописав і свої кінцеві зауваги. Про Тарковича записав, що це дуже порядна і побожна людина і гідно може виповнювати функції Пряшівського єпископа.¹⁰⁹ Опісля всі акти вислав до Риму, на руки секретаря консисторіяльної конгрегації.

Секретар конгрегації, переглянувши всі акти, ствердив, що процес є задовгий і тяжко-проглядний, тому для реферування справи на офіційним засіданні конгрегації він зробив короткий витяг, де дав тільки свої висновки з цілого процесу. Таким способом прийвні кардинали на засіданні консисторіяльної конгрегації дня 9-го вересня 1818 року довідалися про справу поділу Мукачівської єпархії тільки з цього витягу секретаря Рафаїла Мація. В тім витязі було сказано, що: 1) Мукачівська єпархія завелика і поділ є корисний і конечний; 2) в Пряшеві, хоч є мало вірних східнього обряду, то катедру можна поставити; 3) церква імені св. Євангелиста Івана із своїм урядженням зовсім відповідає вимогам катедри; 4) капітула має всього 5 каноніків, з яких Протоєрей має 1.000, Архидиякон 900, Кантор 800, Еклезіярх 700, а Канцлер 600 флоринів річної платні, але є надія, що імператор ще збільшить це число каноніків в Пряшівській єпархії; 5) нова катедра буде мати 6.000 флоринів річного доходу, а єпископська резиденція буде в знесеному монастирі оо. Францисканів; 6) семінарії немає, а про спеціальні фонди єпархії старається новий єпис-

¹⁰⁷ Там же, ф. 217v—220v.

¹⁰⁸ Там же, ф. 221—238.

¹⁰⁹ Там же, ф. 221v: „...super qualitatibus Rev. Domini Gregorii Tarkovits Dioecesis Catholicorum Ritus Graeci Munkaciensis Primicerii seu Cantoris ad Ecclesiae Eperjesensis Ritus Graeci Catholicorum Episcopatum nominati et promovendi per nos ipsos assumptae et per Fabritium Ostini hujus Sacrae Nuntiaturae Apostolicae Procancellarium, ut supra, in scriptum fideliter redactae, integram fidem adhiberi posse asserimus, eundemque Rev. Dominum Gregorium Tarkovits, Dioecesis Catholicorum Ritus Graeci Munkaciensis Primicerium seu Cantorem valde dignum esse qui ad Episcopatum Eperjessensem Ritus Graeci Catholici promoveatur“.

коп; 7) Пряшівська єпархія мала б територію в п'ятьох комітатах, а в шостому комітаті в чотирьох піддеканатах; 8) Марія Тереса колись всі греко-католицькі єпархії зробили суфраганіями Остригонського Архиепископства; 9) уряд хоче також відділити 5 Під-архидіаконатів Сатмарського комітату від Мукачівської єпархії і прилучити до Варадинського єпископства, але Нірський Під-архидіаконат просить, що б його парафії лишити в Мукачівській єпархії, бо вони ближче до цього єпископства і уживають мову «мадярсько-баварську».¹¹⁰

З останньої точки цієї реляції видно, скільки розумівся секретар консисторіяльної конгрегації на українських справах в Мадярщині. Свідки в процесі говорили, що нірські парафії уживають «угорсько-слов'янську мову», яка по латині звучала „lingua Hungaro-Slava“, а в консисторіяльній конгрегації з цього зроблено «угорсько-баварську мову» — „lingua Ungaro-Bavara“. Однак, на щастя, між приявними на засіданні мусів бути якийсь лінгвіст, бо в пізнішій окремій реляції про сатмарські парафії вже не знаходимо цього висказу.

На основі витягу секретаря виставлено в консисторіяльній конгрегації нову реляцію і разом з проектом ерекційної булі Пряшівської єпархії, 9-го вересня вислано до папського державного секретаріату для остаточного одобрення.¹¹¹ Про справу відлучення сатмарських парафій не згадувано в проекті булі. Для цього питання виставлено окрему як ми вже згадали, специфічну реляцію, де зазначено, що до вияснення справ нірських парафій, це відділення треба відложити на пізніші часи.¹¹²

Папа Пій VII, переглянувши реляцію про Пряшівську єпархію, одобрив її, але через свого секретаря відписав консисторіяльній конгрегації, щоб для оминення всяких помилок в булі, попросити ще реляції конгрегації «поширення віри».¹¹³

Попрошена конгрегація Пропаганди 16-го вересня подала свої зауваги до проекту ерекційної булі Пряшівської єпархії. І в цих заувагах поправила неточну термінологію буллі¹¹⁴ і намітила, що при ділен-

¹¹⁰ A S V, *Acta S. Congregationis Consistorialis*, an. 1818, vol. I, f. 244—247v. Про перекурс нірських парафій дослівно так пише: „...il Distretto Vice-Arcidiaconale Nyrense contenente 10 Parrocchie aveva ricorso per rimanere attaccato alla Diocesi di Munkas stante la vicinanza, e l'uso dell'idioma Ungaro-Bavaro“.

¹¹¹ Там же, ф. 248—250.

¹¹² Там же, ф. 280—281.

¹¹³ Там же, ф. 248. „Le rimando il Ristretto approvato questa sera da N. S. Sua Santità però mi ha ordinato di comunicare la Minuta del Decreto a Mgr. Segretario di Propaganda per sentire se trattandosi di Greci, vi ha alcune difficoltà“.

¹¹⁴ Там же, ф. 263—268. Тут знаходиться ціла реляція конг. пропаганди, але про головну термінологічну поправку говорить консисторіяльна конгрегація на ф. 271: „la S. Congregazione di Propaganda Fide sulla Minuta di Decreto di Erezione della

ні східніх єпархій треба остерегти вірних від схизматичного впливу і від латинщення, тому треба наказати, щоб заховали точно закони Вселенської Церкви і закони їхнього обряду.¹¹⁵

Врешті, 22-го вересня 1818 року, вийшла під ініціалами „*Relata semper*“ ерекційна булля Пряшівської єпархії. В цій буллі Римський Архієрей згадав, що Мукачівська єпархія була вже завелика для адміністрації одного єпископа, тому на пропозицію австрійського цісаря і за свідченням канонічного процесу, він підніс Пряшівську вікаріальну церкву до єпископської катедри і цій катедрі підчинив нову, з Мукачівської єпархії виділену, Пряшівську єпархію. В цій катедрі затвердив 5 канонікатів і апробував всі донаційні фонди, що нове єпископство одержало від цісаря. Опісля ограничив (за згодою Мукачівського єпископа) територію Пряшівської єпархії на комітати: Абауй, Гемер, Шариш, Спіш і на 5 віце-архидияконатів Земплинського комітату та українців східнього обряду (клириків і мирян) піддав під владу Пряшівського єпископа. А нову єпархію підчинив митрополичій юрисдикції Остригонського латинського архієпископа. Вкінці відзначив, щоб нові єпископи Пряшева вірно додержувались законів Вселенської Церкви і правил їхнього обряду.¹¹⁶

Чотири дні після появи ерекційної буллі, тобто 26-го вересня 1818 року, також і для Тарковича прийшло нове єпископське призначення¹¹⁷ й так вповні поставлено Пряшівську єпархію на канонічні основи.

VI. Прилучення сатмарських парафій до Варадинського єпископства

Як ми вже передше бачили, консисторіяльна конгрегація, довідавшись з процесу дисмембрації, що нірський віце-архидияконат не хоче відлучитися від Мукачівського єпископства і не маючи під рукою згоди Мукачівського єпископа, у 1818 році не хотіла затвердити прилучення 72 сатмарських парафій до Варадинського єпископства.¹¹⁸ Натомість, у вересні цього самого року, просила віденського нунція, щоб позбирав всі ближчі інформації в справі цих парафій і вислав їх зра-

Chiesa di Eperjess comunicatale p. ordine della S. S., il S. P. ha ordinato che si facciano le seguenti mutazioni che in luogo delle parole „in Graecos Catholicos“ si mettano le altre „in Ruthenos omnes Graeci Ritus unitos, aliisque qui eosdem Ritus et Unionem sequuntur“.

¹¹⁵ Там же, ф. 266—268.

¹¹⁶ Welkyj A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 327—333.

¹¹⁷ Там же, стор. 333.

¹¹⁸ A S V, *Segretaria di Stato*, an. 1818, fasc. 3, f. 138, 171—3; A S V, *Acta Congr. Consist.*, an. 1818, vol. I, f. 280—281.

зу до Риму.¹¹⁹ Нунцій 3-го жовтня відписав до конгрегації, що Мукачівський єпископ ще не вислав йому цей широковідомий рекурс нірських священників в справі їхнього прилучення до Варадинської єпархії, але він постарается, щоб цей єпископ скоро виявив свою думку в справі цього прилучення.¹²⁰ І дійсно, ще того самого дня написав до єпископа А. Повчія й просив від нього про докладне в'яснення.¹²¹ А. Повчій відписав 15-го жовтня і в своєму листі реферував точно про рекурс нірських парафій. По його словам, після появи цісарського декрету про ерекцію Пряшівського єпископства і про прилучення 72-ох парафій Сатмарського комітату до Варадинської єпархії, 9 парафій нірського віце-архидияконату, тобто Лугош, Фабіянгаза, Вашварі, Держ, Часарі, Гебе, Гадас, Парасня, Пенислек і ще українська парафія Великого Кароля, запротестували в цісаря і у нього самого, щоб залишити їх надалі при Мукачівській єпархії, бо вони є всі українцями і бажають розуміти мову їхнього архиєрея.¹²² За його думкою ці парафії не є так далеко від його резиденції, що могли б відчувати брак пастирської адміністрації. Дальше — писав Повчій — вони почувають себе українцями і хочуть підлягати українському ієрархові, тому нехай Римська Апостольська Столиця залишить цих 9 нірських парафій при Мукачівській єпархії, а Великий Кароль, який є окружений румунами, щоб не було конфузії юрисдикцій, може прилучити до Варадинського єпископства.¹²³

Нунцій, одержавши листа єпископа А. Повчія, на основі його інформацій 4-го листопада написав вичерпну реляцію до Апостольської Столиці, де він сам підтримував прохання Повчія в справі залишення

¹¹⁹ A S V, *Acta Cong. Consist.*, an. 1818, f. 281.

¹²⁰ A S V, *Acta Cong. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 432—432v.

¹²¹ A S V, *Archivio della Nunziatura di Vienna*, vol. 240.

¹²² Там же, ф. 276: „Interim decem parochi signanter Cszazary, Derzs, Fabianhaza, Gebe, Hodasz, Lugos, Parasznya, Peneszlek, Vasvari, et MKarolyiensis ex parte Ruthenica non tantum saepius apud me personaliter supplices facti sunt, sed insuper ad Suam Maiestatem Sacratissimam ut informor in subditati subiectione recurrerunt, ut ultro quoque penes Dioecesim Munkacsensem manere queant, idque ex eo, quod omnes ruthenici labii essent, vocemque Pastoris sui intelligere anhelerent“.

¹²³ Там же, ф. 276-v: „Sumptis in considerationem praemissis circumstantiis tum vel maxime, quod tam praespecificatarum parochiarum distantia a residentia mea episcopali adeo notabilis non esset, ut administratio earundem difficilis evaderet, tum etiam, quod praenotatae parochiae utpote omnes ruthenicae malint ruthenico potius quam valachico idiomate utenti Praesuli subijci, humillime censerem, ut priores 9 parochiae ultro quoque penes administrationem Episcopi Munkaciensis reliquantur, MKarolyiensis vero utpote decima, tam valachica quam ruthenica parochia, toto alioquin Districtu MKarolyiensis juxta planum dismembrationis ad Dioecesim MVaradiensem spectante — ne in uno eodemque Oppido duorum, unius tamen Ritus Catholicorum Episcoporum Iurisdictio concurrat, eidem Dioecesi MVaradiensi incorporetur“.

9 нірських парафій при Мукачівській єпархії.¹²⁴ І на основі цієї реляції нунція Апостольська Столиця цілу справу сатмарських парафій відложила на пізніші часи і в ерекційній буллі Пряшівської єпархії ні словом не згадувала про це питання. Тим однак не були задоволені цісарські уряди, які тільки для скріплення Варадинської єпархії формували цілий поділ Мукачівської єпархії. І з початком 1819 року вони рішилися на рішучіші кроки при Апостольській Столиці.

На приказ цісарських урядів заступник римського австрійського амбасадора, граф Де Дженнотте, 31-го серпня 1819 року передав поважну дипломатичну ноту до папського державного секретаріату в справі апробати прилучення сатмарських румунських парафій до Варадинського єпископства.¹²⁵ Початком вересня справу щераз добре переглянено в консисторіяльній конгрегації.¹²⁶ Вислухано кілька свідків для пояснення національних і мовних різниць між Мукачівською і Варадинською єпархіями та між румунським і українським населенням в Мадярщині.¹²⁷ Запрошено до звітування спеціальних реляторів.¹²⁸ Але все це нічого не допомогло, бо 24-го вересня конгрегація через державний секретаріат відповіла австрійській амбасаді, що задля непогодження єпископа і задля протесту нірського віце-архидияконату моментально не можна прилучити тих 72 парафії до Варадинської єпархії.¹²⁹

Після тієї відповіді державного секретаріату справа утихла на пару місяців. Але 21-го квітня 1820 року граф Дженнотте в імені австрійської амбасаді в Римі передав римській курії нову ноту, в якій старався збивати всі обекції державного секретаріату.¹³⁰ Найперше він заявив, що рекурс нірських парохів не має жодного значення. Вони підносять проти свого відділення більшу віддаль від Варадина, чим від Мукачева і різницю мови. Але ці застереження — пише Дженнотте — ніяк не можуть перешкодити їхньому прилученні до Варадинської єпархії, бо Варадинська катедра не є на багато дальше від Мукачівської; а що до мови, то в цих двох єпархіях, як і в цілій Мадярщині, спільно говориться по слов'янськи (ілірськи) й по румунськи, і ці мови обі є для тих народів знаними. Дальше, немає значення, що Мукачівський єпископ не дав своєї згоди для відлучення цих парафій, бо в

¹²⁴ A S V, *Segreteria di Stato*, an. 1818, fasc. 4, f. 60—61. Нунцій свої інформації закінчує тими словами: „questo voto può servire di norma a Vostra Eminenza, se da cotesto Sign. Ambasciadore Austriaco si facesse di nuovo la petizione dello smembramento delle dieci parrocchie in questione“.

¹²⁵ A S V, *Acta Congr. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 421, 426.

¹²⁶ Там же, ф. 421—442.

¹²⁷ Там же, ф. 439—442.

¹²⁸ Там же, ф. 422, 427.

¹²⁹ Там же, ф. 425, 391.

¹³⁰ Там же, ф. 391—401.

Мадярщині від прийняття християнства завсіди тільки на бажання одного короля створювано нові єпархії, чи змінювано їхні границі. На обґрунтування цього твердження, Дженнотте цитував ерекцію Мукачівської єпархії, ерекцію латинських дієцезій Спішу, Неосолії і Рожнявії, обмеження Загребського і Веспримського єпископств та останню ерекцію Пряшівської єпархії. Вкінці, підносячи право патронату мадярських королів, Дженнотте просив, щоб Апостольська Столиця вже раз апробувала приділення всіх вищезгаданих сатмарських парафій до Варадинської єпархії.¹³¹

Цю ноту австрійської амбасаді з дня 21-го квітня 1820 року римський державний секретаріат відразу переслав до консисторіяльної конгрегації, де в червні ще раз добре студіювали всі об'єкції графа Дженнотте, випрацювали докладну реляцію про всі порушені питання і в липні відіслали все назад до державного секретаріату.¹³² В державному секретаріаті основно переглянено цілу справу і 15-го квітня 1821 року графу А. Аппонієві, надзвичайному амбасадорові Австрійської імперії при Апостольській Столиці, подано офіційну відповідь.¹³³

В цій відповіді державний секретар, кардинал Консалві, збиває об'єкції австрійської амбасаді. Апостольська Столиця вже з процесу і реляції Мукачівського єпископа довідалася, що катедра Варадинського єпископа є значно дальше від нірських парафій, чим катедра Мукачівської єпархії і в нірських парафіях, так само як в Мукачеві, відправляється в слов'янському обряді, а не в румунському, як у Варадинській єпархії. Крім того неправда є, що слов'янські мови і румунська мова є фаміліярними для тих парафій, і що ці мови є загально знані в цілій Мадярщині, бо в Мадярщині тільки мадярська мова є загально відомою. На твердження графа Дженнотте, що в Мадярщині не прощено ніколи згоди єпископів-ординаріїв при дісmembрації, а ставлено нові єпископства і змінювано границі дієцезій тільки на бажання короля, Консалві відповідає повним запереченням. Згода єпископів ординаріїв в усіх графом Дженноттем цитованих випадках була подана. Одинок не прощено згоди Ягерського єпископа при ерекції Мукачівської єпархії. Але тут перед ерекцією єпархії існував Апостольський вікаріят і таким способом католики східнього обряду не були під юрисдикцією Ягерського єпископства.¹³⁴ Вкінці, державний

¹³¹ Там же, ф. 391—401.

¹³² Там же, ф. 404—413.

¹³³ Там же, ф. 383—389.

¹³⁴ Там же, ф. 383—389: «...dagli atti del processo e della informazione data da Monsig. Vescovo di Munkatz (atti, che non possono non costituire una certezza) che le dette 10 parrocchie sono molto più distanti dal Gran Varadino a cui si vogliono unire, di quello che da Munkatz, dalla qual Sede attualmente dipendono... risultando dal citato Processo, non

секретар на приказ Вселенського Архiereя заявив, що Апостольська Столиця не має нічого проти приділення 63-ох парафій до Варадинської єпархії, але 9 нірських парафій залишає при Мукачівському єпископстві, де вони належали аж до сьогодні¹³⁵.

Австрійський уряд, одержавши відповідь папського державного секретаріату, бачив, що самими тільки гарними словами не досягне в Римі апробати на прилучення нірських парафій до Варадинської єпархії. Однак не міг здати своїх позицій, бо не хотів, щоб цісар за таку малу річ відкликував свої зарядження¹³⁶. Тому взявся до іншого способу діяння. Через малярську намісницьку раду почав натискати на єпископа Повчія, щоб цей сам відрікся нірських парафій і «добровільно» дав згоду на повне здійснення цісарського декрету.

Намісницька рада, яка від початку спору стояла за Варадинським єпископом С. Вулканом, радо погодилася на таку акцію і дуже совісно виконувала свої завдання. З другої сторони єп. Повчій, як і завжди, так само і тепер, був дуже лояльним супроти державної адміністрації Мадярщини і справа в скорому часі скінчилася тим, що Мукачівський єпископ дня 15-го жовтня 1821 року офіційно погодився на прилучення всіх 72-ох сатмарських (включно з нірськими) парафій до Варадинської єпархії¹³⁷.

Цю єпископську угоду про відлучення сатмарських парафій і згоду другого єпископа про прийняття цих парафій до своєї єпархії, з кінцем 1821 року вислано до Риму, де амбасадор граф А. Апоні, разом із своєю поновленою нотою дня 4-го березня 1822 року, предложив усе пап-

meno, che da altre informazioni asserti fra i due Paesi una grandissima differenze d'idioma, mentre nelle 10 parrocchie si parla e si fa il Servizio Divino in lingua slava, ed all'opposto nel Gran Varadino in lingua Vallacca... E sebbene in qualche parte e da taluni abitanti dell'Ungheria si parli promiscuamente la lingua slava, la valacca e la illirica, nondimeno è ciò proprio ad alcuni luoghi soltanto e di alcune persone, giacchè nelle due diocesi in questione, ed in generale in tutta l'Ungheria per testimonianza degli stessi Ordinari non altra lingua comunemente si usa, che il dialetto ungherese. In quanto poi alla interpellazione degli Ordinari, non sussiste nè in diritto, nè in fatto, che in ordine al Regno di Ungheria non abbia luogo...». Дальше документ вичисляє всі єреції, які останніми роками були завершені і в яких все прошено згоди єпископів ординаріїв.

¹³⁵ Там же, ф. 389: „Quindi è, che la Sua Santità aderendo nella massima parte alla richiesta di Sua Maestà Imperatore e Rege d'Austria ha incaricato il Sottoscritto di comunicare a Vostra Eccellenza, che annuisce a separare dalla Diocesi di Munkatz ed unire a quella del Gran Varadino: 1) Le 62 Parrocchie comprese nei 4 distretti Vice-Archidiaconali Bikalvense, Erdödiense, Nagy-Karoliense e Erdőszadiense. 2) La Parrocchia Karoliense del Distretto Nyirienne. Riservando le altre nove dello stesso Distretto Nyirienne pel Vescovo di Munkatz, al quale fino al presente hanno appartenuto“.

¹³⁶ Не сміємо забути, що це все сталося в добі австрійського абсолютизму, коли все прямувало до того, щоб тільки піднести авторитет цісаря. Гляди: Meszlényi A., *A jözeferizmus kora Magyarországon* (1780—1846), Budapest 1934.

¹³⁷ A S V, *Acta Congr. Consist.*, an. 1823, vol. I, f. 377.

ському державному секретареві¹³⁸. Нота амбасадора була написана дуже делікатно, у формі прохання, в якому граф Апоні в імені цісаря, на основі єпископських згод, просить папської апобати на відлучення їх до Варадинського єпископства¹³⁹.

Обі єпископські заяви і ноту амбасадора державний секретаріат, як звичайно, передав консисторіяльний конгрегації, де на основі цих документів відновлено процес дисмембрації Мукачівської єпархії. Цей процес закінчився 9-го квітня 1823 року перед Вселенським Архиреем, який на основі останніх документів погодився на прилучення всіх 72-ох парафій Сатмарського комитату до Варадинської єпархії¹⁴⁰.

Врешті, конфірмаційна була Папи Пія VII „*Imposita humilitati*“, яка появилася 3-го липня 1823 року, завершила ціле питання.¹⁴¹ Виконання цієї булі, тобто офіційальне передання 72-ох сатмарських парафій Варадинській єпархії, консистовріяльна конгрегація 16-го березня 1824 року доручила Варадинському латинському єпископові Йосифові Вурум¹⁴², який в двох окружних листах обзнайомив весь клир Мукачівської і Варадинської єпархій з рішенням папської булі¹⁴³ і в короткому часі, тобто 20-го вересня, відбулося також і офіційальне прилучення цих парафій до Варадинського румунського єпископства¹⁴⁴. Про всі акти прилучення єпископ Йосиф Вурум повідомив Апостольську Столицю¹⁴⁵.

VII. Відлучення всіх румунів від мукачівської єпархії

Після відлучення 72-ох сатмарських парафій на якийсь час був спокій в Мукачівській єпархії. Але це була тільки тиша перед бурею. В Марамороському, Сатмарському і Угочському комітатах ще залиши-

¹³⁸ Там же, ф. 374—375.

¹³⁹ Там же, ф. 375: „Dans un tel état de choses, l'ambassadeur s'acquitte des ordres de Sa Cour en priant Son Eminence Rev. me Monseigneur le Cardinal Consalvi Secrétaire d'Etat de Sa Sainteté, de vouloir bien incliner le Saint Père à ordonner qu'il soit procédé le plutôt possible à l'expédition de la Bulle qui détache canoniquement du Diocèse de Munkatz, et les unisse de même à celui du Grand Waradin du Rit Grec Uni, les Septante deux Paroisses dont les Noms ont été remis il y a plusieurs années avec les Notes par lesquelles cette expedition a été sollicitée“.

¹⁴⁰ Там же, ф. 345 і ф. 368: „Ex Audientia SSmi: Die 9 Aprilis 1823 SS.mus attentius noviter deductis benigne annuit pro dismembratione 72 Paraeciarum a Diaecesi Munkatsiensis et pro eorumdem applicatione Diaecesi Varadiensis et mandavit expedire Decretum postea expediendum per litteras Apostolicas sub plumbo per viam de Curia“.

¹⁴¹ Welykyj A., *Documenta Pontificum*, vol. II, p. 337—39.

¹⁴² A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1823, vol. I, f. 457.

¹⁴³ Там же, ф. 458—466.

¹⁴⁴ Там же, ф. 462—466.

¹⁴⁵ Там же, ф. 466.

лося більше як 90 румунських парафій під юрисдикцією Мукачівського єпископа, з яких Мараморошські вже мали окрему національно-церковну традицію з попередніх сторіч.

Як знаємо з історії, Мараморош в XVII сторіччі часто був церковно поділений на дві окремі часті. Румуни цього комітату з поміж Мукачівських владик визнали тільки Сергія (1600—1606) і Василя Тарасовича (1633—1651), а підчас владичтва інших єпископів вони підлягали семигородським румунським владикам, або старалися про церковне усамотійнення.¹⁴⁶ Однак при кінці цього сторіччя з'єднала всіх православних цього комітату (українців і румунів) боротьба проти унії. При цій спільній боротьбі за поміччю Сочавських митрополитів і семигородської протестантської шляхти постало нове «Марамороське єпископство» в 1690 році.¹⁴⁷

Це єпископство в 1713 і 1714 роках старалося заключити унію за допомогою румунської ієрархії Семигороду й в цілості перейти до румунської католицької церкви.¹⁴⁸ До того однак не допущено. Мараморошські православні прийняли католицьку віру в 1716—1722 роках за старанням єпископа Геннадія Бізанція і вповні прилучено їх як один окремий вікаріят до Мукачівської єпархії.¹⁴⁹ Після цієї унії в XVIII ст. не було великих національно-церковних спорів у цім комітаті. Навіть під час сатмарського спору марамороські румуни сиділи тихо і не бунтувалися проти свого єпископа. Але прийшов 1848-ий рік і освідомилися в короткому часі всі національності в давній Мадярщині. Румуни всюди домагалися самотійности, або більших автономних прав. І це довело до відділення всіх румунів від Мукачівської єпархії.

Справа почалася тим, що в 1849 році семигородські румуни домагалися створення двох нових єпархій і румунської митрополії на терені давньої Мадярщини. 16-го січня 1850 року у Великому Вараді (Орадеа) румунський комітет виготовив на спеціальному засіданні пляни для ерекції нових єпископств і митрополії.¹⁵⁰ На основі цих плянів Фогарашське єпископство мало бути піднесене до митрополії, а у Самошуйварі, або по румунськи в Герлі і в Лугоші, мали постати нові єпископства. Герлівська (Самошуйварська) єпархія мала бути створена з 104 парафій Мукачівської єпархії, з 47.103 вірними, і з 167 парафій Фога-

¹⁴⁶ Baran A., *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio*, Romae 1963, p. 21—31; Cziple S., *A marmarosí püspökség kerdese*, Budapest s. n., p. 16—26.

¹⁴⁷ Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 32—43.

¹⁴⁸ Cziple S., *op. cit.*, p. 113—7; Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 76—97.

¹⁴⁹ Baran A., *Eparchia Maramorosiensis*..., p. 155—160.

¹⁵⁰ Русакъ Ю. П., *Мукачевская епархия и ея борьба за права русского языка и народности во время епископства Василия Поповича*, «Карпато-русский Сборникъ въ честь Президента Т. Г. Масарика», Ужгородъ 1930, стор. 61.

рашської єпархії, з 102.610 вірними.¹⁵¹ Крім того комітет домагався щоб румунський канонікат Мукачівського єпископства також перейшов до майбутньої Герлівської єпархії.¹⁵² На цім засіданні комітету виготовлено також і резолюції, що їх разом з плянами вислано до всіх найвищих державних і церковних урядів Австрійської імперії.¹⁵³ В цих резолюціях румунський комітет заявив, що Мукачівська єпархія відказалася від згаданих парафій і немає жодних труднощів до одобрення і виконання комітетових плянів.¹⁵⁴ Це одначе була брехня, бо Мукачівський єпископ Василь Попович і ціла його курія нічого не знали про ці нові румунські зазіхання на Мукачівську єпархію. Зрештою, вони ніколи були б не погодилися на прилучення 12.000 українців і 10 українських парафій до румунського єпископства.¹⁵⁵

Як ми вже згадували, румунський комітет після цього засідання порозсилав свої резолюції до всіх церковних і державних властей в імперії. А коли на ці резолюції жодної відповіді не було, то румуни розпочали таку гостру і безпощадну агітацію, що всі вищі інстанції перестрашилися.¹⁵⁶ Всі бачили, що з тими домаганнями треба щось робити, тому на зібранні всіх єпископів Мадярщини створено спеціальну єпископську комісію, під головством мадярського примаса, для розглянення всієї справи.¹⁵⁷ Ця комісія розпочала свої засідання 31-го липня 1850 року і, розглянувши справу, ствердила, що для посилення унії конче потрібною є ерекція румунської митрополії і двох нових єпископств. А до практичного виконання цих ерекцій комісія прийняла пляни румунського комітету.¹⁵⁸ Вкінці єпископська комісія виготовила меморіал до імператора, де описала румунські домагання і підкреслила konieczність поладнання цілої справи.¹⁵⁹

Імператор Франц Йосиф I (1848—1916), одержавши цей меморіал, багато не надумувався, а відразу написав до Апостольської Столиці і просив про апробату для виконання плянів, представлених єпископською комісією Мадярщини.¹⁶⁰

¹⁵¹ Ці пляни ми знаходимо в точному переписі в одній римській реляції з дня 21-го березня 1851 року; гляди A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵² A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵³ Русакъ Ю. П. *цит. твір*, стор. 61—62.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Там же.

¹⁵⁶ Там же, стор. 62.

¹⁵⁷ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ Baran A., *Progetto del Patriarcato ucraino di Gregorio XVI*, „*Analecta OSBM*“, series II, vol. III, fasc. 3-4, p. 472.

¹⁶⁰ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, 46, s. n.

Вміжчасі в Мукачівській єпархії 2-го грудня 1850 року на основі єпархіяльних інформацій й статистик також виготовлено список тих парафій, що їх можна було б передати румунам.¹⁶¹ Але тут поставлено тільки 94 парафій напроти 104-ох варадинського проекту. Румуни на це ніяк не хотіли погодитися і починали бунтувати людей вже проти Мукачівського єпископа.¹⁶² Тоді з початком 1851 року Мукачівський єпископ Василь Попович зо своїми каноніками поїхав до Великого Вараду і тут на спільній конференції з румунськими церковними достойправедливого румунського проекту, в якому мало бути прилучено никами хотів рішити цю неприємну суперечку.¹⁶³

На початку цієї конференції єп. Попович запротестував проти несправедливого румунського проекту, в якому мало бути прилучено 11.996 українців до нової румунської єпархії. Опісля заявив, що крім тих 94 парафій, від яких Мукачівська єпархія вже відказалася, немає більше дійсно румунських парафій під його юрисдикцією.¹⁶⁴ Тоді, на диво, о. Андерко, вікарій Мараморошу і член делегації Мукачівської єпархії, але по національності румун, встав і заявив, що в його вікаріяті ще є 5 парафій, де румунів є багато більше, чим українців.¹⁶⁵ Після цієї заяви виринула жвава дискусія над статистиками цих парафій. Вкінці вирішено справу так, що делегати обох сторін погодилися на новий перепис згаданих парафій.¹⁶⁶ Але заки цей перепис міг бути закінчений, єп. В. Попович урядово вислав до Риму документ, що відрікається тільки 94 парафій, з яких 48 знаходиться в Мараморшському, 41 в Сатмарському, а 5 в Угочському комітатах.¹⁶⁷

В Римі однак не могли завершити ерекції румунської митрополії і нових єпископств так скоро, бо перешкаджала справа «українського патріархату». Як знаємо, Папа Григорій XVI в першій половині XIX сторіччя хотів скріпити українську католицьку Церкву і дня 27-го квітня 1843 року на генеральній сесії конгрегації «для надзвичайних церковних справ» запропонував створення нового патріархату для українців католиків в австрійській імперії.¹⁶⁸ Цю пропозицію Вселен-

¹⁶¹ Русакъ Ю. П. *цит. твір*, стор. 62.

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Там же.

¹⁶⁴ Там же.

¹⁶⁵ Там же. З усіх мараморошських вікаріїв тільки 2 були румунської національності, але, на нещастя, точно в такому критичному часі урядував один з них.

¹⁶⁶ Русакъ Ю. П., *цит. твір*, стор. 62.

¹⁶⁷ ASV, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

¹⁶⁸ Baran A., *Progetto del Patriarcato*, p. 458—461; Цей самий автор розглядає обширніше цю справу в своїй статті: *Питання українського патріархату в половині XIX сторіччя*, «Логос», р. 1962, ч. I, стор. 26—36.

ського Архиєрея папський державний секретар, кардинал Лямбрускіні, переслав до австрійського канцлера, принца К. Л. Меттерніха, який дуже радо прийняв її і хотів заплікувати до всіх греко-католиків імперії.¹⁶⁹ Та мимо такої доброї волі голови австрійського уряду не вдалося досягнути цього патріархату, бо згаданому проекту сильно протиставилися мадяри, які боялися об'єднання і посилення немадярського елементу в їхньому королівстві.¹⁷⁰ Пізніше, мадярське національне повстання з 1848 року і антиабсолютистичні заворушення у Відні повалили уряд Меттерніха і справа українського патріархату втратила свого найбільшого прихильника в монархії. Ідея українського патріархату стала нереальною і непопулярною, але Апостольська Столиця мимо всього не втратила надії на здійснення давніх планів і коли одержала прохоту румунської митрополії, зажадала реляції віденського нунція про можливості ерекції згаданого патріархату і про евентуальне відношення цього патріархату до запроєктованої румунської митрополії.¹⁷¹

Віденський нунцій, на запит Риму, 19-го квітня 1851 року відповів довгою реляцією, в якій старався інформувати Апостольську Столицю про дійсний стан східних церков в австрійській імперії. В першій мірі заявив, що ідея східного патріархату наразі не є актуальною і румуни в Семигороді творять окрему церковну одиницю, яку не можна підчинити жодному українському патріархові. Тому він при кінці своєї реляції радив Апостольській Столиці, щоб відділити справу румунської митрополії від справи українського патріархату.¹⁷²

Щойно після цієї реляції віденського нунція почала Апостольська Столиця поважніше думати про ерекцію румунської митрополії. Початком 1852 року, на прохоту державного секретаріату, конгрегація «для поширення віри» виготовила обширний й докладний еляборат про юрисдикцію і права східних митрополитів та про їх поставлення Апостольським Престолом і на основі цього еляборату 15-го березня 1853 року, на генеральнім засіданні конгрегації «для надзвичайних церковних справ», рішено створити семигородську румунську митрополію і згадані два нові суффраганні єпископства.¹⁷³

Цю ерекцію завершено 26-го листопада 1853 року буллею Папи Пія IX „*Ecclesiam Christi*“, в якій Фогарашське єпископство піднесено

¹⁶⁹ Baran A., *Progetto del Patriarchato*, p. 462—463.

¹⁷⁰ Там же, стор. 463—464.

¹⁷¹ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.; Баран А., *Питання укр. патріархату*, стор. 32.

¹⁷² Baran A., *Progetto del Patriarchato*, p. 464—470.

¹⁷³ A S V, *Acta Congr. Consistorialis*, an. 1853, vol. II, fasc. 45, s. n.

до митрополії з історичним титулом Алби Юлії, і цій митрополії підчинено давнє єпископство Орадеа Маре (Вел. Варадин) і два нові єпископства в Лугош і Герла.¹⁷⁴

До Герлівського єпископства, як можна було сподіватись, приділено румунські парафії з Мукачівської єпархії. Але приділено тільки ті, що знаходилися на списку Мукачівського єпископа Василія Поповича. Вміжчасі, однак, в дискусійних селах переведено новий перепис населення і з них 3 парафії припали румунам. Ці парафії треба було ще додатково прилучити до Герлівського єпископства.¹⁷⁵

Але окрема й дуже завзята боротьба постала між українцями й румунами за Мараморош-сигітську вікаріальну парафію. Ця парафія була найважливішою для обох сторін. Тут була велика мурована церква і коло неї знаходився гарний парафіяльний чи вікаріальний дім з поважними земельними маєтками. Крім того до цієї парафії належало більше урядовців, що працювали при адміністрації Мараморошського комітату. Тут, тобто, в Мараморош-Сиготі, також переведено перепис населення, але тут Мукачівська єпархія перемогла двома родинами. Після завзятої пропаганди протиукраїнських течій в Сиготі знайшлося всього 92 румунські родини напроти 94 українських.¹⁷⁶ Але, мимо цієї перемоги українців, небезпека стратити сигітську парафію ще не минула.

В тих часах, як загально відомо, всі вищі урядові й церковні круги в імперії хотіли, щоб з Мукачівської єпархії чим більше парафій прилучено до румунської Церкви, бо в Семигороді румунський націоналізм грозив і унії і єдності імперії, натомість марамороські румуни які були добре виховані в Мукачівській єпархії, могли рятувати своїх братів і для Церкви і для Австрії.¹⁷⁷ Це наставлення властей хотіли використати сигітські румуни і старалися, щоб тільки дістати в руки парафію. Але і цим разом їм не повелось. Звичайною дорогою нічого не могли досягнути, бо проти них свідчив новий перепис населення, а з другої сторони не могли обвинувачувати Мукачівську єпархію нетолерантністю, бо нігде не мали румунські греко-актолики таких прав, як саме в Мараморош-сигітській парафії. Тут українці старалися бути толерантними з своїми румунськими братами. Як знаємо, в Сиготі від найдавніших часів правили і проповідували на обох мовах і всі документи чи грамоти для румунського населення видавано також і румунською мовою.¹⁷⁸

По довгих тяганинах, врешті і румуни бачили, що цю стару сигіт-

¹⁷⁴ *Oriente Cattolico. Cenni storici e statistica*, Citta del Vaticano 1962, p. 278.

¹⁷⁵ Русакъ Ю. П., цит. *твір*, стор. 62—64.

¹⁷⁶ Там же, стор. 62.

¹⁷⁷ Там же, стор. 63.

¹⁷⁸ Там же, стор. 64—65.

ську парафію не дістануть до своїх рук, тому просили державну адміністрацію про створення нової парафії і нового вікаріату тільки для самих румунських грекокатоликів.¹⁷⁹

Намісницька Рада в Будапешті на ці домагання спочатку не хотіла відповідати, але по якомусь часі і її надоїло слухати ті самі дошкульовання і в 1862 році назначила Сатмарського латинського єпископа, Михайла Гааса, королівським комісарем для сигітської парафії і вислала його до Мараморошу.¹⁸⁰

Єпископ Гаас, приїхавши до Мараморошу, зразу повідомив всіх заінтересованих про свою місію і на 1 вересня запросив делегації Герлівської та Мукачівської єпархії на спільні наради. Мукачівська єпархія вислала відразу після відозви свою делегацію до Мараморош-Сиготу, а щодо нарад, то подала їй таку інструкцію: 1) Треба взяти зо собою всі акти, що відносяться до цього питання; 2) Андерка не вільно допустити до нарад; 3) Держатися того, що парафія належить до Мукачівської єпархії; 4) Не допустити румунів, щоб вони дістали позволення побудувати окрему церкву і окремий вікаріят в Сиготі; 5) Але не противитися, як румуни хотять створити окремий «Мараморський вікаріят» на своїй території.¹⁸¹

В назначений час розпочалися наради. Вони були досить жвави-ми, але не довели до жодної згоди. І румуни і українці трималися своїх засад і не хотіли допустити до якогобудь компромісу. Сам єп. Гаас став трохи на румунську сторону, бо після нарад написав до Намісницької Ради, що найкращим рішенням було б, якби для румунів дозволено вибудувати свою церкву. Однак мимо цієї реляції Сатмарського єпископа, Намісницька Рада не хотіла бути односторонньою зо своїми підданими. Вона добре пам'ятала, що колись вона примушувала нірських українців до румунської єпархії тільки тому, що задалеко заокруглили границі цього єпископства. Вона і тепер хотіла бути консеквентною: якщо українці можуть бути під румунськими єпископами, то чого не можуть бути сигітські румуни підданими Мукачівської єпархії. Тому 29-го серпня 1865 року окремим рішенням признала сигітську парафію українською і заборонила румунам організувати окрему церкву і вікаріят. Та мимо того рішення румуни під покровительством Андерка побудували окрему церковцю нелегальним способом. Мукачівська єпархія, поставлена перед такий факт, мусіла визнати цю парафію, але не випустила її з рук, а тримала аж до першої світової війни під своєю юрисдикцією.¹⁸²

¹⁷⁹ Там же, стор. 66.

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Там же.

¹⁸² Там же, стор. 67.

p. Joanikij OSBM
Roma, 25.01.2021

Можна друкувати: Рим, від Ген. Курії Василіянського Чина дня 2. 4. 1964.

о. Атанасій Г. Великий, ЧСВВ, Протоархимандрит

Дозволяється друкувати: Від Вікаріату Міста Риму, дня 23. 6. 1964.

Відвічальний Редактор тому: о. Ір. Назарко, ЧСВВ.

ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI

Prodeut in praesenti ut opus non periodicum, cura et studio PP. Basilianorum S.ti Josaphat, collaborantibus aliis viris studiis historiographicis occupatis. Scripta admittuntur quacumque magis nota lingua europea exarata, adiuncto in articulis maioris momenti brevi argumento in latina.

Redactio collegialis

Sectio I: R.P. Patrylo Isidorus, OSBM

Sectio II: R.P. Nazarko Irenaeus, OSBM

Sectio III: R.P. Welykyj Athanasius, OSBM

Director responsabilis totius editionis: R.P. Patrylo Isidorus

ЗАПИСКИ ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

Виходять неперіодично працею й засобами ОО. Василіян, за співучастю й інших учених, своїх і чужих. Видання присвячене студіям з різних галузей церковного історіознавства європейського Сходу. Кожний випуск матиме щонайменше 160 стор. друку. Чотири випуски становитимуть один том, без огляду на час їхньої появи. В усіх редакційних та адміністративних справах треба писати на адресу: „ANALECTA OSBM“, via S. Giosafat 8 (Aventino), Roma, ITALIA.

На цю адресу треба рівнож присилати всі матеріали призначені до оцінки чи друку. Технічні й фінансові обставини не дозволяють Редакції пересилати коректу поза межі Італії. Тому побажаним є надсилати рукописи до друку вповні викінчені, писані машинописом і лише на одній сторінці.

Редагує Колегія

Секція I: о. Ісидор І. Патрило, ЧСВВ

Секція II: о. Іриней І. Назарко, ЧСВВ

Секція III: о. Атанасій Г. Великий, ЧСВВ

Відвічальний Директор цілого Видавництва:

о. Ісидор І. Патрило, ЧСВВ

ЗМІСТ — INDEX

I. — ARTICOLI:

<i>Ваврик М., ЧСВВ, Флорентійські унійні традиції в Київській Митрополії 1450—1460 рр</i>	329
<i>Ваврик М., ЧСВВ, До історії єпископської присяги в XV-XVI вв.</i>	363
<i>Ваврик М., ЧСВВ, Цінний пам'ятник обрядовости Київської Митрополії XV-XVI ст.</i>	391

III. — MISCELLANEA:

<i>Великий А. Г., ЧСВВ, Київська Митрополія в 100 літ по схизмі Керулярія</i>	461
<i>Великий А. Г., ЧСВВ, Анонімний проект Петра Могили по з'єдиненню Української Церкви 1645 р.</i>	484
<i>Біберович В., Український Релігійний Комітет у Відні</i>	498
<i>Назарко І., ЧСВВ, Київські монастирі до-монгольської доби . .</i>	503
<i>Винар Л., Дипломатична місія Александра Комуловича в Україні 1594 року</i>	513
<i>Назарко І., ЧСВВ, Порфірій Важинський — Єпископ Холмський (1790—1804)</i>	527
<i>Баран О., Поділ Мукачівської Єпархії в XIX сторіччі</i>	534

IV. — BIBLIOGRAPHIA:

В V-му томі подамо обширнішу й повнішу бібліографію за останні роки.